

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Edukacja do starości młodzieży szkolnej

Author: Anna Trzcionka-Wieczorek

Citation style: Trzcionka-Wieczorek Anna. (2020). Edukacja do starości młodzieży szkolnej. Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Na tych samych warunkach - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu tak długo, jak tylko na utwory zależne będzie udzielana taka sama licencja.

Anna Trzcionka-Wieczorek

EDUKACJA DO STAROŚCI MŁODZIEŻY SZKOLNEJ

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
WYDAWNICTWO

Z badań demograficznych wynika, że współczesne społeczeństwa starzeją się, a do grona państw określanych jako demograficznie stare należy Polska. W związku z tym przed młodym pokoleniem stoją nowe zadania związane z osiągnięciem dobrej jakości życia w starości oraz troską o seniorów z najbliższego środowiska. Autorka, mając na uwadze istotę wczesnego przygotowania do zmian związanych z przejściem na emeryturę, kształtowania życzliwych postaw wobec seniorów oraz umiejętność integracji międzypokoleniowej, podkreśla istotę edukacji do starości w szkolnictwie ogólnokształcącym. Opisuje najważniejsze zagadnienia związane ze starością, starzeniem się oraz zmianami demograficznymi w Polsce. Poddaje analizie treści związane z przygotowaniem do starości realizowane w szkole; podkreśla także rolę nauczyciela w kształtowaniu postaw młodzieży wobec osób starych, starości i inkluzji z seniorami. Na podstawie przeprowadzonych badań empirycznych w monografii zaprezentowano miejsce edukacji do starości w edukacji szkolnej oraz efekty kształcenia, czyli postawy badanych uczniów wobec starości i seniorów.

Demographic research shows that modern societies are ageing, and Poland is also among the countries referred to as demographically old. Therefore, new tasks appear before the young generation to achieve a good quality of life in old age and care for seniors from the closest environment. Bearing in mind the preparation for changes related to the retirement period, shaping friendly attitudes towards seniors and the ability to integrate between generations, the author emphasizes the essence of education towards old age in general education. She describes the most important issues related to old age, ageing and demographic changes in Poland, analyzes content related to preparation for old age implemented at school, also emphasizes the role of the teacher in shaping the attitudes of the youth toward the elderly, old age and the inclusion with seniors. Relying on the empirical research, the author presents the place of education towards old age in general education and its effects, i.e. the attitudes of the surveyed students towards old age and seniors.

Edukacja do starości młodzieży szkolnej

Składam serdeczne podziękowania
Pani Profesor
dr hab. Grażynie Kempie
za życzliwość i cenne wskazówki
w trakcie pracy nad książką

Anna Trzcionka-Wieczorek

Edukacja do starości młodzieży szkolnej

Recenzent:

Jolanta Szempruch

Redaktor: Katarzyna Wyrwas

Projekt okładki: Natalia Łukomska

Redakcja techniczna: Małgorzata Pleśniar

Korekta: Marzena Marczyk

Łamanie tekstu: Bogusław Chruściński

Redaktor inicjujący: Paulina Janota

Nota copyrightowa obowiązująca do 31.12.2021:

Copyright © 2020 by

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Wszelkie prawa zastrzeżone

Sprzymyamy otwartej nauce. Od 1.01.2022

publikacja dostępna na licencji

Creative Commons

Uznanie autorstwa-Na tych samych warunkach

4.0 Międzynarodowe (CC BY-SA 4.0)

Wersja elektroniczna monografii zostanie opublikowana w formule wolnego dostępu w Repozytorium Uniwersytetu Śląskiego www.rebus.us.edu.pl.

<https://orcid.org/0000-0002-0499-2110>

Trzcionka-Wieczorek, Anna

Edukacja do starości młodzieży szkolnej /

Anna Trzcionka-Wieczorek. - Katowice :

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2020

<https://doi.org/10.31261/PN.4011>

ISBN 978-83-226-3998-6

(wersja drukowana)

ISBN 978-83-226-3999-3

(wersja elektroniczna)

Wydawca

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice

www.wydawnictwo.us.edu.pl

e-mail: wydawnictwo@us.edu.pl

Druk i oprawa:

Volumina.pl Daniel Krzanowski

ul. Księcia Witolda 7-9

71-063 Szczecin

Wstęp

Z badań demograficznych wynika, że współczesne społeczeństwa starzeją się, a do grona państw określanych jako „demograficznie stare” należy także Polska¹. Zgodnie z raportami sporządzonymi przez Główny Urząd Statystyczny osoby w wieku poprodukcyjnym liczą 6 835 529 (ludność ogółem 38 386 476), co stanowi około 18% populacji naszego kraju². Proces ten postępuje, gdyż najnowsze prognozy demograficzne wskazują na dalszy wzrost liczby osób w podeszłym wieku. Według nich w roku 2050 liczba seniorów przekroczy 30% ogółu ludności Polski³. Należy przy tym wziąć pod uwagę, iż starzenie się to nie tylko proces biologiczny, ale także zjawisko społeczne. Tymczasem, jak piszą gerontolodzy, między innymi Justyna Stypińska czy Sabina Pawlas-Czyż, w naszym kraju rośnie powszechność ekskluzji społecznej oraz niechęć do ludzi starych jako grupy społecznej, co jest niepokojące⁴.

Należy temu przeciwdziałać, dlatego rok 2012 został ustanowiony Europejskim Rokiem Aktywności Osób Starszych i Solidarności Międzypokoleniowej. W jego przygotowanie włączyło się około 40 organizacji europejskich. Głównym zadaniem ich było podjęcie działań przeciw dyskryminacji seniorów oraz uświadomienie społeczeństwom, iż starość może być okresem dającym człowiekowi wiele możliwości rozwojowych, wskazanie sposobów aktywnego, zdrowego i niezależnego życia w starości, ale także wypracowanie umiejętności nawiązywania oraz utrzymywania poprawnych więzi międzypokoleniowych⁵. Podobną kwestię rozważano podczas II Kongresu Demograficznego „Polska

¹ J. Kurkiewicz, red., *Ludzie starsi w rodzinie i społeczeństwie*, Kraków 2007, s. 38.

² Dane na podstawie raportów Głównego Urzędu Statystycznego z czerwca 2019 r., www.stat.gov.pl, dostęp: 3.01.2020.

³ Tamże.

⁴ J. Stypińska, *Dyskryminacja osób starszych w Polsce*, „Niebieska Linia” 2010, nr 2, s. 3; S. Pawlas-Czyż, *Przeciw ageizmowi. O potrzebie wzmacniania społecznej pozycji człowieka starego*, „Wychowanie na Co Dzień” 2008, nr 7–8, s. 32–33.

⁵ L. Pokrzycka, *Edukacja przez całe życie*, „Nowa Szkoła” 2012, nr 2, s. 36–38.

w Europie – przyszłość demograficzna”, zorganizowanego w dniach 22–23 marca 2012 roku⁶.

Należy uwypuklić, iż zdrowotne, materialne czy społeczne problemy seniorów przyczyniają się do marginalizacji tej grupy wiekowej. Część seniorów ma trudności z zabezpieczeniem podstawowych potrzeb, a ich kontakty społeczne zawężają się do najbliższej rodziny czy też sąsiadów⁷. Geriatrizy, psychologowie człowieka staroego i gerontologowie piszą, że zjawisko to wymaga coraz większej troski naszego państwa oraz społeczeństwa w zakresie zabezpieczenia potrzeb życiowych seniorów. Uważają także, iż osoby stare doświadczają konsekwencji transformacji ustrojowej, globalizacji, trudności gospodarczych, nieładu społecznego, nieakceptowania starości i seniorów przez osoby młode. Trudności te często u osób po 60. roku życia przekraczają ich możliwości psychospołeczne i wpływają na pogorszenie jakości ich życia⁸.

Dlatego badacze twierdzą, że należy temu przeciwdziałać, a nie tylko rozpoznać obecny stan wychowania do starości prowadzony w stosunku do uczniów w szkołach ogólnokształcących. Należy ustalić w nim braki i wprowadzać stosowne zmiany. Zdaniem gerontologów, każdy z nas powinien przygotowywać się do swojej starości oraz do życia w społeczeństwie demograficznie starym od najwcześniejszych lat życia⁹.

Edukacja do starości, zdaniem Marka Niezabitowskiego, powinna trwać od najmłodszych lat, gdyż wypracowany w młodości styl życia ma swoje konsekwencje w przyszłości w postaci dobrej lub złej adaptacji do zmian, jakie mają miejsce po przejściu na emeryturę¹⁰. Grażyna Orzechowska dodaje natomiast, że niektórych problemów w starości można uniknąć poprzez odpowiednie przygotowanie się do niej, między innymi do łatwości w nawiązywaniu kontaktów interpersonalnych, umiejętności aktywizowania intelektualnego oraz korzystania z różnego rodzaju form oświaty dla seniorów¹¹.

⁶ W. Mazur, *Demografia w zapaści, przyszłość jest mgłą*, <http://naszapolska.pl>, dostęp: 7.12.2012.

⁷ E. Kantowicz, red., *Koncepcje i praktyka działania społecznego w pracy socjalnej*, Olsztyn 2011, s. 59.

⁸ Por. G. Łój, *Miejsce człowieka staroego w rodzinie i społeczeństwie*; R. Konieczna-Woźniak, *Seniorzy w społeczeństwie wiedzy i informacji*, [w:] *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie. Wybrane zagadnienia współczesnej gerontologii*, red. A. Fabiś, Sosnowiec 2005, s. 51–69.

⁹ B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dzięgielewska, *Podstawy gerontologii społecznej*, Warszawa 2006, s. 222–223; M. Kielar-Turska, red., *Starość. Jak ją widzi psychologia. Siła umysłu w starości*, Kraków 2019; P. Brudek, S. Steuden, I. Januszewska, A. Gamrowska, *Oblicza starości w współczesnym świecie*, t. 1, *Perspektywa psychologiczno-medyczna*, Lublin 2015; M. Guzewicz, S. Steuden, P. Brudek, red., *Oblicza starości we współczesnym świecie*, t. 2, *Perspektywa społeczno-kulturowa*, Lublin 2015.

¹⁰ M. Niezabitowski, *Ludzie starsi w perspektywie socjologicznej. Problemy uczestnictwa społecznego*, Katowice 2007, s. 11.

¹¹ G. Orzechowska, *Przygotowanie do starości*, „Edukacja Dorosłych” 2003, nr 3, s. 16–17.

W ostatnich latach w społeczeństwie zmieniły się także uwarunkowania życia, a w tym przeobrażenia w strukturze rodziny¹². Według badaczy występuje kryzys rodziny dwupokoleniowej, spowodowany większą liczbą rozwodów, których konsekwencją jest samotne wychowywanie dzieci. Opiekę nad nimi powierza się pedagogom w żłobkach, przedszkolach, świetlicach szkolnych i środowiskowych. W związku z tym babcia i dziadek mogą czuć się wyobcowani oraz zbędni. Konsekwencją tego jest to, że wnuczęta nie czerpią doświadczeń i wzorów postaw z relacji z seniorami¹³. Czynniki te zatem nie wpływają korzystnie na kształtowanie wrażliwości emocjonalno-społecznej między pokoleniem młodych i starych.

Jak wynika z badań zespołu naukowców pod kierunkiem Marii Kuchcińskiej, wizerunek seniora u młodzieży to człowiek schorowany i niedołączony, niezdolny do pracy, często bez środków utrzymania, wymagający stałej pomocy oraz opieki. Poza tym przejście osoby na emeryturę oraz wycofywanie się jej z pełnienia wielu ról społecznych w okresie starości utożsamiane bywa przez pokolenie młodych z nieużytecznością i prowadzi do marginalizacji starszej osoby. Badani respondenci (młodzież) traktują okres starości jako czas oczekiwania na śmierć oraz czas, w którym senior wymaga pomocy od młodych¹⁴.

Także rezultaty badań empirycznych prowadzonych pod kierunkiem Zofii Brańki czy Marii Braun-Gałkowskiej wskazują, że postawy młodzieży wobec ludzi starych są negatywne i umacniają stereotyp nieakceptowania ich. Tego rodzaju opinie adolescentów rzutują na negatywne postępowanie osób w wieku emerytalnym, bo nie uczestniczą oni w życiu społecznym, nie z powodu niesprawności fizycznej czy umysłowej, lecz w konsekwencji cudzych opinii i zachowań, tworzących u nich bariery psychologiczne¹⁵. O procesie stereotypizacji pisze też Małgorzata Brzezińska. Jej zdaniem konkretni seniorzy oceniani są pozytywnie, ludzie starzy jako grupa społeczna postrzegani są natomiast o wiele bardziej negatywnie. Przy czym badania empiryczne psycholog wskazują, iż wśród dzieci przeważają pozytywne ustosunkowania wobec ludzi starszych, wśród młodzieży zaś nie ma jednoznacznych postaw. Można także zaobserwować różnice w postrzeganiu starszych kobiet i mężczyzn. Mężczyźni określane są bardziej przychylnie (jako panowie „będący w sile wieku”) niż kobiety, które zdaniem młodych to babcie i staruszki¹⁶.

¹² T. Senko, *Relacje osób starszych z dziećmi i wnukami*, [w:] *Egzystencjalne problemy człowieka w okresie starzenia się*, red. Y. Karandashev, T. Senko, Mysłowice 2011, s. 235.

¹³ M. Bienko, *Znaczenie więzi wielopokoleniowych*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2007, nr 9, s. 3–5.

¹⁴ I. Grzeszek, *Stereotyp starości*, [w:] *Zdrowie człowieka i jego edukacja gerontologiczna*, red. M. Kuchcińska, Bydgoszcz 2004, s. 118.

¹⁵ M. Mądry, *Postawy osób młodych wobec ludzi starych*, [w:] *Wybrane problemy opieki i wychowania*, red. Z. Brańka, Kraków 1997, s. 109; M. Braun-Gałkowska, *Ludzie starzy bywają różni*, [w:] *Starość. Między tradycją a współczesnością*, red. M.D. Adamczyk, Kraków 2016, s. 13–14.

¹⁶ M. Brzezińska, *Proaktywna starość. Strategie radzenia sobie ze stresem w okresie późnej dorosłości*, Warszawa 2011, s. 54; por. M. Finogenow, *Postawy wobec starszych kobiet i mężczyzn* –

Takie opinie, jak piszą Grażyna Orzechowska i Ewelina Maciantowicz, nie są uzasadnione naukowo, ale wynikają z braku w naszym społeczeństwie edukacji do starości, co powoduje niechętnę nastawienie młodzieży do osób starych, ich potrzeb i problemów, a także wywołuje lęk przed własną starością. Badaczki uważają, iż ważne jest, oprócz podejmowania w szkołach tematów przybliżających dzieciom i młodzieży zagadnień dotyczących seniorów oraz starzenia się, stwarzanie okazji do nawiązywania relacji międzypokoleniowych. Celem tychże spotkań, według nich, powinno być nauczenie wychowanków współżycia z seniorami – w czasach, gdy współczesne społeczeństwa gwałtownie się starzeją. Istotne wydaje się także uwrażliwienie młodego pokolenia na problemy i potrzeby seniorów oraz zachęcanie go do aktywnego, kreatywnego spędzania czasu wolnego, dzięki czemu w przyszłości wychowankowie w wieku szkolnym lepiej zaadaptują się do zmian związanych z przejściem na własną emeryturę¹⁷.

Badacze zajmujący się potrzebą przygotowania do starości uczniów wielokrotnie sygnalizowali w literaturze pedagogicznej i gerontologicznej, że taka młodzież będzie bez obaw myśleć o swojej starości, w sposób kulturalny i z szacunkiem odnosić się do seniorów oraz korzystać z ich doświadczenia.

Niestety, jak wynika z literatury przedmiotu, w szkołach rzadko przeznaczają się czas na tematy związane ze starością¹⁸. Mimo dość licznych prac naukowych dotyczących problematyki starzenia się, sytuacji osób starych w społeczeństwie oraz możliwości poprawy jakości ich życia niewystarczająco pisze się o roli edukacji szkolnej¹⁹ w kształtowaniu odpowiednich postaw uczniów wobec osób wieku senioralnego, co powoduje lęk związany z własnym starzeniem się oraz niekorzystnie wpływa na relacje młodzieży z osobami starymi.

Niniejsza monografia powstała na podstawie pracy doktorskiej nt. *Edukacja do starości w klasach IV–VI szkoły podstawowej i w gimnazjum na tle przemian demograficznych w Polsce*. Pragnę złożyć serdeczne podziękowania Pani Promotor dr hab. Grażynie Kempie za poświęcony czas, życzliwość i merytoryczne wsparcie w trakcie pracy nad rozprawą.

różnice pokoleniowe, [w:] *Starość w nurcie życia*, t. 2, *Refleksje nad starością*, red. E. Dubas, M. Muszyński, Łódź 2019, s. 45–54.

¹⁷ E. Maciantowicz, *Poglądy współczesnej młodzieży na starzenie się i starość*, [w:] *Starzenie się a satysfakcja z życia*, red. S. Studen, M. Marczuk, Lublin 2006, s. 236; G. Orzechowska, *Przygotowanie do starości...*, s. 22; por. Z. Woźniak, *Starość. Bilans. Zadanie. Wyzwanie*, Poznań 2016; por. E. Miśkowiec, *Postrzeganie osób starszych przez młodzież*, [w:] *Jesień życia. Wybrane konteksty postrzegania i doświadczania starości oraz aktywizacji seniorów*, Kraków 2015.

¹⁸ S. Pawlas-Czyż, *Przeciw ageizmowi. O potrzebie wzmacniania społecznej pozycji człowieka starego*, „Wychowanie na Co Dzień” 2008, nr 7–8, s. 35.

¹⁹ Terminu *szkolna edukacja do starości* używam zamiennie z *szkolne wychowanie do starości*, *szkolne przygotowanie do starości*.

Rozdział I

Człowiek stary oraz jego miejsce w polskiej rodzinie i społeczeństwie w kontekście zmian demograficznych

1. Wskaźniki osobowe i demograficzne starzenia się społeczeństwa polskiego

Międzynarodowe zainteresowanie problematyką seniorów oraz ich funkcjonowaniem w różnych obszarach współczesnego społeczeństwa zainicjowała i nadzorowała Organizacja Narodów Zjednoczonych. Od połowy XX wieku organizowane były (i są nadal) liczne spotkania mające na celu ustalanie strategii działań dotyczących rozwiązywania problemów seniorów.

Pierwsze Światowe Zgromadzenie na Temat Osób Starszych odbyło się w Wiedniu w 1982 roku. Opracowano wtedy zasady działania wobec seniorów – tzw. deklarację wiedeńską. W 1991 roku Zgromadzenie Ogólne ONZ przyjęło natomiast *18 zasad działania na rzecz osób starszych*, które dotyczyły pięciu głównych obszarów: niezależności, uczestnictwa, opieki, samorealizacji oraz godności¹.

Według *zasady niezależności* seniorzy powinni mieć prawo do życia zabezpieczającego ich indywidualne potrzeby, prawo do opieki zdrowotnej, możliwości podejmowania pracy, kształcenia się oraz możliwości stałego mieszkania w domu rodzinnym, co korzystnie wpływa na jakość ich życia. Zgodnie z *zasadą uczestnictwa* osoby starsze powinny brać aktywny udział w życiu społecznym, powinny dzielić się swoją wiedzą i doświadczeniem z pokoleniem młodych, powinny mieć możliwość pracy w charakterze wolontariuszy oraz możliwość zakładania organizacji i stowarzyszeń. *Zasada opieki* stanowi, że seniorom należy się opieka ze strony rodziny i społeczeństwa, m.in. dostęp do opieki medycznej, usług socjalnych i prawnych dla utrzymania niezależności oraz ochrony i opieki. Korzystanie z instytucjonalnych form wsparcia, a także pomoc ze strony rodziny powinno być ponadto zgodne z poszanowaniem ich godności, przekonań, potrzeb, prywatności oraz prawa decydowania o formie

¹ S. Steuden, *Psychologia starzenia się i starości*, Warszawa 2012, s. 27–31.

opieki i jakości życia. Z kolei *zasada samorealizacji* odnosi się do stwarzania seniorom możliwości rozwoju osobowego, duchowego i intelektualnego oraz aktywnego uczestnictwa w kulturze, edukacji i rekreacji. Ostatnia zasada – *godności* – podkreśla prawo osób starszych do szacunku, sprawiedliwego traktowania, poszanowania wartości i godności, bez względu na ich stan zdrowia, czy status społeczny i materialny².

Drugie Światowe Zgromadzenie na Temat Starzenia się Społeczeństw odbyło się w 2002 roku w Madrycie. Jego efektem było opracowanie *Międzynarodowej strategii działania w kwestii starzenia się społeczeństw*, która dotyczyła m.in. wyeliminowania ubóstwa wśród seniorów, umożliwienie im uczestnictwa w życiu społecznym i politycznym, przejście na emeryturę z możliwością dalszej pracy, możliwość ustawicznego kształcenia, inkluzja w rynek pracy, równe traktowanie kobiet i mężczyzn przez systemy społeczne oraz stworzenie odpowiedniej opieki zdrowotnej i pomocy. Efektem Drugiego Światowego Zgromadzenia na Temat Starzenia się Społeczeństw było ustanowienie dnia 1 października Międzynarodowym Dniem Osób Starszych, a roku 1999 – Międzynarodowym Rokiem Osób Starszych. Opracowano i zatwierdzono także *II Międzynarodowy plan wsparcia osób starszych* wyznaczający trzy najważniejsze kierunki działań:

- starość i rozwój – dotyczy określenia możliwości okresu starości, opracowania i promocji programów optymalnego starzenia się, z uwzględnieniem potencjału uczenia się;
- promowanie zdrowia i dobrostanu w okresie starzenia się – podkreśla istotę całościowej edukacji dla stanu zdrowia i podtrzymania funkcji poznawczych;
- kształtowanie dostępnego, umacniającego i wspierającego społeczeństwa – zwraca uwagę na systemowe tworzenie bezpiecznego środowiska życia seniorów oraz podejmowanie badań interakcji seniorów ze środowiskiem społecznym oraz istniejących w społeczeństwie wyobrażeń i stereotypów na temat okresu starości oraz seniorów³.

Przedstawione kierunki działań mają na celu promowanie optymalnego i pomyślnego starzenia się opartego na zdrowiu, aktywności fizycznej, poznawczej i społecznej. Moim zdaniem jest to możliwe także poprzez wyposażenie jednostek już w wieku szkolnym w wiedzę i umiejętności, które w przyszłości będą warunkowały jakość ich życia na emeryturze.

Problematykę starzejącego się społeczeństwa polskiego oraz jakości życia seniorów podjął także Komitet Prognoz „Polska 2000 Plus” działający przy Polskiej Akademii Nauk. Naukowcy postulują realizację prac nad przygotowaniem całościowego programu polityki w sytuacji starzejącego się społeczeństwa polskiego, do których zaliczają:

² Tamże.

³ Tamże.

- stabilny system emerytalny, wypłacanie emerytur, ich wysokość i wysokość składek;
- zapewnienie publicznej opieki zdrowotnej;
- zapewnienie opieki domowej osobom potrzebującym;
- wspieranie budownictwa domów seniorów;
- zapobieganie ekskluzji społecznej seniorów;
- przywrócenie w mediach publicznych programów podejmujących problematykę osób w podeszłym wieku;
- ustabilizowanie przepisów umożliwiających seniorom aktywność zawodową;
- wspieranie rozwoju usług na rzecz osób starszych;
- ustanowienie ulg i przywilejów dla seniorów⁴.

Podstawą wyżej wymienionych działań jest systemowe, instytucjonalne zapewnienie jak najlepszej jakości życia osobom w wieku emerytalnym. Istotną rzeczą jest także problem wcześniejszego przygotowania się ludzi, w tym uczniów szkół ogólnokształcących, do optymalnego życia w przyszłości w okresie własnej starości, ale także do życia w środowisku demograficznie starym.

Współczesne państwa poznają zmiany demograficzne zachodzące w ich społeczeństwie, aby w ciągu najbliższych kilkudziesięciu lat sprostać potrzebom społecznym, które ujawniają się wraz z postępującym procesem starzenia się ludności.

Jak piszą Barbara Szatur-Jaworska, Piotr Błędowski i Małgorzata Dziegielewska, najpełniejszą wiedzę o sytuacji demograficznej i kierunkach jej zmian osoby prowadzące badania czerpią z wyników narodowych spisów powszechnych. Dane o strukturze demograficznej mogą też pochodzić z bieżących informacji z urzędów stanu cywilnego, z wydziałów ewidencji ludności oraz z szacunków dokonywanych przez Główny Urząd Statystyczny⁵.

Badacze interesujący się zmianami demograficznymi i osobami starymi uważają, że jedną z charakterystycznych cech społeczeństw przełomu XX–XXI wieku, zwłaszcza w krajach wysoko rozwiniętych, jest dynamiczny wzrost liczby seniorów i zwiększająca się długość życia tej generacji⁶. Eksperti Organizacji Narodów Zjednoczonych uznali, że określone społeczeństwo przekroczyło próg starości demograficznej, jeżeli ma powyżej 7% ludzi w wieku 65 lat i więcej w ogólnej strukturze populacji, jeśli natomiast jest poniżej 4% ludzi w wieku 65 lat i więcej, jest społeczeństwem młodym pod względem demograficznym. Jeśli zaś osoby w wieku 65 lat i więcej mieszczą się w przedziale od 4% do 7%,

⁴ A. Rajkiewicz, *Polska w obliczu starzenia się społeczeństwa*, [w:] *Polska w obliczu starzenia się społeczeństwa. Diagnoza i program działania*, Polska Akademia Nauk, Komitet Prognoz „Polska 2000 Plus”, Warszawa 2008, s. 13–15, 23–24.

⁵ B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dziegielewska, *Podstawy gerontologii społecznej*, Warszawa 2006, s. 221.

⁶ K. Szczerbińska, red., *Dostępność opieki zdrowotnej i pomocy społecznej dla osób starszych w Polsce. Raport z badań*, Kraków 2006, s. 29–30.

uznaje się, że jest to społeczeństwo dojrzałe. Społeczeństwo polskie jest niestety społeczeństwem, które przekroczyło próg zaawansowanej starości demograficznej, gdyż mamy powyżej 10% ludzi w wieku 65 lat i więcej, jak podał Jan Śledzianowski w pracy opublikowanej już w 2001 roku⁷.

Według polskich norm demograficznych starość demograficzną wyznacza wskaźnik 12% i powyżej, ludzi będących w wieku 60 lat i więcej w ogólnej strukturze społeczeństwa, przy założeniu, że:

- poniżej 8% ludzi w wieku 60 lat i więcej w ogólnej strukturze społeczeństwa – brak starości demograficznej;
- od 8% do 10% – wczesna faza przejściowa między młodością i starością demograficzną;
- od 10% do 12% – późna faza przejściowa między stanem młodości i starości demograficznej;
- powyżej 12% – stan starości demograficznej społeczeństwa⁸.

Według danych Głównego Urzędu Statystycznego osoby w wieku 60. i więcej lat stanowią około 18% populacji naszego kraju, Polska jest zatem społeczeństwem ludzi starych⁹. W porównaniu do spisu ludności z 1988 roku o ponad milion zwiększyła się jednak liczba osób w wieku poprodukcyjnym. Szacuje się natomiast, że w 2050 roku odsetek ludzi starych wyniesie około 35% populacji¹⁰. Jeśli chodzi o Polskę, według danych Głównego Urzędu Statystycznego, po 2025 roku liczba ludzi starych będzie przewyższać liczbę ludzi młodych¹¹.

Podobna tendencja starzenia się społeczeństw występuje na świecie, o czym świadczy to, że obecnie ponad 10% ludności ma 60 i więcej lat. Równocześnie przewidywana długość ludzkiego życia rośnie bardzo szybko. Jagoda Ramsz i Ewa Rzechowska podają, że wzrasta liczba osób, które ukończyły 90 lat; że średnia długość życia kobiet w Polsce wynosi 72 lata, a mężczyzn tylko 68 lat. Z ich ustaleń wynika, że dziś już co szósty mieszkaniec naszego kraju ma co najmniej 65 lat, a co ósmy przekroczył 65 lat. Niepokojący jest fakt, że w tej grupie seniorów – najszybciej rośnie liczba osób po 80. roku życia, a więc osób niedołączonych psychofizycznie. Równocześnie spada liczba narodzin¹².

Przed młodym pokoleniem pojawiają się nowe zatem zadania, mające na celu osiągnięcie dobrej jakości życia w starości oraz troskę o seniorów z najbliższego

⁷ J. Śledzianowski, *Demograficzna starość Polski*, [w:] *Demograficzne i indywidualne starzenie się*, red. A.A. Zych, Kielce 2001, s. 13; por. *Struktury demograficzne starzenia się ludności*, www.sgh.waw.pl, dostęp: 30.12.2009.

⁸ J. Śledzianowski, *Demograficzna starość Polski...*, s. 13–14.

⁹ Dane zamieszczone na stronie internetowej Głównego Urzędu Statystycznego, www.stat.gov.pl, dostęp: 3.01.2020.

¹⁰ K. Michalska, *Statystyczna starość*, „Niebieska Linia” 2003, nr 5, s. 3; Główny Urząd Statystyczny, www.stat.gov.pl, dostęp: 25.05.2016.

¹¹ Tamże.

¹² J. Ramsz, E. Rzechowska, *Bieg życia w kontekście starzenia się społeczeństwa*, [w:] *Z zagadnień psychologii rozwoju człowieka*, t. 1, red. E. Rydz, D. Musiał, Lublin 2007, s. 205–206.

środowiska, co także rozważano podczas II Kongresu Demograficznego „Polska w Europie – przyszłość demograficzna” zorganizowanego w dniach 22–23 marca 2012 roku¹³.

Ta wzrastająca liczba ludzi starych w większości krajów daje naukowcom powody do prowadzenia badań interdyscyplinarnych. Jak pisze Adam A. Zych, coraz liczniejsza nowa klasa społeczna – tzw. ludzi czasu wolnego – wymaga pomocy geriatrów, gerontologów, psychologów człowieka starego oraz socjologów¹⁴.

Dlatego zdaniem Marii Susułowskiej pojęcie starości powinno być rozpatrywane przynajmniej z trzech punktów widzenia:

- liczby lat przeżytych – wiek metrykalny, kalendarzowy, najłatwiejszy do ustalenia, bo podlegający pomiarowi w jednostkach czasu;
- zmian biologicznych zaszłych w organizmie – wiek biologiczny;
- zmian psychicznych – wiek psychologiczny¹⁵.

Barbara Szatur-Jaworska, Piotr Błędowski i Maria Dziegielewska dodają do tego między innymi wiek demograficzny, który określany jest przez liczbę przeżytych lat¹⁶. Jak jednak wynika z literatury przedmiotu, najczęściej badaczy przyjmuje wiek 60 lub 65 lat jako próg starości dla obu płci.

Innym kryterium jest tzw. wiek poprodukcyjny. W Polsce jest to wiek 60 lat dla kobiet i 65 lat dla mężczyzn. Faza późnej dojrzałości oraz próg starości ulegają ciągłemu wydłużeniu, co jest spowodowane wydłużaniem się w rozwiniętych społeczeństwach przeciętnego trwania życia człowieka¹⁷.

W końcowym etapie życia, a więc w starości, badacze wyróżniają też różne podokresy, gdyż jakość życia w tej jego fazie nie jest jednakowa. Na przykład Anna Kowalewska, Andrzej Jaczewski, Krystyna Komosińska wymieniają: wiek starszy – 60 lat oraz starość – 75 lat. Badacze Światowej Organizacji Zdrowia (WHO) przyjmują zaś trzy podokresy: wiek podeszły – od 65. roku życia do 75. roku życia, wiek starczy – od 75. roku życia do 90. roku życia oraz wiek sędziwy – powyżej 90. roku życia¹⁸.

Gerontolodzy podejmują też próbę szukania związków między określonymi czynnikami starości. Na przykład Dennis Basil Bromley zwraca uwagę na to, że starzenie się ludzi związane jest z zespołem zmian zachodzących w strukturze

¹³ W. Mazur, *Demografia w zapaści, przyszłość jest mgłą*, [http:// naszapolka.pl](http://naszapolka.pl), dostęp: 7.12.2012.

¹⁴ A.A. Zych, *Człowiek wobec starości. Szkice z gerontologii społecznej*, Katowice 1999, s. 11.

¹⁵ M. Susułowska, *Psychologia starzenia się i starości*, Warszawa 1989, s. 26. Szerzej na ten temat pisze W. Kołodziej, *Bio-psycho-społeczne funkcjonowanie osób starszych a społeczne stereotypy i uprzedzenia dotyczące starzenia się i starości*, [w:] *Wybrane problemy osób starszych*, red. A. Nowicka, Kraków 2006, s. 56–57.

¹⁶ B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dziegielewska, *Podstawy gerontologii...*, s. 45–47.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Podokresy w starości wyróżniono korzystając z ustaleń A. Kowalewskiej, A. Jaczewskiego, K. Komosińskiej, *Problemy wieku starczego*, [w:] *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie. Wybrane zagadnienia współczesnej gerontologii*, red. A. Fabiś, Sosnowiec 2005, s. 18–20.

funkcjonowania organizmu oraz w przystosowaniu się jednostki do tychże zmian. Większość z nich rozpoczyna się już, gdy człowiek osiąga biologiczną dojrzałość między 15. a 25. rokiem życia¹⁹. Zdaniem Gilla Garretta zmiany związane z procesem starzenia się dzielą się na: fizjologiczne, psychologiczne i społeczne²⁰.

Zdaniem gerontopsychologów psychologiczne starzenie się jest rezultatem interakcji pomiędzy następującymi czynnikami:

- genetycznie zaprogramowanym procesem zmian;
- jakością i liczbą bodźców środowiskowych;
- doświadczeniem życiowym;
- związkiem między tendencjami i możliwościami ich realizowania przez jednostkę;
- warunkami zdrowotnymi²¹.

Według Doroty Zawadzkiej i Dawida Misiaka niemniej istotny wpływ na zdrowie i sprawność człowieka niż czynniki genetyczne wywierają czynniki społeczne. Badacze ustalili, że należą do nich:

- izolacja społeczna i psychiczna;
- pogorszenie sytuacji materialnej;
- nagła zmiana warunków środowiskowych;
- niedostateczne uświadomienie w zakresie wychowania zdrowotnego i profilaktyki gerontologicznej;
- brak odpowiednich form relaksacji i czynnego wypoczynku;
- brak przystosowania do starości;
- niewłaściwe nastawienie do starości i do ludzi starych²².

To te przesłanki wpływają na kształtowanie się osobowości seniora. Dlatego ważne jest określenie zmian zachodzących w osobowości pod wpływem określonych czynników oraz ich konsekwencji.

Korzystne jest zatem, że w różnych krajach, jak wynika z literatury naukowej dotyczącej człowieka starego, prowadzone są badania naukowe nad potrzebami i problemami seniorów oraz nad różnymi aspektami procesu starzenia się²³. Z rezultatów ich wynika, że w efekcie starzenia się następują naturalne, nieodwracalne, nasilające się zmiany metabolizmu i właściwości fizykochemicznych

¹⁹ D.B. Bromley, *Psychologia starzenia się*, tłum. Z. Zakrzewski, Warszawa 1969, s. 36–37.

²⁰ G. Garrett, *Potrzeby zdrowotne ludzi starszych*, tłum. W.S. Gumułka, Warszawa 1990, s. 25–30.

²¹ A. Tabaczkiewicz, *Problemy starości i starzenia się*, „Studia Edukacyjne” 1995, nr 1, s. 106–107.

²² D. Zawadzka, D. Misiak, *Starość jako ostatni etap życia człowieka*, „Edukacja Dorosłych” 2006, nr 3, s. 29–30.

²³ Por. M. Malec, *Poradnictwo gerontologiczne*, „Edukacja Dorosłych” 2002, nr 4, s. 46–48; A. Czapczyńska, *Oblicza starości*, „Remedium” 2006, nr 7–8, s. 62–63; T.E. Olearczyk, *Potrzeby psychiczne starszego człowieka*, „Wychowawca” 2005, nr 3, s. 16–17.

komórek. Prowadzą one do upośledzenia samoregulacji i regeneracji organizmu oraz zmian morfologicznych i czynnościowych jego tkanek i narządów²⁴. Chociaż naukowcy nie znają jeszcze mechanizmu, który zatrzymałby proces starzenia się człowieka, to dzięki ich osiągnięciom udało się wydłużyć średni wiek życia człowieka²⁵.

Do czynników biologicznych spowalniających proces starzenia zdaniem Małgorzaty Dzięgielewskiej należą:

- Zwiększenie aktywności ruchowej. W starszym wieku spowolnieniu ulega przemiana materii, co sprzyja powstawaniu otyłości i prowadzi do wielu schorzeń (cukrzyca, miażdżyca, choroby układu krążenia, zwyrodnienia w narządzie ruchu). Proste ćwiczenia fizyczne, jak: spacer, marsze, piesze i rowerowe wyprawy poprawiają wydolność organizmu i tym samym pomagają zapobiec lub wspomagają leczenie wielu chorób.
- Właściwe odżywianie. U seniorów występuje często niedobór witamin, soli mineralnych i białek. Do częstych błędów żywieniowych należą spożywanie nadmiernej ilości tłuszczu zwierzęcego i słodczy, przy małej ilości warzyw i owoców, co może być przyczyną otyłości i wielu chorób.
- Niestosowanie używek. Przyjmowanie dużej ilości leków może prowadzić do powikłań spowodowanych interakcjami zachodzącymi pomiędzy pewnymi ich grupami. Palenie tytoniu oraz picie alkoholu zwiększają ryzyko wystąpienia wielu chorób nowotworowych. Palenie tytoniu powoduje wzrost ilości tlenu węgla w organizmie, nikotyna z kolei zwęża naczynia krwionośne i podnosi ciśnienie krwi. Gwałtowne zmiany ciśnienia przy jednoczesnym zmniejszeniu tlenu w organizmie mogą stać się przyczyną zaburzeń funkcjonowania wielu narządów i układów. Palenie tytoniu wpływa ponadto negatywnie na zdrowie psychiczne, gdyż u osób palących częściej obserwuje się stany depresyjne²⁶.

Gerontolodzy analizujący jakość życia człowieka w okresie starości podkreślają także znaczenie realizacji potrzeb społecznych i psychicznych w trakcie życia ludzi starych, gdyż następuje wówczas u seniora skuteczniejsze przystosowanie się do nowych sytuacji życiowych²⁷.

Wśród ważnych potrzeb społecznych i psychicznych wymieniają oni:

- potrzebę przynależności – o jej zaspokojeniu świadczy ilość kontaktów interpersonalnych, osamotnienie i samotność, więź z dawnym i nowym środowiskiem oraz stosunki z rodziną osoby starej;

²⁴ A.A. Zych, *Słownik gerontologii społecznej*, Warszawa 2001, s. 203.

²⁵ R. Konieczna-Woźniak, *Seniorzy w społeczeństwie wiedzy i informacji*, [w:] *Seniorzy w rodzinie, instytucji...*, s. 60–61.

²⁶ M. Dzięgielewska, *Życie codzienne osób starszych*, [w:] *Seniorzy w rodzinie, instytucji...*, s. 22–23, s. 36–37.

²⁷ Por. H. Dąbrowiecka, *Wygrać starość*, „Niebieska Linia” 2003, nr 5, s. 9; B. Pitt, *Psychogeriatrya. Wprowadzenie do psychiatrii wieku podeszłego*, tłum. M. Szwed-Szelenberger, Warszawa 1986, s. 29–33; A. Fabiś, J.K. Wawrzyniak, A. Chabior, *Ludzka starość. Wybrane zagadnienia gerontologii społecznej*, Kraków 2015.

- potrzebę użyteczności i uznania – subiektywna ocena własnej sytuacji, udział w różnych formach aktywności;
- potrzebę niezależności – jej zaspokojenie wiąże się ze stopniem samodzielności (ekonomicznej, mieszkaniowej) seniorów w nowym środowisku czy w nowych warunkach;
- potrzebę bezpieczeństwa fizycznego i psychicznego – o jej zaspokojeniu świadczy stopień korzystania z urządzeń miejskich, instytucji, znajomości miasta i funkcjonowania w nim, samopoczucie w mieszkaniu i osiedlu, oparcie w rodzinie i poza nią;
- potrzebę satysfakcji życiowej – jest to subiektywna ocena zadowolenia z własnego usytuowania w nowym środowisku, stanowi ona wskaźnik zaadaptowania do zmienionych warunków²⁸.

Barbara Juraś-Krawczyk do tej listy dodała potrzebę akceptacji samego siebie i innych oraz potrzebę osiągnięć, a także samostanowienia o sobie i swoim życiu²⁹. Anna Zawada wymieniła także potrzebę życzliwości i przyjaźni oraz afirmacji siebie i świata³⁰. Leon Dyczewski proponuje natomiast szereg rad co do zaspokajania potrzeb ludzi starych. Jego zdaniem seniorzy są integralną i bardzo ważną częścią społeczeństwa. Według niego należy podejmować nowe przedsięwzięcia mające na celu podtrzymanie i pogłębianie więzi między pokoleniami. Aby integracja owa mogła mieć miejsce, osoby młode powinny być w pełni świadome tego, iż obok nich żyją ludzie starzy, którzy mają swoje potrzeby, prawo do samorealizacji, rozwoju i radości. L. Dyczewski uważa poza tym, że istotne jest uaktywnianie seniorów, angażując ich w kształtowanie najbliższego otoczenia. Należy także ukazywać wartość człowieka starego dla społeczeństwa i życia rodzinnego, a także akcentować i rozwijać pozytywne cechy starości³¹.

Starość, jak każda faza życia, związana jest z różnymi trudnościami. Aby człowiek mógł je pokonać, według Agnieszki Nowickiej powinien wykonać wiele zadań. Jednym z nich jest konstruktywne przystosowanie się do nowych warunków życia. Ludzie starzy nie zawsze jednak potrafią poradzić sobie z codziennymi problemami, do których należą między innymi: utrata sprawności fizycznej i psychicznej, samotność i osamotnienie, pogorszenie sytuacji finansowej, utrata zdrowia, przejście na emeryturę czy uświadomienie zbliżającej się śmierci³², dla-

²⁸ M.in. G. Orzechowska, *Aktualne problemy gerontologii społecznej*, Olsztyn 1999, s. 25–26.

²⁹ B. Juraś-Krawczyk, *Wybrane obszary badawcze andragogiki*, Łódź 2007, s. 136–137.

³⁰ A. Zawada, *Rola środowiska lokalnego w kompensowaniu potrzeb osób w podeszłym wieku*, [w:] *Wybrane zagadnienia pomocy społecznej i opieki w Polsce w okresie ponowoczesności*, red. A. Zawada, Kraków 2010, s. 26.

³¹ L. Dyczewski, *Ludzie starzy i starość w społeczeństwie i kulturze*, Lublin 1994, s. 117–118; por. *Przystosowanie do starości oraz potrzeby osób starszych*, www.kde.edu.pl/projekty/team1/stronateamitemat/temat.htm, dostęp: 10.09.2009.

³² A. Nowicka, *Starość jako faza życia człowieka*, [w:] *Wybrane problemy osób starszych*, red. A. Nowicka, Kraków 2006, s. 22–24.

tego społeczeństwo młodych powinno od najwcześniejszych lat życia świadomie przygotowywać się do własnej starości.

Walentyna Wnuk do czynników powodujących sytuację kryzysową u seniorów zalicza między innymi: nagle pojawiające się wydarzenia traumatyczne, jak śmierć bliskich czy utrata zdrowia; braki umiejętności adaptacji do nowej sytuacji życiowej, na przykład problemy finansowe, poczucie samotności, lęk przed śmiercią; a także kryzys starzenia się związany z kumulowaniem negatywnych doświadczeń typu: utrata pracy, atrakcyjności fizycznej czy zdrowia psychofizycznego³³. W związku z tym pokonywanie codziennych problemów przez osoby starsze jest podstawą ich godnego i konstruktywnego bytu.

Chcąc poznać opinię ludzi starych na temat możliwości i trudności w ich życiu, Hanna Dąbrowiecka przeprowadziła w 1995 roku badania empiryczne wśród przedstawicieli tej grupy wiekowej. Ich wyniki uświadamiają, iż seniorzy do zalet ostatniego okresu życia zaliczyli: dużo wolnego czasu, odpoczynek, możliwość zastanowienia się nad swoim życiem, a także silniejszy niż w młodości kontakt z Bogiem, za wady uznali natomiast: pojawiające się dolegliwości zdrowotne, obniżającą się sprawność fizyczną oraz osamotnienie i samotność³⁴.

Także CBOS w listopadzie 2000 roku przeprowadził badanie opinii publicznej na temat sytuacji osób starych w Polsce. Z analizy badań wynika, iż respondenci odczuwają lęk przed:

- chorobami, zniedołężnieniem i utratą pamięci – 71%;
- utratą samodzielności – 58%;
- złymi warunkami życia i trudnościami finansowymi – 41%;
- samotnością i utratą bliskich – 37%;
- cierpieniem – 20%;
- niepewnością dotyczącą osób, z którymi seniorzy będą mieszkali i które będą się nimi opiekowały – 15%;
- poczuciem, że nie są potrzebni – 12%³⁵.

Na pomyślną adaptację człowieka do warunków życia na emeryturze zdaniem Agnieszki Nowickiej wpływają: odpowiednio wczesne przygotowanie się do pełnienia nowych ról społecznych, wypracowanie własnej postawy psychicznej wobec starości oraz stosunek społeczeństwa do seniorów³⁶. Wielu ludzi starych nie potrafi jednak przyjąć pozytywnej postawy wobec własnej starości. Aby okres ten był czasem naturalnym i pogodnym, od najmłodszych lat szkolnych należy kształtować u dzieci i młodzieży umiejętność aktywnego spędzania czasu: w domu rodzinnym, w placówkach kulturalnych, oświatowych oraz w społeczeństwie.

³³ W. Wnuk, *Sytuacje trudne osób starszych w perspektywie geragogiki*, [w:] *Starzenie się a satysfakcja z życia*, red. S. Steuden, S. Marczuk, Lublin 2006, s. 105–106.

³⁴ H. Dąbrowiecka, *Wygrać starość...*, s. 9.

³⁵ K. Michalska, *Statystyczna starość*, „Niebieska Linia” 2003, nr 5, s. 3–4.

³⁶ A. Nowicka, *Starość jako faza...*, s. 22–23.

Jak uświadamiają wyniki badań prowadzonych przez lekarzy, psychologów i socjologów szwedzkich (przytoczone przez Czesława Kryszkiewicza), edukacja pozytywnie wpływa na zachowanie zdrowia, a także dobrej kondycji fizycznej i intelektualnej w każdej fazie życia, w tym również w starości³⁷. Istotne jest zatem nie tylko krzewienie u młodego pokolenia chęci ustawicznego zdobywania wiedzy z różnych dziedzin, ale też tworzenie spotkań integrujących młodych i seniorów. Głównym celem integracji międzypokoleniowej zdaniem Margaret Mead (1901–1978) jest uświadomienie osobom tych dwu grup wiekowych, iż ich doświadczenia życiowe są przydatne dla obu stron³⁸.

Z badań Barbary Szatur-Jaworskiej, Piotra Błędowskiego i Małgorzaty Dziegielewskiej wynika, że w czasie starości wiele osób przeżywa kryzysy egzystencjalne związane z poczuciem przemijalności ludzkiego życia, rozczarowaniem niespełnionych oczekiwań czy świadomością utraty atrakcyjności fizycznej³⁹.

Wiedza psychologów o najczęściej występujących zdarzeniach krytycznych w fazie starości dotyczy:

- utraty zdrowia, kondycji i atrakcyjności fizycznej – na utratę atrakcyjności fizycznej wpływają: deformacja kształtów ciała, bruzdowatość, pomarszczenie skóry, wyostrenie rysów twarzy, sztywność ruchów i inne;
- utraty bliskich osób – utrata bliskich, przyjaciół powoduje poczucie osamotnienia, zagrożenia i braku wsparcia;
- utraty statusu społecznego i ekonomicznego – moment ten zmusza do zmiany trybu życia, zagospodarowania czasu wolnego, ogranicza kontakty z ludźmi i pogarsza warunki materialne, wzrasta tym samym poczucie bezużyteczności;
- utraty poczucia przynależności i prestiżu;
- zbliżającej się perspektywy śmierci⁴⁰.

Między innymi Anna Hryniewicka pisze o konieczności radzenia sobie z owymi zdarzeniami krytycznymi. Badaczka uważa, że stymulowanie wielostronnej aktywności seniorów jest ważne, aby zdarzenia krytyczne nie zdominowały życia człowieka w starości⁴¹. Astrid Tokaj zauważa, że aktywizowanie może odbywać się w rodzinie, która spełnia najważniejszą rolę w życiu seniora, gdyż ma on wtedy opiekę, pomoc i serdeczne środowisko, w którym żyje. Badaczka podkreśla, że w relacjach domowych bardzo ważne są więzi emocjonalne, które

³⁷ C. Kryszkiewicz, *Aktywne życie seniorów warunkiem pomyślnego starzenia się*, [w:] *Starzenie się a satysfakcja...*, s. 282–283.

³⁸ Koncepcję M. Mead na temat stosunków między pokoleniami przytoczyła B. Bugajska, *Integracja międzypokoleniowa*, [w:] *Starzenie się a satysfakcja...*, s. 252–253.

³⁹ B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dziegielewska, *Podstawy gerontologii...*, s. 66–67.

⁴⁰ B. Harwas-Napierała, J. Trempała, *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia*, t. 2, Warszawa 2002, s. 267.

⁴¹ Por. A. Hryniewicka, *Rola aktywności twórczej w adaptacji do starości*, „Człowiek – Niepełnosprawność – Społeczeństwo” 2005, nr 5, s. 81–84; A. Stopka, *Starość to czas pomyślny*, „Światło i Cienie” 2005, nr 3, s. 11–13.

hamują lub pobudzają jego aktywność. Dobre relacje w rodzinie według A. Tokaja wpływają między innymi na utrzymanie u seniorów poczucia własnej wartości, użyteczności, na kształtowanie pozytywnego bilansu życia, na optymistyczne spojrzenie w przyszłość oraz są przyczyną wielu radości⁴².

Kwestia ta również interesuje Marzenę Sendyk. Według niej zaspokajaniu potrzeb seniorów oraz polepszaniu jakości ich życia sprzyjać mogą spotkania z wnucętami, przynoszące korzyści obu stronom. Babcia i dziadek, spędzając czas z wnukami, czują się potrzebni, akceptowani i kochani oraz mają motywację do podejmowania nowych form aktywności, sprawowanie opieki nad wnuczką czy wnukiem ustala wysoką pozycję w rodzinie. Dzieci i młodzież uzyskują od seniorów wiedzę o świecie, przyrodzie czy społeczeństwie. Poznają historię i tradycje rodziny, co wpływa na rozwój ich tożsamości. Seniorzy uczą także patriotyzmu, przestrzegania zasad moralnych, etycznych, religijnych oraz wielu praktycznych umiejętności związanych z codziennym życiem. Dziadkowie mają poza tym wpływ na uspołecznianie wnuków, między innymi poprzez uczenie nawiązywania relacji osobistych z przedstawicielami różnych pokoleń⁴³. Niestety, z różnych powodów, nie wszystkie dzieci mają możliwość bliskich i silnych kontaktów z babcią i dziadkiem, dlatego uważam, że kontakty międzypokoleniowe powinny mieć miejsce nie tylko w domu, ale także w środowisku szkolnym.

W okresie starości jednym z najważniejszych zadań do realizacji przez seniora staje się zatem umiejętne przystosowanie do życia w sytuacji pogarszającej się sprawności fizycznej, zdrowotnej, materialnej, bytowej i społecznej. Wymienione przez badaczy czynniki negatywnie wpływają na jego poziom życia i sprawiają, iż rozpoczął się już nowy etap, który wymaga wielkich zmian i wcześniejszego przygotowania, przede wszystkim w trakcie edukacji szkolnej. Dlatego mając na uwadze młode pokolenie, należy rozpoznać, jaką jakość ma wychowanie do starości realizowane w szkołach ogólnokształcących.

Zdaniem Agaty Chabior adaptacja jest umiejętnością przyjmowania postaw, które pozwalają na zachowanie równowagi między jednostką a otoczeniem. Na ową równowagę wpływa aktywność człowieka, zwykle określana jako działanie organizmu przejawiające się w różnego rodzaju zachowaniach. Zarówno adaptacja, jak i aktywność odnoszą się do działań ludzkich, których podstawowym zadaniem jest utrzymanie stosunków między człowiekiem a jego otoczeniem, przebiegających w taki sposób, aby życie ludzkie układało się pomyślnie. Adaptacja stanowi wynik aktywności człowieka, zależy od jej treści, kierunku i prowadzi do rozwoju osobowo-społecznego ludzi⁴⁴.

⁴² A. Tokaj, *Rodzina w życiu seniora a przebieg procesu jego adaptacji do starości*, [w:] *Seniorzy w rodzinie, instytucji...*, s. 45–46.

⁴³ M. Sendyk, *Osoby starsze w roli dziadków*, [w:] *Wybrane problemy osób...*, s. 152–155.

⁴⁴ A. Chabior, *Kierunki działalności kulturalno-oświatowej*, [w:] *Demograficzne i indywidualne starzenie się*, red. A.A. Zych, Kielce 2001, s. 92–93; por. *Postawy wobec starości*, www.inp.uni.opole.pl/geronto/postawy.html, dostęp: 10.09.2009; J. Skowroński, *Złoty wiek życia czy*

Za wskaźnik poziomu adaptacji do nowych warunków bytowych, uzyskanej przez osoby stare przyjmuje się prezentowane przez nich postawy wobec życia. Gerontolodzy ustalili, że są różne typologie postaw wobec własnej starości.

Dennis Basil Bromley wyróżnił na przykład pięć typów przystosowania się do wieku emerytalnego:

- Postawa konstruktywna – człowiek jest zrównoważony, pogodny, potrafi cieszyć się życiem i czerpie satysfakcję z kontaktów interpersonalnych. Akceptuje własną starość, a śmierć traktuje jako zjawisko naturalne. Jego bilans życiowy, czyli ocena dotychczasowych osiągnięć, jest dodatni.
- Postawa zależności – człowiek jest bierny i zależny od innych, harmonię wewnętrzną pomaga mu zachować środowisko rodzinne.
- Postawa obronna – przejawia ją osoba opanowana, która odczuwając lęk przed śmiercią lub chorobą, udaje, że wszystko jest w porządku. Pod otoczką wzmożonej aktywności nie mówi o swoich problemach i sama radzi sobie w trudnych sytuacjach.
- Postawa wrogości – przerzucanie odpowiedzialności za wszelkie niepowodzenia i kłopoty na innych ludzi, instytucje i układy społeczne. Człowiek jest agresywny, podejrzliwy i wybuchowy, nie potrafi pogodzić się ze starością, buntuje się przeciwko niej oraz boi się śmierci.
- Postawa wrogości skierowana na samego siebie – reprezentują ją ludzie, w których życiu było wiele niepowodzeń i trudności. Są to osoby, które biernie przyjmują koleje losu, nie buntują się przeciw starości, są nieaktywne i niezaradne. Niemożność zaspokojenia potrzeby miłości prowadzi u nich do depresji. Osoby te mają pretensje i żal do siebie, a śmierć traktują jako wyzwolenie od cierpień⁴⁵.

Warto zwrócić uwagę na to, że tylko jeden typ postawy – konstruktywna – wiąże się z aktywnym życiem na emeryturze, kiedy to osoby starzejące się pozostają czynne w życiu rodzinnym i społecznym, a także potrafią znaleźć nowe zajęcia i znajomości. Najczęściej wybieranymi formami aktywności są: aktywność rekreacyjno-hobbistyczna, aktywność receptywna związana z oglądaniem telewizji, słuchaniem radia oraz czytaniem gazet czy książek; aktywność zorientowana publicznie polegająca na działalności społecznej i politycznej oraz aktywność integracyjna związana z uczestnictwem w różnego typu spotkaniach towarzyskich, naukowo-szkoleniowych i charytatywnych⁴⁶.

zrezygnowana starość? <http://teologia.alaudia.pl/prace-zaliczeniowe/29>, dostęp: 1.06.2008; por. J. Perek-Białas, B. Worek, *Aktywne starzenie się. Aktywna starość – określenie pojęć*, [w:] *Aktywne starzenie. Aktywna starość*, red. J. Perek-Białas, Kraków 2005, s. 11–23; por. K. Łangowska-Marcinowska, *O ludziach trzeciego wieku i niezbędnym im społecznym wsparciu*, [w:] *Starość i jej konsekwencje społeczno-rodzinne*, red. S. Rogala, Opole 2010, s. 86–87.

⁴⁵ D.B. Bromley, *Psychologia starzenia...*, s. 132–140.

⁴⁶ M. Sitarczyk, *Poczucie koherencji a zadowolenie z życia pensjonariuszy domów pomocy społecznej i słuchaczy Uniwersytetu Trzeciego Wieku*, [w:] *Starzenie się a satysfakcja...*, s. 290.

Inkluzja społeczna obecnych osób starych nie jest zadowalająca także w świetle typologii podanej przez Barbarę Szatur-Jaworską, Piotra Błędowskiego i Małgorzatę Dziegielewską. Ustalili oni następujące postawy seniorów:

- regresja – to wymuszanie pomocy w życiu codziennym, choć stan zdrowia tego nie wymaga;
- ucieczka – to zmiana miejsca zamieszkania w celu ucieczki od kłopotów związanych z procesem starzenia się;
- dobrowolna izolacja od otoczenia – jest to postawa bierności i ograniczenia do minimum kontaktów ze środowiskiem społecznym;
- przewrotne postępowanie – ma na celu zdobycie wyższej społecznej pozycji i wzbudzenie w otoczeniu zainteresowania swoją osobą;
- integracja i dostosowanie – zaangażowanie w życie społeczne, życzliwość wobec innych ludzi, traktowanie problemów zdrowotnych jako sprawy osobistej⁴⁷.

Tak więc jedynie tę wyróżnioną jako ostatnią należy zaliczyć do pomyślnego przystosowania się do tego okresu życia.

Złe przystosowanie wyraża się we wrogości, braku radości, lęku, obawie przed ludźmi, depresji i apatii, poczuciu niższości, izolacji i zależności od innych osób. Tego rodzaju objawy w przystosowaniu się człowieka starego zależą od innych członków społeczeństwa, najbliższej seniorowi społeczności. Ważny jest tutaj stopień przystosowania ludzi, z którymi człowiek stary obcuje, złe samopoczucie jednych osób stwarza bowiem warunki wzmacniające podobne odczucia u innych osób.

D.B. Bromley pisze, że dobrze przystosowany senior cieszy się dobrym zdrowiem, jest sprawny fizycznie, aktywny, jego umysł jest otwarty na nowe wyzwania i formy aktywności, jest szczery, odprężony, zadowolony, a więc jego wewnętrzne samopoczucie jest dobre. Źle przystosowany człowiek stary jest natomiast wyczerpany fizycznie i umysłowo, niespokojny, nerwowy, apatyczny. Prawidłowemu przystosowaniu się towarzyszy właściwy standard życia, zabezpieczenie materialne i poczucie bezpieczeństwa emocjonalnego, dobry stan zdrowia, regularne i dość częste kontakty z innymi ludźmi, pożyteczna działalność i możliwość rozwijania zainteresowań osobistych⁴⁸.

W kontekście wiedzy o postawach badanych osób starych i podjętej tematyki celowe jest zatem dokonanie diagnozy badań na temat wychowania do starości uczniów, a także postaw, jakie przejawia młodzież wobec seniorów z najbliższego otoczenia oraz wobec własnej starości.

Agata Chabior do stylów aktywności seniora w środowisku lokalnym zaliczyła:

- Aktywizację życiową jako wyraz troski państwa o człowieka starego. Ten rodzaj aktywności określa Ustawa o pomocy społecznej z 29 listopada 1990 roku,

⁴⁷ B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dziegielewska, *Podstawy gerontologii...*, s. 59–60.

⁴⁸ D.B. Bromley, *Psychologia starzenia...*, s. 142–145.

na mocy której powoływane są i funkcjonują domy pomocy społecznej. Seniorzy mają różne możliwości skorzystania ze społecznego wsparcia (praca socjalna, poradnictwo specjalistyczne, usługi opiekuńcze).

- Aktywność życiową poprzez działalność społeczną. Są to różne działania środowiskowe umożliwiające włączanie się osób starych w działalność społeczną (aktywność społeczna, wolontariat, samopomoc).
- Aktywizację poprzez całożyciową edukację. Realizowana jest przez działające i wciąż rozwijające się uniwersytety trzeciego wieku⁴⁹.

Myszę, że poczynione zmiany w edukowaniu do starości wychowanków szkoły ogólnokształcącej spowodują, że ich wiedza i świadomość o własnej starości zaowocuje aktywnym stylem życia w okresie emerytalnym.

Aktywizacja osób starych w każdej z tych form umożliwia zdaniem gerontologów spełnianie szeregu ważnych funkcji, takich jak na przykład według Barbary Szatur-Jaworskiej, Piotra Błędowskiego i Małgorzaty Dzięgielewskiej:

- adaptacyjna – pomaga w lepszym przystosowaniu się osób starych do życia w nowej sytuacji społecznej i rodzinnej;
- integracyjna – prowadzi do lepszego przystosowania się w grupie, do której należą seniorzy;
- kompensacyjna – pomaga wyrównywać braki w innych zakresach;
- kształcącej – pomaga rozwijać i doskonalić cechy osobowościowe;
- rekreacyjno-rozrywkowej – wypełnia czas wolny i przywraca chęć do życia;
- psychohigienicznej – pozwala odczuwać satysfakcję i tym samym poprawia jakość życia⁵⁰.

Elżbieta Trafiałek ustaliła, że główne problemy związane z dyskryminacją, wykluczeniem społecznym, nieodpowiednim stosunkiem otoczenia i członków rodzin seniorów wynikają z:

- braku odpowiedniego przygotowania do życia w starości oraz do życia z ludźmi starymi i wśród nich;
- luki prawnej związanej z ochroną starszego pokolenia przed przemocą i nadużyciami;
- braku fachowców wspierających najstarszych w środowisku zamieszkania;
- braku systemowego wsparcia rodzin opiekujących się niepełnosprawnymi, starszymi krewnymi⁵¹.

Na ten sam problem zwróciła uwagę Anna Leszczyńska-Rejchert. Jej zdaniem w społeczeństwach europejskich młode pokolenia często nie chcą objąć opieką swoich rodziców lub nie są do tego przygotowane. Badaczka uważa, że

⁴⁹ A. Chabior, *Aktywność życiowa i jakość życia seniorów*, [w:] *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie*, red. A. Fabiś, Sosnowiec 2005, s. 74; por. *Starość niezubożona – z perspektywy seniora i z perspektywy fachowo pomagającego*, <http://www.tematy.info/artykuly/gerontologia1.htm>, dostęp: 20.06.2009.

⁵⁰ B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dzięgielewska, *Podstawy gerontologii...*, s. 164.

⁵¹ E. Trafiałek, *Polska starość w dobie przemian*, Katowice 2003, s. 7.

postęp naukowo-techniczny oraz zmiany społeczno-kulturowe spowodowały utratę przez seniora prestiżu w rodzinie, a także w społeczeństwie. Poza tym ludzie starzy często muszą samodzielnie rozwiązywać problemy adaptacyjne, czują się osamotnieni i izolowani⁵². Zaprzestanie pełnienia przez nich wielu ról społecznych oraz czekanie na pomoc ze strony rodziny czy instytucji potęguje uczucie bezradności i marginalizację. Poza tym większość seniorów utożsamia się z negatywnym stereotypem starości. Ich potrzeby są minimalizowane, a nieumiejętność domagania się swoich praw prowadzi do bezradności. Osoby stare dobrze wykształcone oraz aktywne społecznie nie utożsamiają się jednak ze stereotypem starości jako kłęski⁵³.

Zdaniem Anny Leszczyńskiej-Rejchert i Anny Zawady istotne jest zatem propagowanie od najmłodszych lat szkolnych potrzeby wcześniejszego przygotowywania się do starości. Między innymi nauczyciele w szkołach ogólnokształcących powinni zachęcać młodzież do podejmowania aktywności przez całe życie, promować konieczność ciągłego pogłębiania i aktualizowania swojej wiedzy, zachęcać do prowadzenia modelu życia opartego na samodzielności i niezależności oraz kształtować u uczniów pozytywne postawy wobec seniorów oraz procesu starzenia się⁵⁴.

Także Jan Gielas uważa, że zanim nadejdzie okres starości, człowiek musi wiedzieć, w jaki sposób zapewni sobie samodzielność, niezależność i autonomię oraz jakie kompetencje powinien rozwijać, aby te cele zostały zrealizowane⁵⁵.

Z analizowanej literatury przedmiotu można wysnuć kilka wniosków:

- Nie ma jednej definicji starości. Zdaniem naukowców ostatni etap życia człowieka wiąże się ze zmianami w sferze: fizycznej, psychicznej i społecznej. Starość powinna być, według nich, pojmowana jako naturalny etap w życiu jednostki.
- Dobre przystosowanie się do tego okresu życia przez społeczeństwo związane jest z jego wiedzą na temat potrzeb i problemów seniorów oraz instytucjonalnych form aktywności osób starych, gdyż te uaktywniają ich.
- Umiejętne adaptowanie się seniorów do nowych sytuacji zależy, między innymi, od ich: sprawności intelektualnej, psychicznej i fizycznej, kontaktów interpersonalnych, aktywnego spędzania czasu wolnego, rozwoju zaintereso-

⁵² A. Leszczyńska-Rejchert, *Człowiek starszy i jego wspomaganie – w stronę pedagogiki starości*, Olsztyn 2007, s. 92–94.

⁵³ Tamże, s. 88.

⁵⁴ Tamże, s. 211–213; A. Zawada, *O potrzebie kształcenia gerontologicznego wśród dzieci i młodzieży*, „Wychowanie na Co Dzień” 2009, nr 4–5, s. 8–11.

⁵⁵ J. Gielas, *Jakiej pomocy potrzebuje senior dla zachowania zadawalającej jakości życia? Fundamenty oferty psychosocjalnej i andragogicznej*, „Wspólne Tematy” 2004, nr 6, s. 32–34; por. O. Czerniawska, *Starość wczoraj, dziś i jutro*, <http://kutw.kk.jgora.pl/witryna3/starosc.html>, 20.06.2009; *Nowe podejście do starości*, http://www.pacificinstitute-europe.org/t_a.html, dostęp: 20.06.2009.

wań, angażowania się w życie społeczności lokalnej, integracji z przedstawicielami różnych pokoleń, wcześniejszej edukacji do starości, w tym w szkole ogólnokształcącej.

- Wychowanie do starości uczniów w okresie dorastania jest konieczne w społeczeństwie tzw. ludzi czasu wolnego.

Pozwoli ono zrozumieć wychowankom, że osoby dobrze przystosowane do starości potrafią konstruktywnie dysponować dużą ilością wolnego czasu oraz realizować swoje dotychczasowe zainteresowania, co może ich motywować do niesienia pomocy seniorom.

W związku z tym istotne stało się także rozpoznanie opinii dzieci i młodzieży na temat seniorów oraz ustalenie poglądów wychowanków odnośnie ich własnej starości.

2. Wizerunek człowieka starego oraz własnej starości współczesnego pokolenia młodych w kontekście wartości polskiej rodziny

Wzrastająca liczba ludzi starych w większości krajów od wielu lat jest przedmiotem badań interdyscyplinarnych⁵⁶. U progu XXI wieku coraz częściej pisze się także o traktowaniu starości jako równowartościowego okresu w życiu człowieka. Artur Fabiś uważa, że jest to możliwe tylko poprzez uświadamianie sobie przez reprezentantów wszystkich grup społecznych znaczenia dobrze przeżytego okresu późnej dorosłości⁵⁷. Należy w tym miejscu zastanowić się nad pytaniem, czy to jest możliwe w kontekście problemu, jakim jest konflikt między pokoleniami.

Jak piszą B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski i M. Dzięgielewska, wiele jest możliwości przygotowujących człowieka do emerytury i starości, każda z nich jest inna, zależna od nastawienia, wyobrażenia o tym etapie życia. Badaczki uważają, że przygotowanie do starości rozpoczyna się od najmłodszych lat i wyraża w kształtowaniu postaw młodego pokolenia, na przykład prozdrowotnych, aktywnego spędzania wolnego czasu czy pozytywnego ustosunkowania wobec osób starszych w rodzinie i najbliższym otoczeniu⁵⁸. Według nich, aby integracja i pogłębianie więzi między pokoleniami były możliwe, szacunek dla seniorów, uwrażliwienie na ich potrzeby oraz działania profilaktyczne muszą być wpajane dzieciom od najmłodszych lat życia⁵⁹.

⁵⁶ A.A. Zych, *Człowiek wobec starości. Szkice z gerontologii społecznej*, Katowice 1999, s. 11.

⁵⁷ A. Fabiś, red., *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie. Wybrane zagadnienia współczesnej gerontologii*, Sosnowiec 2005, s. 5–6.

⁵⁸ B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dzięgielewska, *Podstawy gerontologii społecznej*, Warszawa 2006, s. 179–180.

⁵⁹ H. Hrapkiewicz, *Potrzeby osób w wieku starszym oraz próba ich realizacji*, [w:] *Seniorzy w rodzinie, instytucji...*, s. 107–108; G. Orzechowska, *Przygotowanie do starości*, „Edukacja Do-

Obecnie wychowankowie żyją w czasach społeczeństwa informacyjnego, które wpływa na strukturę i funkcjonowanie rodziny. Wywołuje to pozytywne zmiany, stwarzając im nowe szanse życia, edukacji i wychowania, ale także niesie ze sobą liczne zagrożenia. Należy jednak brać pod uwagę także to, że wiele dzieci żyje w rodzinach biednych, niepełnych, rozłączonych, z problemem alkoholowym, bezrobotnych i w takich, w których stosowana jest przemoc. Powoduje to wzrost konfliktów i osłabienie więzi między domownikami. Często w rodzinach dzieci są świadkami nieporozumień i kłótni wpływających niekorzystnie na sferę emocjonalną, porozumiewanie się oraz wzajemne relacje. Jak podkreślają psycholodzy i pedagodzy, szczególnie groźne dla życia i rozwoju młodego człowieka są występujące w rodzinach przejawy patologii społecznej. Należą do nich: przemoc, przestępstwa, alkoholizm, znęcanie psychiczne i fizyczne oraz wykorzystywanie seksualne. W rodzinach tych następuje osłabienie kontaktów emocjonalnych, więzi i wzajemnego zaufania. Badacze uważają, że wzrastanie w tego typu rodzinach jest dla dziecka źródłem cierpienia, osamotnienia, negatywnie wpływa na jego rozwój emocjonalny i powoduje niskie osiągnięcia edukacyjne⁶⁰. W takim przypadku rodzina nie spełnia swoich funkcji, a przecież powinna odgrywać najważniejszą rolę w życiu każdego człowieka. Staje się ona grupą dysfunkcyjną nie potrafiącą zaspokoić podstawowych potrzeb dziecka, niezbędnych dla prawidłowego jego rozwoju.

Zdaniem Józefa Rembowskiego oraz Marzeny Sendyk rodzina znacząco wpływa na proces socjalizacji dzieci i młodzieży. Socjalizacja polega według nich na przekazywaniu wzorów kulturowych, norm i wartości, a więc na kształceniu osobowości. Proces ten ma miejsce w pierwszych latach życia dziecka, a więc jego początek odbywa się w rodzinie⁶¹.

Należy się zastanowić, czy w każdej współczesnej rodzinie? W wielu domach rodzice pracują zawodowo, dlatego to między innymi babcia i dziadek powinni wpływać na kształtowanie osobowości swoich wnuków.

Po zaprzestaniu pracy zawodowej dla wielu z nich rodzina stanowi główny nurt egzystencji, jak pisze Janusz Halik. Życie rodzinne, jak wynika z jego badań, zajmuje trzecie miejsce wśród wymienianych przez ludzi starych form spędzania wolnego czasu. To samo miejsce zajmują obowiązki rodzinne jako główne zajęcia wymieniane przez seniorów. Należą do nich opieka nad członkami rodziny czy prowadzenie gospodarstwa domowego. Częściej także myśli się o ludziach

rosłych” 2003, nr 3, s. 16–22; A. Zawada, *O potrzebie kształcenia gerontologicznego wśród dzieci i młodzieży*, „Wychowanie na Co Dzień” 2009, nr 4–5, s. 8–11.

⁶⁰ J. Izdebska, *Współczesna rodzina w kontekście zagrożeń globalizacji i ponowoczesności*, [w:] *Oblicza współczesności w perspektywie pedagogiki społecznej*, red. W. Danilewicz, Warszawa 2009, s. 174–176.

⁶¹ J. Rembowski, *Rodzina w świetle psychologii*, Warszawa 1986, s. 20; M. Sendyk, *Osoby starsze w roli dziadków*, [w:] *Wybrane problemy osób starszych*, red. A. Nowicka, Kraków 2006, s. 154–155.

starych jako o korzystających z różnego rodzaju pomocy ze strony rodziny. Tymczasem seniorzy sami świadczą pomoc w różnej formie swoim dzieciom i wnukom⁶².

Wnuczki i wnukowie, spędzając czas z babcią i dziadkiem, przyswajają pewne wzorce postępowania oraz wartości. Dobre kontakty interpersonalne młodych z seniorami polegają na przekazywaniu wnuczętom wiedzy na temat historii rodziny i własnej biografii. Podczas wspólnych wycieczek, spacerów czy rozmów wymieniają oni poglądy, informacje, przekazują fragmenty swojego doświadczenia życiowego. Wiedza, jaką przekazuje stary człowiek, zawiera informacje, które pozwolą wychowankowi budować własny pogląd na rzeczywistość. Zachowanie babci czy dziadka jest także źródłem wiadomości o sposobach postępowania w różnych sytuacjach. Wiadomości te mają źródło w silnych związkach emocjonalnych, pielęgnowane przez długoletni kontakt dziecka z seniorem, są bardzo ważne. To one nakreślają wizję rodziny i przygotowują do pełnienia przyszłych ról społecznych⁶³.

Jak piszą między innymi Maria Tyszkowa i Barbara Z. Małecka, umiejętność kształtowania i pielęgnowania więzi międzypokoleniowej jest szczególnie ważna w obecnych czasach, w których liczba seniorów wciąż wzrasta, a stosunek młodego pokolenia do nich jest często nieprawidłowy. Bliskie kontakty z babcią i dziadkiem w rodzinie kształtują stosunek do osób starych, a także zrozumienie ich potrzeb i problemów. Dziadkowie i babcie od najmłodszych lat uczą dzieci oraz młodzież szacunku do drugiego człowieka, tym samym wpływają na kształtowanie się u nich pożądanych postaw⁶⁴. Zdaniem Marzeny Sendyk kontakty z wnuczętami przyczyniają się także do rewitalizacji osób starych i skłaniają ich do podejmowania aktywności życiowej⁶⁵.

Małgorzata Dzięgielewska podkreśla, że większość osób starszych łączy dobre i bardzo dobre kontakty ze ich dorosłymi dziećmi oraz wnukami. Jedynie w 10% polskich rodzin stosunki międzypokoleniowe występują rzadko i oceniane są jako złe. Starsi ludzie zwykle negatywnie postrzegają nastolatków za ich naganny sposób bycia, to jest: arogancję, bezmyślność, nieszanowanie tradycji i zasad moralnych oraz głośną muzykę. Młode pokolenie bywa natomiast zirytowane gadulstwem, wścibską ciekawością i narzekaniem seniorów. Tym niemniej dla

⁶² J. Halik, red., *Ludzie starzy w Polsce. Społeczne i zdrowotne skutki starzenia się społeczeństwa*, Warszawa 2002, s. 39–40.

⁶³ J. Fiałkowska, *Do czego potrzebni są dziadkowie?* „Edukacja i Dialog” 2002, nr 5, s. 14; T. Senko, *Relacje osób starszych z dziećmi i wnukami*, [w:] *Egzystencjalne problemy człowieka w okresie starzenia się*, red. Y. Karandashev, T. Senko, Mysłowice 2011, s. 232–252.

⁶⁴ M. Tyszkowa, *Rola dziadków w rozwoju wnuków*, „Psychologia Wychowawcza” 1990, nr 5, s. 312–313; B.Z. Małecka, *Dziadkowie w rodzinie*, „Edukacja i Dialog” 1997, nr 10, s. 14; B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dzięgielewska, *Podstawy gerontologii...*, s. 103–105.

⁶⁵ M. Sendyk, *Osoby starsze w roli...*, s. 149; por. M. Stankowska, *Nowe trendy w pełnieniu roli babci*, [w:] *Człowiek stary w rodzinie i społeczeństwie. Roczniki socjologii rodziny. Studia socjologiczne oraz interdyscyplinarne*, red. A. Kotlarska-Michalska, Poznań 2013, s. 65–80.

wspólnego dobra rodzinnego dobre kontakty między przedstawicielami różnych pokoleń są bardzo ważne i zarówno młodzi, jak i seniorzy są sobie nawzajem potrzebni. Należy podkreślić, iż osoby stare skupiają na rodzinie swoje życie emocjonalne i aktywność, ale także od rodziny oczekują wsparcia i pomocy w potrzebie. M. Dzięgielewska podkreśla, że rola starszego pokolenia nie wiąże się jedynie z opieką nad wnukami czy pomocą w prowadzeniu domu. Babcia i dziadek odgrywają także znaczącą rolę w kształtowaniu humanistycznych postaw młodzieży. Przekazują oni wnukom zasady moralne, obyczaje i tradycje, uczą patriotyzmu, przekazują wartości przez nich wyznawane. Ludzie młodzi natomiast kochają i cenią swoje babcie i swoich dziadków. Uważają ich za osoby mądre, czułe, kochające, dające im poczucie bezpieczeństwa przy ciągłej nieobecności i zapracowaniu rodziców⁶⁶.

Sytuacja współczesnej rodziny jest przedmiotem wielu badań i dyskusji. Pokazują one główne nurty przemian w obrębie tej podstawowej grupy społecznej.

Celem współczesnej rodziny jest głównie zaspokajanie potrzeb emocjonalnych, umożliwianie i wspieranie indywidualnego rozwoju jej członków, wychowanie dzieci oraz pomoc w ich usamodzielnieniu, a także stworzenie w niej relacji partnerskich.

Według badaczy życia społecznego występuje kryzys rodziny dwupokoleniowej jako instytucji społecznej. Spowodowany on jest zwiększającą się liczbą rozwodów i samotnym wychowywaniem dzieci. Według naukowców osłabienie roli rodziny jako wspólnoty niekorzystnie wpływa na realizację jednej z jej podstawowych funkcji – socjalizacyjno-wychowawczej. Zaburzone zatem zostaje stymulowanie rozwoju osobowości i kształtowanie pozytywnych zachowań społecznych kolejnych pokoleń. Dysfunkcja rodziny w zakresie socjalizacji i wychowania wyraża się w:

- utracie przez rodziców kontroli nad dziećmi, braku wiedzy o ich potrzebach i przeżyciach;
- częstym spędzaniu czasu wolnego poza domem w szkole, świetlicy i innych, ze względu na pracę obojga rodziców;
- rozluźnieniu więzi rodzinnych, które negatywnie wpływają na kształtowanie się autorytetu w tej podstawowej grupie społecznej⁶⁷.

Współcześnie rozwój cywilizacji wywiera wpływ na rodzinę, generując nie tylko pozytywne, ale także negatywne zjawiska. Analizując strukturę rodziny, dostrzegamy jej zmieniający się kształt. Często liczba dzieci i młodzieży w jej obrębie jest wyższa od liczby osób dorosłych; struktura rodziny skomplikowała się na skutek coraz większej liczby rozwodów i ponownie zawieranych małżeństw, a także zmniejszającej się liczby urodzeń. Zmiany te mają poważne następstwa

⁶⁶ M. Dzięgielewska, *Starość w rodzinach polskich. Wstęp do problematyki*, „Problemy Rodziny” 1999, nr 2–3, s. 3–5.

⁶⁷ M. Bienko, *Znaczenie więzi wielopokoleniowych*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2007, nr 9, s. 3–5.

dla życia rodzinnego osób starych. Nie dotyczą one jedynie opieki nad seniorami, ale związane są z zakresem praw, kompetencji i wzajemnych powinności poszczególnych pokoleń⁶⁸.

W obrębie rodziny zanikły lub uległy ograniczeniu te funkcje, które spajały pokolenie młodych i seniorów:

- opiekę, nauczanie i wychowanie dzieci powierza się żłobkom, przedszkolom, świetlicom, zerówkom;
- rodzice i dzieci spędzają wczasy osobno, a czas wolny organizuje się poza domem;
- każde pokolenie rodziny ma swoje odrębne zainteresowania, grono przyjaciół i style życia⁶⁹.

Między innymi dzięki tym czynnikom seniorzy mogą czuć się wyobcowani i zbędni, gdyż dla nich rodzina ma ogromne znaczenie. Na niej koncentrują swoje uczucia, swoją aktywność, a także oczekują od niej wsparcia i pomocy w potrzebie⁷⁰.

Twórcy psychologii rozwojowej i wychowawczej podkreślają, iż rodzina dostarcza wzorów zachowań, postaw i relacji międzyosobowych, w których to seniorzy świadomie wychowują młode pokolenia. Seniorzy pomagają swoim dzieciom w wychowaniu wnuków i prowadzeniu gospodarstwa domowego. Wpływa to na kształt życia rodzinnego oraz sposób funkcjonowania człowieka w różnych relacjach społecznych⁷¹.

Dom rodzinny jest środowiskiem rozwoju dla wszystkich jego mieszkańców. Młody, dorastający człowiek czerpie z niego wzory zachowań, utwierdza swoją tożsamość, wypracowuje własną koncepcję życia oraz uczy się wrażliwości społecznej⁷². Człowiek stary natomiast zaspokaja w rodzinie podstawowe potrzeby: akceptacji, kontaktów, związków uczuciowych, a także potrzeby fizyczne. Bez rodziny ludzie starzy tracą sens życia, które to staje się nudne, uciążliwe, niepełne, co przyspiesza proces starzenia się. Inną potrzebą, jaka może być realizowana w rodzinie, jest aktywność związana z pomocą w wychowywaniu wnuków i aktywność domowo-rodzinna. Spełnione są takie potrzeby, jak poczucie użyteczności, prestiżu, emocjonalne, bezpieczeństwa fizycznego i psy-

⁶⁸ G. Orzechowska, *Seniorzy w rodzinie. Zaburzenia w relacjach międzypokoleniowych*, [w:] *Pedagogika rodziny na progu XXI wieku. Rozwój, przedmiot, obszary refleksji i badań*, red. A.W. Janke, Toruń 2004, s. 25–30.

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ K. Łangowska-Marcinowska, *O ludziach trzeciego wieku i niezbędnym im społecznym wsparciu*, [w:] *Starość i jej konsekwencje społeczno-rodzinne*, red. S. Rogala, Opole 2010, s. 87–89.

⁷¹ K. Olbrycht, *Wychowanie do życia w rodzinie jako wspólność osób*, [w:] *Rodzina. Historia i współczesność*, red. W. Korzeniowska, U. Szuścik, Kraków 2006, s. 243.

⁷² K. Pszczółka, *Uwagi o niektórych problemach współczesnej rodziny*, [w:] *Rodzina. Historia i współczesność...*, s. 438.

chicznego. Senior musi oczywiście mieć także swoje życie prywatne, krąg swoich znajomych, ulubione zajęcia, zainteresowania⁷³. To w rodzinie ma jednak miejsce obustronna pomoc – osoby stare opiekują się wnukami, pomagają w pracach domowych, udostępniają mieszkanie, a dzieci z kolei pomagają rodzicom w czynnościach opiekuńczych i pielęgnacyjnych (ze względu na pogarszające się warunki ekonomiczne seniorów w Polsce rodzina często stanowi dla nich grupę samopomocy)⁷⁴.

W czasach Unii Europejskiej szczególnego znaczenia nabiera więź regionalna i małe ojczyzny, a więc wspólne dziedzictwo kulturowe, wspólne tradycje, rodzime wartości odziedziczone po przodkach. Każda społeczność ma w swoim dziedzictwie kulturowym takie wartości i cele, które są wyznacznikiem członków danego narodu. Pewne wartości mają charakter uniwersalny i są zawsze trwałe oraz aktualne. Własnością każdej kultury jest uznawanie za najwyższą wartość dobro człowieka⁷⁵, w tym seniora.

Zofia Szarota uważa, iż wychowankowi należy uświadamiać te wartości, zgodnie z którymi człowiek stary ma prawo do życia, do wolności, do nietykalności osobistej, wolności sumienia i wyznania, wyrażania opinii, poszanowania życia prywatnego i rodzinnego, do poszanowania mienia, do tajemnicy korespondencji, do wolności zgromadzeń, prawo do małżeństwa i założenia rodziny, do mieszkania, do pracy, do swobodnego przemieszczania się, prawo do ochrony. Uważa ona, że eksponowanie tych wartości w odpowiedni sposób wpłynie na wiedzę i stosunek wychowanków do własnej starości i ludzi starych z najbliższego otoczenia⁷⁶.

W związku z zachodzącymi zmianami polityczno-ekonomicznymi i społecznymi konieczne jest, aby w większym zakresie oraz stopniu uwzględniać w wychowaniu adolescentów ich przygotowanie do własnej starości oraz do niesienia pomocy seniorom. Ważne jest ukształtowanie u młodego pokolenia pozytywnej wizji własnej starości i szacunku wobec ludzi starych.

Należy podać, że pojęcie *wartość* ma wiele znaczeń. Znane są różne definicje formułowane na użytek pedagogiki. Na przykład zdaniem Mieczysława Łobockiego wartości są to drogowskazy życiowe, źródło ludzkiego życia, ukazują to, co naprawdę istotne i do czego warto dążyć. Zachowania społecznie akceptowane

⁷³ G. Orzechowska, *Aktualne problemy gerontologii społecznej*, Olsztyn 1999, s. 30–32; J. Deręgowska, *Współczesny człowiek wobec starości nieuchronności przemijania*, [w:] *Edukacja do i w starości*, red. M. Kuchcińska, Bydgoszcz 2008, s. 26–28; Z. Woźniak, *Starość. Bilans – zadanie – wyzwanie*, Poznań 2016, s. 129–149.

⁷⁴ Tamże; K. Sygulska, *Osoba starsza w rodzinie – wybrane zagadnienia*, [w:] *Starość. Poznać, przeżyć, zrozumieć*, red. M. Halicka, J. Halicki, E. Kramkowska, Białystok 2016, s. 401–412.

⁷⁵ W. Korzeniowska, *Kulturowe przemiany w obrębie wielkich i małych ojczyzn*, [w:] *Dziecko w świecie wielkiej i małej Ojczyzny*, red. K. Denek, B. Dymara, W. Korzeniowska, Kraków 2009, s. 108–109.

⁷⁶ Z. Szarota, *Gerontologia społeczna i oświatowa*, Kraków 2004, s. 67.

wykształcane są w procesie wychowania⁷⁷, między innymi w domu rodzinnym czy placówkach edukacyjnych.

Istnieje też wiele klasyfikacji wartości. Przytoczę wartości uniwersalne, których kształtowanie ma wpływ na tworzenie pozytywnych relacji młodzieży z seniorami. Chodzi tutaj o: godność osoby ludzkiej, tolerancję, altruizm, wolność, odpowiedzialność i sprawiedliwość. I tak:

- Godność osoby ludzkiej to bezwarunkowa akceptacja drugiego człowieka, bez względu na jego słabości, wady i niedoskonałości⁷⁸, a więc pozytywne postrzeganie ludzi starych przez młodzież. To także szacunek dla samego siebie oraz świadomość własnej wartości⁷⁹ seniorów jako jeden z czynników ich pomyślnego starzenia się.
- Tolerancja to przyznawanie innym, z uwzględnieniem osób starych, prawa do własnych poglądów, do określonego postępowania i stylu życia. Jest to także przyznanie drugiemu człowiekowi prawa do decydowania o samym sobie.
- Altruizm jest szczerą, bezinteresowną troską o dobro drugiej osoby, niesieniem jej pomocy i wyświadczaniem przysług⁸⁰, w tym seniorom przez wnuczęta.
- Wolność – człowiek sam może wybierać kierunek podejmowanych działań, decydować i wybierać oraz przeciwstawiać się presji zewnętrznej⁸¹. Istotne jest, aby wspierać seniora w jego działaniach. Należy zachęcać osoby starsze, aby sami decydowali o przebiegu własnego życia.
- Odpowiedzialność – jest to gotowość ponoszenia konsekwencji swoich czynów i decyzji, zachowań i wyborów⁸² zarówno w młodości, jak i w starości. Aby zachowania były dla jednostki korzystne, już w środowisku szkolnym powinny być kształtowane sposoby postępowania (zdrowe odżywianie się, aktywny tryb życia), tworzące w przyszłości lepszą jakość życia.

Takie postawy ukształtowane w człowieku od najmłodszych lat mogą pozytywnie wpłynąć na pojmowanie przez młodzież starości, przede wszystkim na akceptowanie i rozumienie problemów oraz potrzeb tego okresu życia. Spowodują także polepszenie kontaktów interpersonalnych między przedstawicielami pokolenia młodych i starych. Tym samym przyczynią się do poprawy jakości ich życia.

Zdaniem Leona Dyczewskiego rodzina polska jest jednym z podmiotów przemian społecznych i kulturowych. Ulega ona przemianom, w konkretnym społeczeństwie zachowuje jednak charakterystyczne cechy społeczne i kulturowe tego społeczeństwa. Zmiany rodziny dokonują się głównie w zakresie

⁷⁷ M. Łobocki, *W trosce o wychowanie w szkole*, Kraków 2007, s. 60–61.

⁷⁸ Tamże, s. 69–74.

⁷⁹ W. Kołodziej, *Godność człowieka a proces starzenia się*, [w:] *Starzenie się a satysfakcja z życia*, red. S. Steuden, M. Marczuk, Lublin 2006, s. 47.

⁸⁰ M. Łobocki, *W trosce o wychowanie...*, s. 69–74.

⁸¹ R. Ingarden, *Książeczka o człowieku*, Kraków 1998, s. 122–123.

⁸² M. Łobocki, *W trosce o wychowanie...*, s. 74.

funkcji prokreacyjnej, gospodarczej, opiekuńczej i socjalizacyjnej. O wiele trudniej przebiegają zmiany w funkcjach: wychowawczej, religijnej, ekspresyjno-uczuciowej czy rekreacyjnej, które według L. Dyczewskiego są pewnego rodzaju izolacją w stosunku do zmiany w środowisku. Niektóre wartości, normy i wzory zachowań rodzina akceptuje i włącza do swojego życia, z innymi nie utożsamia się. Ten podmiotowy charakter rodziny gwarantuje jej tożsamość i kontynuację społeczno-kulturową, utrzymanie swego systemu wartości, norm i wzorów zachowań⁸³.

Ze względu na teren moich badań – Górny Śląsk – dalsze analizy dotyczą tych wartości, które od pokoleń są pielęgnowane w rodzinach śląskich. Jak pisze L. Durka, w kulturze Górnego Śląska więzi rodzinne są czymś szczególnym, czego nie spotykamy w innych regionach naszego kraju. Mimo ciągłych procesów przemian społeczno-kulturowych zachodzących w życiu śląskiej rodziny zachowało się w niej wiele tradycji i obrzędów. Są one związane z ważnymi momentami w życiu człowieka, takimi jak zawarcie związku małżeńskiego, przyjście na świat i wychowanie potomstwa, jak również śmierć członka rodziny. Kulturowanie ich jest okazją do manifestowania więzi rodzinnych, pogłębiania międzypokoleniowych kontaktów interpersonalnych, okazywania życzliwości oraz doceniania autorytetów rodzinnych⁸⁴.

W środowisku śląskim ogromną rolę w wychowaniu młodego pokolenia pełniła tzw. transmisja międzypokoleniowa, czyli uczestnictwo w pokoleniowym przekazie wartości (tradycji, obrzędów, zwyczajów) jako sposób przekazywania wszystkiego, co w codziennym życiu było ważne i przydatne⁸⁵.

Jak pisze Mirosława Błaszczak-Waławik, jeszcze do niedawna oczywiste było uznawanie autorytetu starszych. Nie tylko liczone się z ich zdaniem, ale radzono się także, jak postąpić w trudnej sytuacji. Seniorzy byli głównymi przekaznikami tradycyjnych treści w sferze moralnej i obyczajowej⁸⁶. Co ważne – w niektórych domach obyczaj ten jest wciąż żywy, co daje osobom starszym poczucie przydatności i zajmowania ważnej pozycji w rodzinie. Do seniorów zwracano się „za dwoje” lub „za troje”, co było oznaką najwyższego szacunku, np. *Dziadku, czy pomożecie mi? Babciu, gdzie byliście rano?* Nadal jest rzeczą oczywistą udzielanie pomocy i opieki na co dzień wszystkim starszym osobom⁸⁷.

Szacunek dla seniorów oraz autorytet, jakim się cieszyli, stanowiły wyraz uznania dla rodzinnych tradycji. Członków rodziny łączyły silne i żywe więzy

⁸³ L. Dyczewski, *Rodzina polska i kierunki jej przemian*, Warszawa 1981, s. 10–12.

⁸⁴ L. Durka, *Wpływ zwyczajów i obrzędów regionalnych na umacnianie rodziny*, [w:] *Wszechnica Górnośląska. O umocnienie rodziny*, red. M. Lubina, Katowice–Opole–Cieszyn 1994, s. 95.

⁸⁵ W. Korzeniowska, *Kulturowe przemiany w obrębie wielkich i małych ojczyzn*, [w:] *Dziecko w świecie wielkiej...*, s. 115–120.

⁸⁶ M. Błaszczak-Waławik, *Miejsce i rola regionalnej kultury w procesach życia społecznego Górnego Śląska do roku 1945*, [w:] *Górny Śląsk. Szczególny przypadek kulturowy*, red. M. Błaszczak-Waławik, W. Błasiak, T. Nawrocki, Kielce 1990, s. 18.

⁸⁷ I. Bukowska-Floreńska, *Rodzina na Górnym Śląsku*, Katowice 2007, s. 85–87.

przejawiające się w podtrzymywaniu tradycyjnych wzorców postępowania. Owe wzorce towarzyszyły całemu życiu codziennemu, a także obrzędowości rodzinnej i dorocznej⁸⁸.

Każda rodzina zdaniem Ireny Bukowskiej-Floreńskiej kumuluje i kultywuje tradycje, przenosząc je z pokolenia na pokolenie. Najwyższe wartości dla Ślązaków to człowiek i rodzina. Współczesne społeczności zamieszkałe na Górnym Śląsku nie zrezygnowały z tradycji, utrwalały wzorów zachowań, norm społecznych i gwary. Przestrzeganie ich wpajane od pokoleń przez wychowanie do wartości uświęconych tradycją umożliwiło zachowanie poczucia własnej odrębności oraz tożsamości społecznej i kulturowej. Przywiązanie rodzin śląskich do tradycji jest widoczne w ich sposobie i stylu życia, codziennym zachowaniu oraz systemie wartości, co ma znaczenie dla trwałości więzi rodzinnych, a także lokalnych i regionalnych⁸⁹. Tego rodzaju tradycja więzi międzypokoleniowych w śląskiej rodzinie, jak przypuszczam, mogłaby stać się nadzieją dla pomyślnego zintegrowania seniorów z pokoleniem wnucząt.

Jak pisze Maria Braun-Gałkowska, dobrze funkcjonująca rodzina, w której relacje międzypokoleniowe są niezachwiane, stwarza poczucie przynależności, bezpieczeństwa, zapobiega osamotnieniu i jest źródłem pomocy w trudnych chwilach. Zarówno ludzie młodzi, jak i starzy są sobie nawzajem potrzebni. Obecność dziadków cementuje rodzinę, wspomaga jej funkcje, pozwala na lepszą organizację życia rodzinnego. Przez swoją obecność dziadek i babcia dostarczają młodemu pokoleniu także wiedzy o starzeniu się i starości⁹⁰.

Sylwia Baranowicz na podstawie przeprowadzonych badań stwierdziła, iż dziadkowie odgrywają ważną rolę w procesie socjalizacji wnuków. Dzieci żyjące od najmłodszych lat z osobami starymi zdobywają wiedzę o kulturze narodu, dziejach świata, rodzinie i tradycji. Przebywanie z babcią i dziadkiem uczy ich szacunku dla seniorów i niesienia pomocy, a więź międzypokoleniowa umożliwia nawiązywanie poprawnych kontaktów interpersonalnych, pozytywnego wyrażania emocji i rozwijania zainteresowania sprawami osób starych. Według badaczki relacje między dziadkami i wnukami mają charakter dwukierunkowy, umożliwiają wzajemną wymianę informacji, doświadczeń i przeżyć. W obecnym czasie, jak wynika z ustaleń gerontologów, dziadkowie często zaspokajają u wnuków te potrzeby, na które rodzice zwykle nie mają czasu⁹¹.

Równocześnie wiadomo jest z literatury pedagogicznej, że model rodziny nieustannie ulega przemianom. Postrzeganie rzeczywistości przez obecną młodzież, jej sposób wartościowania oraz pragnienia są niezrozumiałe dla starych

⁸⁸ Tamże.

⁸⁹ I. Bukowska-Floreńska, *Rodzina na Górnym Śląsku...*, s. 289–291.

⁹⁰ M. Braun-Gałkowska, *Nowe role społeczne ludzi starszych*, [w:] *Starzenie się a satysfakcja...*, s. 191–193.

⁹¹ S. Baranowicz, *Obraz babci i dziadka z perspektywy wnuków*, [w:] *Seniorzy w rodzinie, instytucji...*, s. 195–207.

osób. W związku z tym pogłębia się dystans między przedstawicielami pokolenia młodych i starych, co prowadzi do braku ich wzajemnego zrozumienia.

Na dodatek Helena Ochonczenko zauważa, że w polskim społeczeństwie starość postrzegana jest ciągle negatywnie. Odejście człowieka od pracy zawodowej i rezygnacja z pełnienia wielu ról społecznych traktowane są przez młode pokolenie jako nieużyteczność oraz życie na marginesie wydarzeń społecznych i politycznych⁹².

Młodzież w swoim otoczeniu postrzega nie tylko ludzi starych, ale także analizuje stosunek innych osób do nich. Na tej podstawie buduje ona własny obraz starości i swój stosunek do seniorów. Studentki Wyższej Szkoły Humanistycznej w Elblągu przeprowadziły badania wśród uczniów szkół podstawowych na przełomie 1999/2000 roku. Ich celem było ustalenie opinii wychowanków na temat cech charakterystycznych u ludzi starych.

Zebrane dane analizowała Maria Kuchcińska, która stwierdziła, że:

- dzieci i młodzież najczęściej postrzegają fizyczne słabości ludzi starych, najrzadziej zaś cechy niekorzystnie wpływające na stosunki społeczne;
- najczęściej negatywny obraz starości budowały 10- i 11-latkowie, które postrzegały starego człowieka jako nieładnego;
- wiek badanych nie różnicuje oceny; bardzo często przypisywanymi cechami wyglądu seniora były: *pomarszczony* i *bezzębny* oraz właściwości kondycji fizycznej, jak *słabość*, *powolność*, a także rzadko *sflaczałość* i *skąpstwo*⁹³.

Równocześnie z tych samych badań wynika, że wiek respondentów różnicuje częstotliwość przypisywania ludziom starym cech, takich jak:

- opiekuńczość – postrzegana u babci i dziadka, szczególnie przez najmłodszych, czyli uczniów klas I–III;
- małomówność – najrzadziej wymieniali ją 12- i 13-latkowie;
- niedostosowanie do mody – wskazywali najrzadziej 12- i 13-latkowie;
- bierność babciom i dziadkom przypisywali najmłodszy, zaś 10- i 11-latkowie – obcym, starym ludziom⁹⁴.

Uzyskane opinie o seniorach wyjaśniła gerontolog, posiłkując się mitami o osobach starych, które tkwią w podświadomości polskiego społeczeństwa:

- ludzie starzy są wątli i słabi;
- mają złą kondycję fizyczną utrudniającą im codzienne życie.

Jedynym pozytywnym rezultatem wpływającym ze zdobytych ocen o osobach starych było to, że dzieci nie przypisywały im cech utrudniających stosunki międzyludzkie⁹⁵.

⁹² H. Ochonczenko, *Starość w opinii młodzieży szkół średnich*, [w:] *Zdrowie człowieka i jego edukacja gerontologiczna*, red. M. Kuchcińska, Bydgoszcz 2004, s. 126–127.

⁹³ M. Kuchcińska, *Postrzeganie ludzi starych przez dzieci i młodzież*, [w:] *Spółczesność. Demokracja. Edukacja. Nowe wyzwania w pracy socjalnej*, red. K. Marzec-Holka, Bydgoszcz 2000, s. 377, 380–381.

⁹⁴ Tamże.

⁹⁵ Tamże, s. 384–385.

Poglądy gimnazjalistów na temat postrzegania przez nich własnej starości oraz seniorów zebrali także Michał Wiechetek, Beata Zarzycka i Stanisława Steuden. Według nich ponad połowa badanych adolescentów stwierdziła, iż seniorzy powinni uczyć wartości, przekazywać wzorce, darzyć młodych miłością i pomagać im w rozwiązywaniu codziennych problemów. Około 30% uczniów gimnazjum sądziło, że babcia i dziadek powinni także przekazywać wiedzę, uczyć wytrwałości i cierpliwości. Poza tym 23,3% z nich do zadań seniorów zaliczyło kształtowanie młodego pokolenia. Tylko 8,3% respondentów dostrzegło istotę wpływu ludzi starych na rozwój młodych. Ponad połowa (55%) gimnazjalistów do wartości przekazywanych innym przez seniorów zaliczyła wartości religijne, 46,7% – etyczno-moralne, 33,3% – społeczno-kulturowe, 31,7% – narodowe i 13,3% – wartości polityczne. Według 50% badanych osoby stare powinny ponadto uczyć młodych: umiejętności współpracy z innymi ludźmi oraz umiejętności nawiązywania dobrych relacji społecznych (40%), a także walki o swoje dobro (35%) i uwrażliwienia na sprawy innych (31,7%)⁹⁶.

Ważne jest zatem, że badana młodzież dostrzegła rolę seniorów w wychowaniu młodego pokolenia, za najważniejsze instytucje kształtujące osobowość młodych uznała jednak środki masowego przekazu i szkołę. Prawdopodobnie jest to związane z przeobrażeniami w zakresie rodziny wielopokoleniowej, która ma ogromny wpływ na kształtowanie postaw adolescentów. W czasach, kiedy rodzice zajęci są pracą zarobkową, wychowanie dzieci i młodzieży często powierzają placówkom edukacyjno-wychowawczym. Dlatego to właśnie szkoły ogólnokształcące powinny kształtować u uczniów takie postawy, które w przyszłości – w starości – pozwolą im właściwie wykorzystać pozytywne aspekty życia oraz dzięki którym docenią rolę seniorów w rodzinie i społeczeństwie.

Ważne jest, że równocześnie ponad połowa badanych uczniów gimnazjum (50–60%) wskazała rozsądek, szczerłość, odpowiedzialność, uczciwość i rozwagę jako cechy charakteryzujące osoby stare. Poza tym około 40% badanej młodzieży przypisywała również seniorom: ostrożność, cierpliwość, otwartość, wrażliwość, sumienność, stanowczość i zaradność. Najrzadziej respondenci wymieniali: brak rozwagi (8,3%), spontaniczność i beztroskę (6,7%) oraz brak zaradności (5%). Adolescenci stwierdzili także, iż ludzie starzy są mądrzy (60%), inteligentni (30%), zdolni (25%) oraz sprytni (20%). Najmniej, bo około 15% gimnazjalistów, wskazało pomysłowość, zręczność oraz szybkość jako cechy charakterystyczne dla seniorów. Jeśli chodzi o sferę emocjonalną ludzi starych, to są oni w opinii młodych: spokojni (56,7%), opanowani (51,7%), przewrażliwieni (48,3%), a także weseli (33,3%) i zadowoleni (15%)⁹⁷. Badani uczniowie wyróżnili ponadto cechy

⁹⁶ M. Wiechetek, B. Zarzycka, S. Steuden, *Percepcja roli i znaczenia osób starszych w wychowaniu młodego pokolenia. Badania empiryczne gimnazjalistów*, [w:] *Starzenie się a satysfakcja...*, s. 220–225.

⁹⁷ Tamże.

seniorów związane z budowaniem relacji społecznych. Zaliczyli do nich: życzliwość (61,7%), bycie godnym zaufania (50%) oraz chęć do współpracy (48,3%) i czynność (45%). Najmniej wychowanków kojarzyło osoby stare z nietolerancją (8,3%) i nieufnością (3,3%)⁹⁸.

Na podstawie przedstawionych wyników badań można wskazać, iż w percepcji badanych uczniów przeważały pozytywne opinie na temat człowieka starego. Niewielu respondentów (mniej niż 10%) wskazało negatywne cechy babci i dziadka. Dotyczyły one aktywności, sfery emocjonalnej i zmian w wyglądzie. To rokować powinno na pozytywną inkluzję seniorów po realizowaniu wychowania do starości wśród uczniów szkół ogólnokształcących. Dlaczego zatem młodzież, pozytywnie oceniając seniorów, nie dostrzega ich roli w kształtowaniu osobowości młodego pokolenia? Aby zmienić taki stan świadomości młodych, w środowisku szkolnym należy częściej niż do tej pory podejmować tematy związane z osobami starymi i starzeniem się człowieka.

Podobne badania na temat wiedzy i wyobrażeń młodzieży o starości i postrzegania osób starych, udzielania im pomocy i opieki, ale wśród uczniów szkół średnich i zawodowych, przeprowadziła Helena Ochonczenko w latach 2002/2003. Celem ich była diagnoza sytuacji człowieka starzejącego się we współczesnym społeczeństwie. Niestety, uzyskane wyniki potwierdziły istnienie negatywnego stereotypu starości. Bardzo często w wypowiedziach młodzież używała do określenia człowieka starego następujących przymiotników i określeń: *chory, niedołężny i zależny od innych*. Respondenci bali się: starości, braku samodzielności, samotności i cierpienia. Zwrócili także uwagę na przemoc wobec seniorów⁹⁹. Z pedagogicznego punktu widzenia niepokojące jest w społeczności osób młodych to, że 20% uczniów kojarzyło starość z przemocą osób bliskich, a 40% uważało, że ludzie starzy nie powinni mieszkać razem z rodziną. Niestety nie jest pozytywne także to, że tylko 55% uczniów deklarowało chęć pomocy seniorom, jeśli pojawi się taka potrzeba. Przy innym sformułowaniu pytania, chęć pomocy zgłaszało jednak jeszcze mniej badanych, bo już tylko co piąty respondent. Na podjęcie dodatkowej pracy emerytom „dawała pozwolenie” tylko blisko połowa badanych. Warunkowali to głównie koniecznością wynikającą z niskich emerytur i braku pieniędzy na zaspokojenie podstawowych potrzeb życiowych¹⁰⁰.

Równocześnie według badanej młodzieży to rodzina powinna zaspokajać potrzeby ludzi starych, wspierać i zapewniać im bezpieczeństwo. Ponad 80% młodzieży uważało natomiast, że rodzina nie organizuje im pełnego życia spo-

⁹⁸ Tamże.

⁹⁹ Por. A. Staręga, *Przemoc wobec osób starszych*, „Niebieska Linia” 2003, nr 5, s. 5–6; B. Tobiasz-Adamczyk, *Przemoc wobec osób starszych*, Kraków 2009, s. 15–18.

¹⁰⁰ H. Ochonczenko, *Starość w opinii młodzieży szkół średnich*, [w:] *Zdrowie człowieka...*, s. 127–133.

łecznego, dlatego osoby stare powinny nawiązywać relacje społeczne ze swoimi rówieśnikami, co zalecają także gerontolodzy i psychologowie człowieka starego¹⁰¹.

Niestety niepokojące jest, że tylko 56% badanych uczniów twierdziło, że osoby stare mają autorytet i że szanuje wartości, jakie oni przekazują młodemu pokoleniu. Grupa badanych wychowanków wskazała jednocześnie, iż domena starości to doświadczenie życiowe i mądrość, 47% respondentów nie dostrzegło jednak tych wartości. Istotne zatem jest, między innymi w środowisku szkolnym, budowanie pozytywnego wizerunku seniora jako osoby aktywnej, kreatywnej, posiadającej bogatą wiedzę i doświadczenie. Warto także uświadomić wychowankom, że ludzie starzy mają ogromny potencjał wiedzy, z którego młodzież może czerpać wiele korzyści.

Do głównych zalet okresu emerytury badani uczniowie zaliczyli: dużą ilość wolnego czasu i możliwość odpoczynku. Tylko 20% licealistów nie boi się ostatniego etapu życia. Pozytywną starość uzależnili oni od wykształcenia. Niestety zdecydowana większość badanych nie twierdziła, że do starości można się przygotować. Dlatego szkoła ogólnokształcąca i zawodowa powinna propagować u uczniów zdrowe i kreatywne sposoby spędzania wolnego czasu, akcentując także przyszłość jednostki w czasie starości. Równocześnie szanse dobrej starości respondenci upatrywali w aktywności seniorów, na którą wpływają według nich zdrowie, pieniądze i wykształcenie. Ich zdaniem aktywność społeczna człowieka starego przeciwdziała jego wyobcowaniu, izolacji i osamotnieniu, co w literaturze gerontologicznej podkreślają badacze¹⁰².

Badania prowadzone przez Helenę Ochonczenko dowiodły, że młodzież nie tylko myśli o własnej starości, ale interesuje ją polityka państwa na rzecz tej grupy społecznej. Badaczka stwierdza, że byt ludzi starych nie jest obojętny adolescentom. Według niej pozytywne jest to, że większa część badanych zna regulacje prawne dotyczące emerytów, ma do nich negatywny stosunek. Gerontolog konkluduje – młodzież zdaje sobie sprawę z tego, że nie umożliwiają one bezpiecznego i pełnego życia w starości¹⁰³. Istotne jest zatem wspomaganie rozwoju ludzi starych poprzez kształtowanie korzystnych warunków społeczno-kulturowych i edukowanie do starości już od najmłodszych lat szkolnych.

Także Ludwika Wojciechowska prowadziła badania wśród adolescentów na temat starości i człowieka starego oraz ich stosunku emocjonalnego do seniorów. Niestety młodzież postrzega ich jako osoby o siwych włosach i zmarszczkach, spędzające czas przed telewizorem, a więc w sposób bierny. Uważają oni, iż osoby stare denerwuje: postęp techniczny i nowoczesność. Według nich przejawiany jest także w społeczeństwie brak zainteresowania ludźmi starymi przez osoby młode. Równocześnie w ocenie badanych seniorom przeszkadza nadmierna troska ze

¹⁰¹ Tamże; M. Braun-Gałkowska, *Nowe role społeczne...*, s. 193–195.

¹⁰² H. Ochonczenko, *Starość w opinii młodzieży...*, s. 127–133.

¹⁰³ Tamże

strony otoczenia, która ogranicza ich aktywność, samodzielność i przydatność. Źródłem radości natomiast są dla osób starych spacer i zabawa z wnukami oraz sprawowanie opieki nad nimi. W porównaniu z poprzednio analizowanymi badaniami w wypowiedzi młodych respondentów L. Wojciechowskiej wystąpiła różnica. Podkreślili oni, iż stary człowiek potrzebuje: zrozumienia, opieki i miłości, kontaktów z innymi oraz spokoju. Podobnie jak inni badani, adolescenti cenią u seniorów: doświadczenie, spokój, chęć życia oraz opowiadanie starych i ciekawych historii. W ich wypowiedziach wystąpił element pozytywny, jeśli chodzi o uczuciowość młodzieży, a mianowicie czują: współczucie, szacunek, podziw, życzliwość, żal, że seniorzy muszą umrzeć. Chociaż znalazły się w użytych danych także odpowiedzi świadczące o niechęci i złości na osoby stare. Młodzi sądzą, iż opieką nad babcią czy dziadkiem powinna przede wszystkim zająć się rodzina, a potem dopiero dom opieki społecznej, wolontariusze, pielęgniarki¹⁰⁴.

Z badań przeprowadzonych przez Beatę Ziębę-Kołodziej wśród studentów w 2009 roku wynika, że katastroficzny sposób postrzegania starości spowodowany jest istniejącymi w społeczeństwie stereotypami i mitami na temat seniorów oraz obrazem starości ludzi z najbliższego otoczenia, są one zarówno pozytywne jak i negatywne¹⁰⁵. Oczekiwania polskich studentów co do własnej starości są w większości pozytywne, chcą bowiem do końca życia być aktywni; starzeć się w otoczeniu bliskich im ludzi oraz pomagać innym. Starość własna ich zdaniem to czas, kiedy będą realizować marzenia i pasje, będą podróżować i spotykać się ze znajomymi. Studenci prezentują typ seniora aktywnego, zadowolonego z tego, co osiągnął, cieszącego się czasem spędzonym w gronie rodziny; realizującego swoje pasje; cieszącego się życiem i akceptującego swoją starość (45,5%) oraz typ człowieka doświadczonego i mądrego, dzielącego się swoją wiedzą i analizującego swoje życie (29,2%). Starość i seniorzy są zatem postrzegani przez studentów pozytywnie. Niestety, pojawiały się także negatywne opinie na temat ostatniego etapu życia człowieka. Zdaniem 20% respondentów starość to okres samotności i osamotnienia, odrzucenia przez społeczeństwo i rodzinę. To także czas przygotowania się do śmierci, pełen obaw i lęków (20,4% badanych). Smutny etap życia, wegetacja i bierność to zdaniem 13,4% badanych studentów przejawy życia osób starych. Stwierdzili oni także (3,2%), iż starość jest etapem trudnym w czasach kultu młodości i braku szacunku dla osób starszych. Siwe włosy, zmarszczki, zgarbiona sylwetka to atrybuty starości wskazane przez 18,5% respondentów, najczęściej kobiety.

¹⁰⁴ L. Wojciechowska, *Człowiek stary w percepcji młodzieży*, [w:] *Z zagadnień psychologii rozwoju człowieka*, t. 1, red. E. Rydz, D. Musiał, Lublin 2007, s. 178–180.

¹⁰⁵ B. Zięba-Kołodziej, *Starość – refleksje i oczekiwania ludzi młodych*, [w:] *Pedagogika społeczna wobec problemów współczesnej młodzieży. Polska pedagogika społeczna na początku XXI wieku*, red. B. Chrostowska, E. Kantowicz, C. Kurkowski, Toruń 2010, s. 65–66.

W oparciu o wyniki przeprowadzonych badań zostały także wskazane zalety starości. Wśród pozytywnych jej cech, studenci wymienili: doświadczenie i mądrość życiową, kultywowanie tradycji (31,8%); dużą ilość czasu wolnego (30,6%) oraz realizowanie własnych zainteresowań i podróżowanie (26,1%). Czas emerytury 21% badanych kojarzyło z wychowywaniem wnucząt oraz pomaganiem dzieciom, 12,7% respondentów utożsamiało natomiast starość z okresem spokoju, wspomnień, braku problemów, cieszeniem się rodziną, czasem radości i szczęścia¹⁰⁶.

Opinie studentów na temat jakości seniorów zebrała także Joanna Kobrzeniecka. Według niej starość postrzegają oni przez aspekt biologiczny i utożsamiają ten czas życia człowieka z licznymi chorobami po 60. roku życia – górna granica okresu starości, co jest zgodne z przyjętymi normami w literaturze gerontologicznej¹⁰⁷. Badani zwrócili także uwagę na zmiany w wyglądzie zewnętrznym w tym okresie życia człowieka, zmiany w funkcjach organizmu, a także w narządach ruchu. Uznali, iż starość to naturalny etap w życiu człowieka. W aspekcie psychologicznym czas ten jest postrzegany przez 30% badanych jako okres sprzyjający wspomnieniom i rozmyślaniom. Wyniki są więc podobne do uzyskanych przez innych badaczy – różnicą jest to, że studenci przejawiali większą chęć pomocy seniorom niż ich koleżanki. Poza tym czterokrotnie więcej studentów niż studentek wskazało, że okres emerytury to czas odpoczynku. Starość jako samotność spostrzegły natomiast tylko kobiety¹⁰⁸.

Jak wynika z wypowiedzi respondentów, ich opinie były w około 50% pozytywne, co w przyszłości może zaowocować u nich pozytywnym stosunkiem do własnej starości. W odpowiedziach młodych pojawiły się jednak także obawy przed starością oraz negatywne oceny seniorów, ich wyglądu i sposobu życia. W środowisku szkolnym należy zatem zwracać większą niż do tej pory uwagę na potrzeby oraz problemy seniorów, a także propagować wśród uczniów zdrowy oraz aktywny styl życia psychofizycznego.

Według Małgorzaty Brzezińskiej wszyscy badani chcą być w wieku emerytalnym osobami aktywnymi fizycznie, intelektualnie i społecznie, lecz ludzi starych z najbliższego środowiska postrzegają negatywnie, jako chorych, samotnych i marudnych. Konkretni seniorzy są przez nich natomiast oceniani pozytywnie. Badania empiryczne pokazują także, że wśród dzieci dominuje pozytywne nastawienie do osób starszych, a wśród młodzieży nie ma jednoznacznych postaw¹⁰⁹. Podobnie twierdzą Małgorzata Potent-Ambroziewicz czy Aldona

¹⁰⁶ Tamże, s. 68–75.

¹⁰⁷ M.in. J. Kurkiewicz, red., *Ludzie starsi w rodzinie i społeczeństwie*, Kraków 2007; B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dzięgielewska, *Podstawy gerontologii społecznej*, Warszawa 2006; M. Brzezińska, *Proaktywna starość. Strategie radzenia sobie ze stresem w okresie późnej dorosłości*, Warszawa 2011.

¹⁰⁸ J. Kobrzeniecka, *Studenci o starości i seniorach*, [w:] *Zdrowie człowieka i jego...*, s. 137–138.

¹⁰⁹ M. Brzezińska, *Proaktywna starość. Strategie radzenia sobie ze stresem w okresie późnej dorosłości*, Warszawa 2011, s. 43.

Małyńska na podstawie wyników badań przeprowadzonych wśród licealistów i gimnazjalistów. Ich zdaniem rozumienie starości oraz postrzeganie seniorów przez młodzież cechuje ambiwalencja¹¹⁰. Istnieje więc potrzeba kształtowania u uczniów w okresie szkolnym pozytywnego postrzegania starości jako czasu nieustannego rozwoju i podejmowania aktywności fizycznej i intelektualnej. W tym celu istotne jest przedstawianie seniorów jako osób mądrych, doświadczonych, aktywnych oraz kreatywnie spędzających czas¹¹¹.

Również Ewelina Maciantowicz na podstawie badań empirycznych przeprowadzonych w 2005 roku rozpoznała postawy młodzieży licealnej i studentów wobec seniorów. Uzyskane przez nią wyniki zostały sklasyfikowane (według komponentu uczuciowego) na trzy grupy postaw: pozytywne, negatywne i obojętne. Jak się okazało, wśród badanych najwięcej było adolescentów negatywnie postrzegających starość (65% wszystkich skojarzeń, 73% – licealiści, 57% – studenci). Ich zdaniem starość kojarzy się z chorobami, smutkiem, osamotnieniem, biedą, bezradnością, śmiercią oraz pogarszającą się sprawnością fizyczną. Wypowiedzi o treści pozytywnej stanowiły wśród uczniów liceum tylko 18%, zaś wśród studentów 40%. Do cech charakterystycznych dla osób starych należały: mądrość, doświadczenie życiowe, spokój, życzliwość, opiekuńczość i wnuki, zaś obojętne stanowiły 6% wszystkich odpowiedzi i najczęściej wymieniane były takie atrybuty starości, jak: laska, okulary, siwe włosy czy jesień życia. Zdaniem badanej młodzieży większość seniorów jest zmęczona życiem, zgorzkniała i nietolerancyjna. Osoby stare to ich zdaniem jednostki chore i samotne. Tylko 13% wszystkich respondentów twierdziło, że są to osoby mądre i doświadczone, a 20% wskazywało także na życzliwość i uprzejmość seniorów jako cechy charakterystyczne.

Badana młodzież negatywnie postrzega nie tylko osoby stare, ale także ich życie. 91% licealistów i 70% studentów twierdziło, że życie seniorów jest nudne i monotonne. Tylko 7% wszystkich respondentów uważało, że starość jest spokojna i radosna. Badania dowodzą także, że większość badanych adolescentów (41% licealistów, 51% studentów) cieszy się, że ma babcię lub dziadka oraz szanuje ich. Mimo pozytywnych uczuć wobec seniorów z najbliższej rodziny młodzi jednak niechętnie spędzają z nimi czas, gdyż, jak podali, nudzą się w ich towarzystwie. Poza tym ponad połowa respondentów odczuwa lęk przed własną starością, nie chcą myśleć o tym etapie życia, ponieważ jest on zbyt odległy. Tylko 8% wszystkich badanych adolescentów postrzega proces starzenia się jako naturalny etap życia¹¹².

¹¹⁰ M. Potent-Ambroziewicz, *Starość w języku młodzieży współczesnej*, Lublin 2013, s. 187–190; por. A. Małyńska, *Młodzież gimnazjalna wobec osób starszych – komunikat z badań*, [w:] *Starość. Poznać, przeżyć, zrozumieć*, Białystok 2016, s. 139–163.

¹¹¹ A. Leszczyńska-Rejchert, *Człowiek starszy i jego...*, s. 212–213.

¹¹² E. Maciantowicz, *Poglądy współczesnej młodzieży na starzenie się i starość*, [w:] *Starzenie się a satysfakcja...*, s. 232–235.

Z wypowiedzi respondentów wynika, iż dominuje u nich negatywne postrzeganie starości oraz procesu starzenia się. Ważne jest zatem, aby młody człowiek nie obawiał się swojej starości, potrafił zaakceptować zmiany związane z tym etapem w życiu, był wrażliwy na potrzeby i problemy seniorów oraz umiał korzystać z ich doświadczenia. Aby tego dokonać, należałoby częściej podejmować w szkołach problematykę starości i starzenia się, gdyż wiedza kształtuje poglądy na określony temat, a więc także postrzeganie ostatniego etapu życia.

Oprócz wiedzy na tematy związane ze starością oraz starzeniem się w szkołach ogólnokształcących powinny być organizowane spotkania integrujące młodzież szkolną z seniorami z ich najbliższego środowiska. Zdaniem Zofii Zaorskiej szkoła to oprócz domu rodzinnego drugie miejsce, w którym wychowywani są młodzi ludzie. Poprzez kontakty międzypokoleniowe wychowankowie uczą się zrozumienia potrzeb seniorów, potrzeby obdarzania ich szacunkiem, życzliwością i chęci służenia im pomocą¹¹³.

Jak wynika z literatury gerontologicznej, ludzie w podeszłym wieku często czują się niepotrzebni, dlatego izolują się od innych i są samotni. Myślę, że tutaj znajduje się klucz do działań edukacyjnych związanych z aktywną starością. Tym bardziej, że zdecydowana liczba młodzieży uważa, że młodość i starość to dwa wzajemnie uzupełniające się okresy życia. Badani wychowankowie mają jednak znaczne braki w przygotowaniu do starości. Na przykład z badań prowadzonych przez Zofię Zaorską wynika, iż w opiniach młodych ludzi starość u każdego zaczyna się w innym czasie. Dla jednych jest to związane z przejściem na emeryturę, dla innych ze złym samopoczuciem, zmarszczkami, poczuciem bycia coraz mniej potrzebnym, z myśleniem o śmierci, narzekaniem i utratą dotychczasowego sensu życia. Niestety badana młodzież nie ma dokładnej wiedzy co do „kalendarza starości”. Podaje ona, że lata od 30. do 60. roku życia to starość. Młodzieży ten etap życia kojarzy się także ze śmiercią, która jest dla nich odległa w czasie, niewiadoma i dlatego budzi lęk. Dla badanych studentów natomiast okres emerytury związany jest z obawą przed samotnością i chorobą oraz zależnością od innych osób.

Analizując wyniki badań empirycznych prowadzonych przez gerontologów i pedagogów, zauważa się potrzebę realizowania treści programowych związanych ze starością i człowiekiem starym w szkołach ogólnokształcących. Dzieci i młodzież w wieku szkolnym powinny być głębiej przygotowywane do starości w różnych formach zajęć. Wynika to z faktu, iż respondentami byli także wychowankowie, którzy uznali, że edukacja do starości nie jest w ogóle potrzebna i nie należy martwić się o przyszłość, której można nie doczekać¹¹⁴.

Wyniki uzyskane z wypowiedzi respondentów w okresie adolescencji nie są zatem jednoznaczne, jeśli chodzi o myślenie na temat starości. Analizując je

¹¹³ Z. Zaorska, *Dodać życia do lat. Materiały metodyczne ułatwiające organizację różnych form aktywności wśród osób starszych oraz w grupach wielopokoleniowych*, Lublin 1999, s. 36.

¹¹⁴ Tamże, s. 171.

w kontekście rozwoju psychicznego i emocjonalnego, należy zwrócić uwagę, że w tym okresie życia osobowość nastolatka jest chwiejna i wrażliwa. Jak pisze John C. Coleman, różnice emocjonalne w kontaktach z innymi, sprzeczność myśli i uczuć oraz gwałtowność reakcji, zmienność nastrojów i zachowań są świadectwem postawy młodzieży przy wkraczaniu w dorosłe życie¹¹⁵. Przypuszczam, że wprowadzenie dodatkowych zadań w trakcie realizowanego procesu edukowania do starości dla uczniów w tej fazie rozwoju pomoże im bardziej przygotować się do relacji z rówieśnikami, aktywnego życia w okresie emerytury, a obecnie i w dorosłości do nawiązania pozytywnych kontaktów z seniorami. Z przeprowadzonych badań gerontologów wynika też, że na postrzeganie ostatniego etapu życia znaczny wpływ ma płeć respondentów¹¹⁶.

W tym podrozdziale przeanalizowałam opinie dzieci, młodzieży i studentów na temat ich stosunku do seniorów, postrzegania starości oraz wiedzy o procesie starzenia się człowieka. Na podstawie opinii respondentów można stwierdzić, iż 50% z nich postrzegało seniorów jako osoby mądre, inteligentne, spokojne, życzliwe i opanowane. Niestety, wiele było odpowiedzi niepokojących. Około 40% badanych adolescentów stwierdziło, że ludzie starzy nie powinni mieszkać z rodziną. Poza tym zaledwie 50% z nich deklarowało chęć pomocy babci czy dziadkowi, jeśli wystąpi taka potrzeba. Do atrybutów starości zaliczyli: siwe włosy i zmarszczki. Poza tym, starość to w ocenie około 13% młodzieży duża ilość wolnego czasu, odpoczynku, spokoju, wspomnień, brak problemów i cieszenie się rodziną. Dla 20% badanych uczniów czas emerytury wiąże się z samotnością, odrzuceniem przez rodzinę i społeczeństwo oraz przygotowaniem się do śmierci. Zwrócili oni także uwagę na to, że w obecnych czasach młodzi nie interesują się ludźmi starymi. Wynika to z występującego współcześnie tzw. kultu młodości, o którym piszą gerontolodzy¹¹⁷. Zaledwie 20% adolescentów nie boi się starości. Pozostali uważali, że do starości nie można się wcześniej przygotować. Ci sami respondenci wiedzieli jednak, iż jakość życia na emeryturze zależy od aktywności, a także od pieniędzy i wykształcenia, uważali zatem, że na jej przebieg możemy wpłynąć sami we wcześniejszych okresach – młodości i dorosłości – poprzez samokształcenie, pracę zawodową, rozwijanie zainteresowań oraz budowanie przyjaźni. Wszyscy badani stwierdzili także, iż chcą w przyszłości być aktywnymi, zdrowymi seniorami i seniorkami spędzającymi czas z bliskimi.

Analizowane badania empiryczne wskazały, że u dzieci dominowało pozytywne nastawienie do osób starszych, u młodzieży natomiast nie było jedno-

¹¹⁵ J.C. Coleman, *Dojrzewanie*, [w:] *Psychologia rozwojowa*, red. P.E. Bryant, A.M. Colman, tłum. A. Bezwińska-Walerjan, Poznań 1997, s. 91.

¹¹⁶ M. Brzezińska, *Proaktywna starość. Strategie...*, s. 54.

¹¹⁷ W. Okła, *Psychospołeczne uwarunkowania jakości życia osób starszych w rodzinach własnych i w domach opieki społecznej*, [w:] *Starzenie się a satysfakcja...*, s. 30; W. Kołodziej, *Bio-psycho-społeczne funkcjonowanie osób...*, s. 64.

znaczących postaw i często pojawiały się negatywne opinie na temat starości i ludzi starych. Ich odpowiedzi wskazywały na brak wiedzy związanej z możliwościami wczesnego przygotowania się do zdrowego i społecznie użytecznego spędzania czasu na emeryturze.

Istnieje zatem potrzeba kształtowania u uczniów od jak najwcześniejszych lat szkolnych pozytywnego postrzegania starości jako czasu nieustannego rozwoju i podejmowania aktywności fizycznej i intelektualnej. Istotne jest także zmysłowienie młodzieży roli, jaką pełnią seniorzy w społeczeństwie i rodzinie.

Z analizowanej literatury przedmiotu wynika, że:

- życie w okresie starości ma być aktywne;
- seniorzy powinni być włączeni do życia w ich rodzinie, społeczności lokalnej i społeczeństwie;
- dzieci, młodzież i studenci poddani badaniom uznali osoby stare za mądre i życzliwe, ale także wielu respondentów wskazało na niepokojące zjawiska w starości, takie jak samotność, wykluczenie społeczne oraz czekanie na śmierć;
- nie wszyscy badani respondenci będący w trakcie edukacji szkolnej mieli pełną wiedzę na temat potrzeb i problemów ludzi starych, a także działań profilaktycznych umożliwiających im w przyszłości zdrowe i aktywne życie na emeryturze.

Należy zatem ustalić braki w dotychczasowej edukacji do starości w szkolnictwie ogólnokształcącym oraz uświadomić nauczycielom konieczność częstszego niż do tej pory realizowania tematów związanych ze starością – potrzebami, problemami i możliwościami rozwojowymi człowieka starego, na co zwracają uwagę naukowcy.

Rozdział II

Wychowanie do starości w szkolnictwie ogólnokształcącym w decyzjach Ministerstwa Edukacji Narodowej i Sportu oraz w literaturze pedagogiczno-psychologicznej

1. Edukacja do starości w szkole ogólnokształcącej

Niniejszy rozdział przedstawia rolę edukacji do starości w szkole ogólnokształcącej jako środowisku nauczającym i wychowującym adolescentów, którzy muszą funkcjonować w czasach społeczeństwa demograficznie starego. Ukazuje także rolę nauczyciela-wychowawcy, osoby kompetentnej kierującej procesem edukacyjnym, która kształtuje postawy uczniów oraz przygotowuje ich do własnej starości i relacji z seniorami w społeczeństwie „starym”.

Badacze procesu wychowania ustalili, że rozwój człowieka zależy od czynników biologicznych, społecznych i własnej aktywności. Według nich ważne miejsce zajmuje w nim także środowisko i dziedzictwo społeczne, z którego dziecko czerpie cele życiowe i określone sposoby ich realizacji, a także system wartości. To na ich podstawie człowiek klasyfikuje i ocenia siebie oraz innych. Waldemar Bańka uważa, że dziedzictwo społeczne modeluje osobowość, przez co upodabnia ją do osób danej grupy¹. Dla wychowanków w wieku szkolnym to rodzina, grupa rówieśnicza i szkoła ogólnokształcąca lub zawodowa stanowią trzy najbliższe środowiska, w których przebiega ich rozwój fizyczny, intelektualny i społeczny².

Wincenty Okoń pisał, że współczesna szkoła powinna pełnić funkcje szkoły przyszłości, ukierunkowanej na obecne oraz przyszłe potrzeby i aspiracje zarówno jednostki, jak i całej populacji. Pierwszą i najważniejszą jej funkcją jest przygotowanie ucznia do życia w społeczeństwie³, w tym także w społeczeństwie demograficznie starym.

¹ W. Bańka, *Wybrane zagadnienia z psychologii społecznej*, Płock 1999, s. 12–13.

² H. Rudolph Schaffer, *Rozwój społeczny. Dzieciństwo i młodość*, tłum. K. Sikora, M. Białecka-Pikul, Kraków 2006, s. 379–380.

³ W. Okoń, *Wszystko o wychowaniu*, Warszawa 1999, s. 309–322; por. B. Śliwerski, *Program wychowawczy szkoły*, Warszawa 2001, s. 98–99.

Przygotowanie do życia indywidualnego jest ściśle powiązane z realizacją pierwszej funkcji szkoły. Według pedagogów uczeń wnosi do społeczeństwa tyle, ile sam wyniósł z edukacji w szkole. Wartość ta zależy od umiejętności jego komunikowania się z innymi: rówieśnikami i seniorami⁴.

Wychowanie do uczestnictwa w kulturze to trzecia ważna funkcja współczesnej szkoły przyszłości. Działalność ta stwarza warunki, w których zachodzi obcowanie młodzieży z dobrami kultury, ich poznanie i przeżywanie. W tym zakresie osoby stare mogą być nie tylko odbiorcami i twórcami, ale także pośrednikami w przekazywaniu kultury.

Przygotowanie uczniów szkół ogólnokształcących do życia w środowisku ma polegać na przysposobieniu ich do niezbędnych przemian w zakresie zapewnienia bezpieczeństwa ekologiczno-społecznego także osobom starym.

W dzisiejszych czasach w okresie kształcenia młodzieży do życia zawodowego mocno przesyconego techniką nauczanie o zawodach, poznanie charakteru pracy i nabywanie doświadczenia na stanowisku pracy⁵ powinno być kojarzone z życiem człowieka w starości. Chodzi tu o umiejętność organizowania pracy zawodowej lub aktywności o charakterze zarobkowym także w czasie emerytury, ponieważ świadczenia te często są zbyt małe, aby wystarczyły na godne życie w starości.

Zdaniem Pauliny Kocimskiej w szkołach, a w tym także w programach nauczania, zbyt małą wagę przywiązuje się do uczenia wychowanków szacunku wobec ludzi starych. Badaczka uważa, że nie tłumaczy się wychowankom procesu starzenia się społeczeństwa ani roli, jaką odgrywają w nim seniorzy. Braki w edukacji związane ze starością, mała wiedza społeczeństwa na temat wad i zalet tego etapu życia powodują utrwalenie negatywnych czy też obojętnych zachowań młodzieży w stosunku do seniorów⁶. Także Joanna Janiszewska-Rain twierdzi, iż w systemie szkolnym problem przygotowania do starości własnej oraz do starości rodziców i dziadków nie jest należycie traktowany⁷. Edukowanie się do starości według P. Kocimskiej stwarza szansę na odpowiednie przygotowanie się do aktywnego przeżywania swojej starości oraz do życia wśród wzrastającej liczby seniorów w naszym społeczeństwie⁸. Henryk Olszewski pisze zaś, że owa działalność edukacyjna powinna uwzględniać i przewidywać naturalne zmiany biegu życia, a nie pojawiać się dopiero wtedy, kiedy zmiany te stają się faktem, a senior zaczyna się czuć bezradny⁹. Pogląd ten jest tym bardziej zasadny, że ge-

⁴ Tamże.

⁵ Tamże.

⁶ P. Kocimska, *Starość wyzwaniem dla współczesności*, „Niebieska Linia” 2003, nr 5, s. 6–7.

⁷ J. Janiszewska-Rain, *Okres późnej dorosłości. Jak rozpoznać potencjał ludzi w wieku podszłym*, [w:] *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, red. A. Brzezińska, Gdańsk 2005, s. 612.

⁸ P. Kocimska, *Starość wyzwaniem...*, s. 6–7.

⁹ H. Olszewski, *Psychologia wobec starzenia się i starości: o paradoksach związanych z pojęciem adaptacji do wieku*, [w:] *Rodzinne, edukacyjne i psychologiczne wyznaczniki rozwoju*, red. M. Bogdanowicz, M. Lipowska, Kraków 2008, s. 281.

rontolodzy na podstawie badań stwierdzają, że życie człowieka w starości może mieć jakość porównywalną do wcześniejszych jego okresów: młodości i dorosłości. Ważne jest zatem uświadomienie młodzieży warunków niezbędnych do tego, by etap ten przestał być kojarzony z czasem pustki życiowej i ciągłych oczekiwań seniorów na pomoc osób młodych¹⁰.

Badacze pod kierunkiem Artura Fabisia także zwracają uwagę na to, że problemy konfliktu między pokoleniami, niekorzystne przeobrażenia w strukturze rodziny i postrzeganie seniorów przez młodzież jako bezużytecznych, zmęczonych oraz niemających wysokiej pozycji ludzi starych w strukturach społecznych, rodzą poważne konsekwencje u osób starych przejawiające się w poczuciu wyobcowania¹¹.

Z badań Barbary Juraś-Krawczyk i Hanny Dąbrowieckiej wynika, że w przeżywaniu starości najważniejsza jest potrzeba akceptacji samego siebie i innych oraz potrzeba osiągnięć i samostanowienia o sobie oraz swoim życiu. Ich zdaniem, aby osiągnąć zadowolenie w okresie starości, trzeba się bardzo dobrze przygotować, czyli należy edukować się do starości w czasie szkolnym¹². Umożliwia ono bowiem działanie na rzecz przygotowania się uczniów do okresu starości i do związanych z nim zmian.

Należy dodać, że ta koncepcja pedagogiczna w Polsce została już opracowana na przełomie lat 60. i 70. XX wieku przez Aleksandra Kamińskiego (1903–1978). Wedle niej wychowanie do starości polega na pomaganiu człowiekowi w rozwijaniu zainteresowań i aspiracji oraz umiejętności, które są konieczne w realizowaniu aktywnego życia w starości. Andragog podkreślał, iż wychowanie nie polega tylko na informowaniu, przekonywaniu czy zachęcaniu, lecz także na wywoływaniu sytuacji sprzyjających określönemu postępowaniu¹³ mającemu na celu poprawę jakości życia na emeryturze.

Życie człowieka starego utożsamiane jest najczęściej przez młode pokolenie z ponoszeniem wielu strat. Brice Pitt podjął próbę określenia obszarów życia, w których one przeważnie występują. Według niego są to: pozycja społeczna, dochody, zdrowie, towarzystwo, niezależność, warunki bytowe i długość życia¹⁴. Wszystkie te sfery kształtowane są w ciągu całego ludzkiego życia, dlatego trzeba edukację taką podjąć także w szkole, która przygotowuje uczniów nie tylko do

¹⁰ A. Fabiś, red., *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie. Wybrane zagadnienia współczesnej gerontologii*, Sosnowiec 2005, s. 5–6; zob. A. Błachnio, *Potencjał osób w starości. Poczucie jakości życia w procesie starzenia się*, Bydgoszcz 2019; H. Worach-Kardas, *Starość w cyklu życia. Społeczne i zdrowotne oblicza późnej dorosłości*, Katowice 2015.

¹¹ Tamże.

¹² B. Juraś-Krawczyk, *Wybrane obszary badawcze andragogiki*, Łódź 2007, s. 136–137; H. Dąbrowiecka, *Wygrać starość*, „Niebieska Linia” 2003, nr 5, s. 9.

¹³ A. Kamiński, *Studia i szkice pedagogiczne*, Warszawa 1978, s. 358–359.

¹⁴ B. Pitt, *Psychogeriatrya. Wprowadzenie do psychiatrii wieku podeszłego*, Warszawa 1986, s. 25–28.

radzenia sobie z problemami związanymi z własnym procesem starzenia się, ale uświadomi im konieczność udzielania pomocy seniorom¹⁵.

Pedagodzy podkreślają, iż dziecko w wieku szkolnym, które będzie czerpało poprawne wzorce osobowe od rodziców, już we wczesnym okresie życia nauczy się szanować innych, a więc także osoby stare. Jeśli zatem proces formowania dziecięcej osobowości będzie przebiegał prawidłowo, to w efekcie przyczyni się on także do przejawiania właściwych postaw względem seniorów w czasie edukowania się do starości w szkole. Wszak nie tylko środowisko rodzinne, ale także szkolne determinuje postawę wychowanka, zgodnie z którą, podejmując jakąkolwiek aktywność społeczną, kieruje się on dobrem drugiego człowieka. Artur Łacina-Łanowski zauważa, że to rodzice i nauczyciele wprowadzają ucznia w nowe wartości oraz w złożone procesy zmieniającego się świata, obecnie powinni oni także uzasadnić wychowankowi konieczność funkcjonowania z osobami starymi. W efekcie tego typu działania mogą doprowadzić do tego, iż w dorosłym życiu wszelkie relacje z osobami starymi jednostka będzie także opierała na zasadach poszanowania ich godności¹⁶.

Według Barbary Szatur-Jaworskiej, Piotra Błędowskiego i Małgorzaty Dziegielewskiej podstawowymi zadaniami rozwojowymi człowieka w każdej fazie życia są: rozwiązywanie kryzysów rozwojowych i osiągnięcie stanu równowagi oraz przystosowania się do kolejnego okresu życia. Gerontolodzy ci do podstawowych zadań rozwojowych, które powinny być realizowane przez dzieci i młodzież, zaliczają:

- pogodzenie się z nieuchronnością procesu starzenia się;
- zaakceptowanie własnej zależności;
- pogodzenie się z obniżeniem sprawności fizycznej i odwrócenie uwagi od problemów własnego ciała na rzecz twórczości i odnajdowania przyjemności w kontaktach interpersonalnych;
- sporządzenie bilansu życiowego; jeśli bilans ten jest dodatni, człowiek rozumie sens wcześniejszego życia oraz sens starości;
- panowanie nad własnym umysłem i utrzymywanie go w sprawności po to, by kontrolować proces starzenia się;
- kumulacja życiowej aktywności oraz zbieranie jej owoców;
- umiejętność podchodzenia do życia z dystansem, akceptacja śmierci, posiadanie pewności znaczenia i godności własnego życia¹⁷.

Jagoda Ramsz i Ewa Rzechowska piszą natomiast, że starość może być czasem tak zwanego zdrowego starzenia się. Zjawisko określane zdrowym czy korzystnym starzeniem się zależy od wielu czynników: dobrych genów, środowiska,

¹⁵ Por. G. Orzechowska, *Przygotowanie do starości*, „Edukacja Dorosłych” 2003, nr 3, s. 16–17.

¹⁶ A. Łacina-Łanowski, *Kształtowanie postaw opiekuńczych wobec osób starszych*, [w:] *Seniorzy w rodzinie, instytucji...*, s. 123–132.

¹⁷ B. Szatura-Jaworska, P. Błędowski, M. Dziegielewska, *Podstawy gerontologii...*, s. 61–62.

stylu życia, zwyczajów żywieniowych i kulturowych, opieka zdrowotna, poziom rozwoju duchowego, moralnego i poznawczego. Według nich w czasie edukacji szkolnej bardzo istotne jest podejmowanie działań prewencyjnych, tak zwanych profilaktycznych na starość. Zrozumienie potrzeb seniorów, indywidualnych różnic między nimi wynikających z przyczyn biologicznych i pozabiologicznych, jest jednym z etapów tworzenia społeczeństwa zintegrowanego¹⁸, czyli między innymi o określonym stylu życia. Styl życia to zespół codziennych zachowań charakterystycznych dla danego człowieka lub grupy społecznej, dlatego zachowania te powinny być kształtowane już od najmłodszych lat życia wychowanka, także rozwijane poprzez działania dydaktyczno-wychowawcze w szkole ogólnokształcącej.

Według Grażyny Łój styl życia oprócz zachowań ludzkich obejmuje także psychofizyczne mechanizmy leżące u podstaw owych zachowań. Gerontolog ta uważa, że należą do nich motywacje, potrzeby i akceptowane wartości¹⁹. Analizując głębiej styl życia, uznała ona, że warunkowany jest przez:

- budżet czasu i wiążący się z nim sposób zagospodarowania czasu przez człowieka;
- pracę lub jej brak, jej charakter i stosunek do niej;
- konsumpcję dóbr materialnych;
- zachowania związane z utrzymaniem higieny oraz stosunek do zdrowia;
- aktywność intelektualną i estetyczną, uczestnictwo w kulturze i oświacie;
- aktywność związaną z rekreacją;
- stosunek do wartości;
- uczestnictwo w życiu społeczno-politycznym;
- formy współżycia interpersonalnego w rodzinie, w kontaktach społecznych, towarzyskich, koleżeńskich, przyjacielskich, sąsiedzkich²⁰.

Aleksander Kamiński zwrócił natomiast uwagę na to, że przysposabianie do starości może dotyczyć człowieka w każdym wieku i może być realizowane w kontaktach rodzinnych, sąsiedzkich oraz w różnych stowarzyszeniach, placówkach kulturalno-oświatowych oraz placówkach pomocy społecznej. Stwarzają one odpowiednie sytuacje sprzyjające kształtowaniu pożądanych zachowań u jednostek. Zdaniem andragoga celowe i poprawnie przebiegające wychowanie do starości to najlepszy sposób na pozytywne postrzeganie tego okresu życia oraz dostrzeganie i wykorzystanie jego uroków²¹.

Badacze współcześni przyjmują, iż koncepcja wychowania do starości A. Kamińskiego oparta jest na teorii aktywności. Akceptują jego punkt wi-

¹⁸ J. Ramsz, E. Rzechowska, *Bieg życia w kontekście starzenia się społeczeństw*, [w:] *Z zagadnień psychologii rozwoju człowieka*, red. E. Rydz, D. Musiał, Lublin 2007, s. 212.

¹⁹ G. Łój, *Miejsce człowieka starego w rodzinie i społeczeństwie*, [w:] *Seniorzy w rodzinie...*, s. 51–58.

²⁰ Tamże.

²¹ A. Kamiński, *Studia i szkice...*, s. 363–364.

dzenia i uznają, że przygotowanie do ostatniego etapu życia polega na pomaganiu ludziom w nabywaniu zainteresowań oraz umiejętności i postaw, które w przyszłości – w starości – pomogą im lepiej odnaleźć się w środowisku życia²². Uświadomienie uczniom tej ważnej wskazówki prekursora polskiej gerontologii okresu PRL-u, że wiek przestaje być sztywną barierą, która definiuje, jak mamy myśleć i zachowywać się, co nam wypada, a czego nie powinniśmy robić, jest niewątpliwie bardzo istotne w toku edukowania ich do starości w szkole ogólnokształcącej. Wpajanie dzieciom i młodzieży przez nauczycieli-wychowawców tego, że każdy człowiek, bez względu na wiek, ma takie same prawa i potrzeby, gdyż każda osoba pragnie długo i szczęśliwie żyć. Należy jednak wziąć pod uwagę nowe cele owej edukacji, bacząc na krystalizowanie się społeczeństw starych w krajach wysoko rozwiniętych (pełnych przemian społecznych, gospodarczych i kulturalnych). W związku z tym młodzi ludzie mają nowe hierarchie wartości i style życia. Jak pisze Czesław Banach, następuje destabilizacja wielu rodzin²³, wzmagają się agresja, przemoc, depresje i frustracje oraz patologie społeczne²⁴, a to niekorzystnie wpływa na przykład na kształtowanie więzi międzypokoleniowych, a w tym osób młodych i starych²⁵, co obszernie omówiono we wcześniejszym rozdziale.

Życie we współczesnym świecie wygenerowało już dla edukacji szkolnej nowe zadania. Najważniejsze z nich to wyposażenie młodzieży w takie sprawności oraz umiejętności, które pomogą jej radzić sobie w życiu, wspomogą aktywne pokonywanie stresu i poszukiwanie ważnych dla siebie celów oraz zadań. Jak piszą pedagodzy, celem kluczowym dla wychowanka jest umożliwienie mu w toku edukacji, rozwoju posiadanych zdolności i kompetencji życiowych – rozumianych jako tworzenie swoich własnych strategii radzenia sobie z wyzwaniami życia, nie tylko w młodości, ale także w starości²⁶.

Rozumienie edukacji (*educare*) przez Wincentego Okonia jako ogółu procesów, których celem jest zmienianie ludzi, przede wszystkim dzieci i młodzieży, zgodnie z panującymi w danym społeczeństwie ideałami oraz celami wychowawczymi, jest zatem również przydatne w opisywanym temacie. Według pedagoga edukacja powinna służyć zdobywaniu wiedzy takiej, która pomoże człowiekowi

²² B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dzięgielewska, *Podstawy gerontologii...*, s. 178–179.

²³ Por. E. Gomułka, *Reintegracja rodziny*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2007, nr 11, s. 22–28; S. Kawula, *Rodziny współczesne a pedagogika rodziny*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2007, nr 5, s. 3–9; G. Jasikowska, *O roli więzi w reintegracji rodziny*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2005, nr 5, s. 29–31; Z. Kawczyńska-Butrym, *Seniorzy w rodzinie. Przegląd badań*, „Problemy Rodziny” 1999, nr 5–6, s. 33–38.

²⁴ C. Banach, *Edukacja wobec wyzwań współczesnego świata*, „Życie Szkoły” 2002, nr 5, s. 259–262.

²⁵ A.T. Pearson, *Nauczyciel. Teoria i praktyka w kształceniu nauczycieli*, tłum. A. Janowski, M. Janowski, Warszawa 1994, s. 144.

²⁶ M. Kochan-Wójcik, A. Krajna, Z. Kuklińska, E. Małkiewicz, red., *Edukacja elementarna a diagnoza pedagogiczna*, Warszawa 2002, s. 138–139.

poradzić sobie z problemami codzienności i umieć pokonywać trudności życia, w tym związane z procesem starzenia się społeczeństwa i jednostki w indywidualnym ujęciu jego potrzeb²⁷.

Uważam, że zwrócenie uwagi Elżbiety Trafiałek na to, aby wychowanie do starości było traktowane całościowo (holistycznie), czyli jako kwintesencja wychowania do przyszłości, wychowania do aktywności i wychowania do wyborów społecznych, jest bardzo ważne i trafne. Powinno ono być rozumiane jako wszechstronny rozwój oraz jako dążenie do osiągnięcia pełni człowieczeństwa, tym samym do aktywnego i godnego spełnienia całego życia człowieka²⁸, a w tym również w starości.

Traktowanie przez Aleksandra Kamińskiego wychowania do starości jako pomagania wychowankom w zdobywaniu nowych zainteresowań i aspiracji oraz umiejętności i przywyczajeń, które pomogą im w realizowaniu aktywnego trybu życia w starości, dającego radość i satysfakcję, dziś ma kluczowe znaczenie także w edukacji do starości wychowanków w okresie dorastania²⁹. Wszak według gerontologów wychowanie to wywoływanie określonych sytuacji sprzyjających kształtowaniu pożądanego postępowania trwającego przez całe życie jednostki – naukowcy piszą o całożyciowej edukacji. Elementami tego wychowania są między innymi hobby, aktywność społeczna i polityczna, rozwój zainteresowań wolnoczasowych³⁰.

Zdaniem Małgorzaty Kielar działania edukacyjne nauczycieli-wychowawców, w tym szkolne, przygotowujące uczniów do starości, powinny upowszechniać wzorce aktywnego, czynnego spędzania czasu wolnego, wychowywać do pełnienia określonych ról społecznych oraz podkreślać ważność sportu jako elementu rozwijającego aktywność i sprawność fizyczną³¹. Wielu badaczy podkreśla, że umiejętności zagospodarowania czasu wolnego musimy posiadać w szkole, gdyż w niej powinno nastąpić ukierunkowanie zainteresowań i pasji. Nawyki ukształtowane we wczesnym okresie życia, w tym także u adolescentów, warunkują jakość aktywności w późniejszym życiu, stwarzając możliwość świadomego samowychowania i samokształcenia³².

Bogna Żakowska-Wachelko zwraca uwagę na to, że w starzejących się społeczeństwach współczesnej cywilizacji przeciwdziałanie negatywnym skutkom demograficznej starości powinno rozwijać się w dwóch kierunkach:

²⁷ W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 1998, s. 84.

²⁸ E. Trafiałek, *Edukacja, integracja i aktywizacja ludzi w starszym wieku. Polska a Europa*, [w:] *Seniorzy w rodzinie, instytucji...*, s. 77–78.

²⁹ A. Kamiński, *Studia i szkice pedagogiczne*, Warszawa 1978, s. 359.

³⁰ B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dzięgielewska, *Podstawy gerontologii...*, s. 179.

³¹ M. Kielar, *Potrzeby w zakresie opieki i pomocy ludziom starym a zadania gerontologiczne*, [w:] *Pedagogika społeczna u schyłku XX w.*, red. A. Radziewicz-Winnicki, Katowice 1992, s. 564.

³² Tamże.

- w pierwszym chodzi o to, aby od wczesnego dzieciństwa kształtować w wychowankach właściwe postawy i sposoby życia, to jest rozwijać nawyki aktywnego wypoczynku, właściwego odżywiania i postawy prospołeczne jednostki w każdym okresie życia;
- w drugim kierunku istotne jest zaspokajania bieżących potrzeb ludzi starych oraz kompensowanie ich strat w sferze psychicznej, biologicznej, społecznej i ekonomicznej przez rodziny i instytucje działające na rzecz pomocy seniorom³³.

W tym momencie nasuwa się pytanie: Czy i w jakim zakresie oraz w jakich formach zajęć uczniowie w wieku szkolnym powinni być współcześnie edukowani do starości?

B. Żakowska-Wachelko uważa, że wychowanie do starości musi odbywać się w następujących zakresach:

- Profilaktycznym – powinien obejmować tematy dotyczące funkcjonowania człowieka starego w społeczeństwie. Ważne jest przy tym ukazywanie starości jako wartości.
- Ukazywania działań gerontologii społecznej oraz geragogiki. Jest to wsparcie edukacyjne, dzięki któremu podtrzymywana jest aktywność człowieka starego.
- Doświadczania relacji młodego pokolenia z osobami starymi. Seniorzy dzięki obcowaniu z uczniami mogą podzielić się z nimi bogactwem posiadanego doświadczenia oraz normami, wartościami i wzorami życia³⁴.

Bogusław Śliwerski podkreśla, że dziś olbrzymia jest rola szkoły jako środowiska nie tylko nauczającego, ale także wychowawczego. Polega ona na tym, iż wychowankowie uczą się w środowisku podporządkowywać swoje indywidualne potrzeby interesom grupowym. Zadaniem szkoły jest zatem stworzenie odpowiednich warunków wspierających ich wrażliwość i odpowiedzialność ucznia za innych. Naczelną istotą wychowania jest zapewnienie uczniom społecznych warunków życia oraz wspieranie w wewnętrznym rozwoju, wzmacnianie w samodzielności i niezależności od troski i opieki społecznej. Sytuacje wychowawcze powinny kształtować indywidualne osobowości, zdolne do zmiany samych siebie oraz zmierzające do konstruktywnego formowania świata³⁵, a więc także w zakresie rozumienia starości i człowieka starego. Dlatego, na bazie analizowanej literatury naukowej, uważam, że braki w edukacji na rzecz seniorów i zbyt mała wiedza uczniów na temat wad i zalet tego etapu życia człowieka powodują wiele negatywnych zachowań w stosunku do ludzi starych.

³³ B. Żakowska-Wachelko, *Zadania i perspektywy gerontologii*, [w:] *Polska a Europa. Procesy demograficzne u progu XXI wieku. Proces starzenia się ludności Polski i jego społeczne konsekwencje*, red. L. Frąckiewicz, Katowice 2002, s. 111.

³⁴ A. Leszczyńska-Rejchert, *Człowiek starszy i jego wspomaganie – w stronę pedagogiki starości*, Olsztyn 2005, s. 36.

³⁵ B. Śliwerski, *Jak skutecznie nauczać i wychowywać we współczesnej szkole?* Kraków 1999, s. 80–83.

Tom Kirkwood zauważa, że często seniorzy są wykluczeni społecznie ze względu na swój wiek, a przecież osoby młode, a więc także uczniowie szkół ogólnokształcących, w przyszłości staną się osobami starymi. Tym samym dyskryminujący staną się dyskryminowanymi³⁶. Małgorzata Mądry zaś wskazuje, że uświadomienie sobie przez wychowanków zmiany takich stanowisk jest możliwe przez odpowiednie oddziaływanie pedagogiczne i psychologiczne właśnie w okresie edukacji szkolnej³⁷.

Psychologowie potwierdzili badaniami, że okres wczesnej adolescencji charakteryzuje się przyswajaniem nawyków kulturalnych poprzez kształcenie i uspołecznienie oraz rozwój postaw społecznych, zainteresowań³⁸. W tym czasie więc ważne znaczenie w rozwoju osobowości jednostki i kształtowaniu jej postaw mają związki interpersonalne z rówieśnikami, rodzicami, nauczycielami, a myślę, że także z osobami starymi. Tadeusz Mądrycki podkreśla bowiem, że w tworzeniu pozytywnej postawy wobec starzenia się i starości ważne jest osobiste doświadczenie. Kształtuje się ono w trakcie trwania całego rozwoju człowieka, w tym szczególnie podczas edukacji szkolnej³⁹. W tym czasie bardzo często nauczyciel jest autorytetem dla ucznia. To on przez szereg lat dla wielu wychowanków jest wzorem postępowania i identyfikowania się.

W tym momencie nasuwa się pytanie: Czy, dlaczego i w jakim zakresie edukacja do starości jest celowo realizowana przez nauczycieli w kontekście zachodzących procesów demograficznych w Polsce?

Hanna Dąbrowiecka zauważa, że brak autorytetów, koszty transformacji i globalizacji, zaniedbanie wychowawczych działań szkoły, rodziny oraz innych podmiotów wychowujących, w tym ogromny wpływ mediów, jak również materialne zróżnicowanie społeczne, są przyczyną nie tylko obaw, ale również szerzącej się agresji i zachowań aspołecznych dzieci i młodzieży⁴⁰, a zatem także negatywnego stosunku do osób starych.

Wincenty Okoń uważał, że czasy społeczeństwa informacyjnego pociągają za sobą wiele niebezpieczeństw oraz wymagają nowych rozwiązań wychowawczych. Pedagog zwracał uwagę na to, że problem ten jest bardzo trudnym zadaniem. Szkoła jako jeden z podmiotów wychowawczych z jednej strony musi wspomagać rodziny, z drugiej zaś ma za zadanie umożliwić uczniom odkrycie samych siebie, uzyskanie poczucia własnej wartości czy też dojrzewiania społecznego. Od najdawniejszych czasów funkcją szkoły było przygotowanie młodego pokolenia

³⁶ T. Kirkwood, *Czas naszego życia. Co wiemy o starzeniu się człowieka*, tłum. M. Kowaleczko-Szumowska, Kielce 2005, s. 33–34.

³⁷ M. Mądry, *Postawy osób młodych wobec ludzi starszych*, [w:] *Wybrane problemy opieki i wychowania*, red. Z. Brańka, Kraków 1997, s. 116–117.

³⁸ D.B. Bromley, *Psychologia starzenia się*, tłum. Z. Zakrzewska, Warszawa 1969, s. 21.

³⁹ T. Mądrycki, *Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw*, Warszawa 1970, s. 133–135.

⁴⁰ H. Dąbrowiecka, *Wygrać starość*, „Niebieska Linia” 2003, nr 5, s. 9.

do życia w społeczeństwie⁴¹, w tym też z osobami starymi. W związku z zachodzącymi zmianami społecznymi należy, jak się wydaje, wśród funkcji szkoły wyeksponować jej rolę edukacyjną w przygotowaniu młodzieży do własnej starości, czyli do potrzeb i problemów związanych z tym etapem życia, ale także do życia w społeczeństwach „starej” Europy, w której nasze społeczeństwo jest mocno osadzone. Dlatego istotne jest ukształtowanie w młodym polskim pokoleniu pozytywnej wizji starości oraz szacunku wobec ludzi starych. Treści prowadzonych zajęć szkolnych powinny uwzględniać wymagania współczesnej Polski, ale też demograficznie starej Europy. Bardzo ważne jest zatem uświadomienie uczniom nieuchronności starości w życiu każdego z nas oraz roli, jaką pełnią seniorzy w polskich rodzinach i społeczeństwie. Według Grażyny Orzechowskiej, ludzie starzy wnoszą w życie społeczne:

- doświadczenie zawodowe, obowiązkowość, solidność;
- doświadczenie życiowe, mądrość życiową;
- poparcie dla zasad moralnych, zasad współżycia z ludźmi;
- szacunek do tradycji, kultury przeszłości własnego środowiska i narodu;
- wiedzę o historii przeżytej osobiście;
- dorobek twórczy ludzi wybitnych;
- twórczość ludową;
- opiekę nad wnukami, potrzebującymi pomocy;
- aktywność społeczną, dzięki której rozwija się wiele organizacji lokalnych i społecznych⁴².

Zofia Szarota uważa natomiast, że w trakcie edukacji należy uzmysłwić wychowankom, iż człowiek stary, tak samo jak każdy z nas, ma prawo między innymi do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego, do poszanowania mienia, do mieszkania, do pracy, do swobodnego przemieszczania się, prawo do ochrony zdrowia, do zabezpieczenia społecznego, do pomocy społecznej i medycznej⁴³. Lucyna Frąckiewicz wskazuje z kolei na konieczność uświadamiania uczniom, iż starość każdego człowieka powinna być pogodna, aktywna, wolna od chorób i niesprawności, w warunkach, które nie wywołują poczucia zagrożenia, również przez młode pokolenie⁴⁴.

Niestety, braki w edukacji do starości obecnych seniorów powodują u nich lęk w tym okresie życia. Według mnie, aby nie stało się tak z obecnym pokoleniem uczniów szkół ogólnokształcących, należy wprowadzić stosowne zmiany być może w programie nauczania, organizacji i metodyce zajęć dotyczących edukacji do starości, a także szerzyć świadomość roli edukacji gerontologicznej już wśród studentów kierunków nauczycielskich.

⁴¹ W. Okoń, *Wszystko o wychowaniu*, Warszawa 1999, s. 305–310.

⁴² G. Orzechowska, *Aktualne problemy gerontologii społecznej*, Olsztyn 1999, s. 75.

⁴³ Z. Szarota, *Gerontologia społeczna i oświatowa*, Kraków 2004, s. 67.

⁴⁴ L. Frąckiewicz, *Polska a Europa...*, s. 113.

W związku z tym dalej scharakteryzowałam decyzje Ministerstwa Edukacji Narodowej i Sportu dotyczące nauczania i wychowania uczniów szkół ogólnokształcących (na przykładzie szkoły podstawowej oraz gimnazjum) przydatne w realizacji edukacji do starości. Przeanalizowałam też, w jakim zakresie zalecana *Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych i gimnazjów* z dnia 23 sierpnia 2007 roku zawiera treści dotyczące starzenia się człowieka i będzie można na ich podstawie:

- kształtować nawyki społecznego współżycia; wspierać uczniów w poszukiwaniu wartości oraz uczyć szacunku dla siebie i innych, uczestnictwa w grupie oraz sposobów porozumiewania się z innymi; rozwijać poszanowanie postaw prospołecznych i dobra wspólnego; przygotować uczniów do świadomego, aktywnego i odpowiedzialnego uczestnictwa w życiu publicznym;
- dostrzegać różnorodności postaw i zachowań człowieka;
- kształtować potrzeby i umiejętności dbania o własne ciało, zdrowie i sprawność fizyczną, psychiczną i duchową; propagować aktywne spędzanie czasu wolnego;
- poznać zagrożenia cywilizacyjne oraz umiejętności reagowania na nie; rozróżniać czynniki wpływające pozytywnie i negatywnie na nasze zdrowie;
- radzić sobie w sytuacjach trudnych i umiejętnie szukać pomocy;
- prawidłowo organizować czas wolny, rozwijać zainteresowania: muzyczne, plastyczne, geograficzne, historyczne;
- poznawać postawy prospołeczne i aspołeczne, rozwijać poczucie odpowiedzialności za zdrowie własne i innych⁴⁵.

Uważam, że treści rozporządzenia w analizowanej kwestii w *Podstawie programowej kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych i gimnazjów* są dość ogólne, ale uwzględniają oczekiwane elementy związane między innymi z kształtowaniem u wychowanków postawy prozdrowotnej oraz życzliwego ustosunkowania do innych; uczeniem ich umiejętności nawiązywania kontaktów interpersonalnych oraz umiejętności aktywnego spędzania czasu, a także rozwijaniem zainteresowań wychowanków. Powinny one zatem pozytywnie generować przygotowanie przez nauczycieli-wychowawców określonych zadań i treści oraz form zajęć przydatnych uczniom do uwewnętrznienia wychowania do starości oraz inkluzji z osobami starymi w czasach społeczeństwa demograficznie starego.

⁴⁵ Rozporządzenie Ministerstwa Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 23 sierpnia 2007 roku w sprawie *Podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych i gimnazjów*, http://www.men.pl/prawo/rozp_155/zal_2.htm, dostęp: 10.12.2008.

2. Zainteresowania, wiedza i zachowanie młodzieży w okresie adolescencji w kontekście przygotowania uczniów do starości

Młodzież z racji swych funkcji rozwojowych i społecznych wyznacza przyszłość każdego społeczeństwa oraz kształt jego kultury. Jednocześnie stanowi grupę podatną na różnego rodzaju zagrożenia. Ewa Wysocka ustaliła, że młode pokolenie przełomu XX/XXI wieku często utożsamiane jest z brakiem zainteresowań i autorytetów, cynizmem, pesymizmem, anarchią, destrukcją i negowaniem wartości tradycyjnych. Według jej badań młodzieży urodzonej w czasach transformacji nieobce są: agresywność, brak tolerancji, nihilizm, skłonność do nadużywania alkoholu, branie narkotyków, przestępczość i naruszanie norm obyczajowych⁴⁶. W celu przeciwstawienia się tego typu zachowaniom młodzieży w społeczeństwie starym istnieje konieczność intensywnego, a przede wszystkim uzasadnionego naukowo realizowania wychowania do starości w szkolnictwie ogólnokształcącym.

Psychologowie badaniami potwierdzili, iż proces dorastania jest niezwykle skomplikowany i obejmuje wiele dziedzin osobowości. W tym okresie następuje między innymi rozwój świadomości społecznej, czyli kształtowanie ocen, przekonań i postaw moralnych oraz przygotowanie się jednostki do pełnienia określonych ról społecznych oraz podejmowanie coraz bardziej odpowiedzialnych zadań społecznych⁴⁷.

Zdaniem Marii Przetacznikowej rozwój jest czymś ciągłym, trwającym od chwili poczęcia do momentu, aż osoba osiągnie swoją dojrzałość. Odbywa się on wolno i w regularnym tempie⁴⁸. Dorastanie jest długim i zróżnicowanym okresem między 10. a 20. rokiem życia, można go podzielić na wczesną i późną adolescencję z umowną granicą około 16. roku życia⁴⁹. Okres ten jest czasem szczególnie ważnym w życiu każdego człowieka. Według Sylwii Rydz i Jana Rostowskiego dokonują się wówczas istotne zmiany w psychice jednostki, z dziecka przeistacza się w człowieka dorosłego, który sam o sobie stanowi i uświadamia sobie, że podjęte przez niego decyzje zaważą na całym jego przyszłym, dorosłym życiu⁵⁰.

⁴⁶ E. Wysocka, *Młodzież jako kategoria rozwojowa i społeczna – wymiary, dylematy i konsekwencje doświadczania młodzieńczego kryzysu jako przedmiot badań pedagogiki społecznej*, [w:] *Oblicza współczesności w perspektywie pedagogiki społecznej*, red. W. Danilewicz, Warszawa 2009, s. 166, 170.

⁴⁷ J.C. Coleman, *Dojrzewanie*, [w:] *Psychologia rozwojowa*, red. P.E. Bryant, A.M. Colman, tłum. A. Bezwińska-Walerjan, Poznań 1997, s. 94–95.

⁴⁸ M. Przetacznikowa, *Podstawy rozwoju psychicznego dzieci i młodzieży*, Warszawa 1978, s. 87.

⁴⁹ A. Brzezińska, red., *Psychologiczne portrety człowieka*, Gdańsk 2005, s. 360.

⁵⁰ S. Rydz, J. Rostowski, *Rozwój wybranych cech osobowości i kształtowanie się cech osobowości u młodzieży*, [w:] *Nowe wyzwania w rozwoju człowieka*, red. B. Kaczmarek, K. Markiewicz, S. Orzechowski, Lublin 2001, s. 181–182.

Maria John-Borys uznaje natomiast wiek od 11, 12 lat do około 18., 19. roku życia za okres dorastania. Psycholog pisze, że w tym czasie człowiek uzyskuje dwie istotne zdolności: do dawania życia oraz samodzielnego kształtowania własnego życia. Rozwój tych zdolności warunkowany jest realizacją zadań rozwojowych⁵¹.

Do głównych zadań rozwojowych okresu dorastania, na przykład według psychologów pod kierownictwem Anny Brzezińskiej, należą: formułowanie tożsamości osobowej i społecznej, a więc wybór celów, wartości, przekonań, zainteresowań i potrzeb, które wpłyną na kolejne etapy życia młodego człowieka⁵². W tworzeniu się tych rodzajów tożsamości znaczącą rolę mogą odegrać dziadkowie. Opierając się na własnym przykładzie i doświadczeniach życiowych, mogą oni pomóc wnukom w wyborze wartościowych celów życiowych.

W okresie dorastania następuje u człowieka rozwój umysłowy: przejście z etapu myślenia konkretnego na etap myślenia abstrakcyjnego. Dzięki temu zwiększa się jego efektywność uczenia się oraz zdolność rozwiązywania problemów teoretycznych i praktycznych, co z kolei prowadzi do coraz lepszej orientacji w realiach otaczającego świata, w którym wciąż wzrasta liczba ludzi starych. Ze względu na podjęty temat dotyczyć to będzie konieczności ciągłego pogłębiania wiedzy przez adolescentów na temat procesów starzenia się, możliwości rozwojowych człowieka w „trzecim wieku” oraz zdobywania przez nich umiejętności, które w przyszłości pozwolą im na dobrą adaptację zmian związanych z przejściem na emeryturę. Według tych samych psychologów dorastanie emocjonalne zmienia się w okresie dojrzewania. Ambiwalencja emocji w trakcie życia stabilizuje się, następnie zwiększa się skala przeżyć emocjonalnych, wzbogaca treść jego uczuć, następuje rozwój uczuć wyższych, między innymi moralnych i społecznych, estetycznych, co jest szczególnie ważne w stosunku do człowieka starego we współczesnym społeczeństwie polskim. Dorastanie kulturowe oznacza, iż wychowanek przekształca się z biernego odbiorcy dóbr kultury w aktywnego współtwórcę tychże dzieł⁵³.

Psychologowie pod kierunkiem Marii John-Borys uważają natomiast, że świat osoby dorastającej to przede wszystkim świat stosunków społecznych, a więc jej postaw, zainteresowań, form aktywności społecznej, pełnienie ról oraz oczekiwania wobec przyszłości, a także relacje z ludźmi, w tym z seniorami. Ich badania dowiodły, że młodzież przejawia krytyczny stosunek do rzeczywistości społecznej, ocenia świat jako niesprawiedliwy, a ludzi jako złych z natury⁵⁴. Także seniorzy, jak wynika z analizy literatury naukowej, to zdaniem wielu badanych

⁵¹ M. John-Borys, red., *Dorastający w relacjach społecznych. Przegląd wybranych badań*, [w:] *Dorastający w relacjach ze światem*, red. M. John-Borys, Katowice 1994, s. 43.

⁵² A. Brzezińska, red., *Psychologiczne portrety...*, s. 360; por. P. Szczukiewicz, *Rozwój psychospołeczny a tożsamość*, Lublin 1998, s. 49–53.

⁵³ Tamże.

⁵⁴ M. John-Borys, red., *Dorastający w relacjach...*, s. 45–46.

adolescentów osoby schorowane, niedołążne, zrzędlive, często przebywające w domu i bezużyteczne w środowisku, a więc istnieje pilna potrzeba zmian w zakresie negatywnych postaw młodzieży wobec seniorów. Jest to możliwe, gdyż zdaniem Marii Porębskiej w wieku dorastania dokonuje się ukształtowanie pełnej struktury osobowości, charakteryzuje ją szeroki zakres relacji z otoczeniem, tworzy się hierarchia wartości oraz celów. Młody człowiek zaczyna świadomie określać swoje miejsce w świecie, potrafi stawiać sobie cele i kierować swoim postępowaniem. Dlatego jest to dobry czas, aby kształtować u uczniów postawę otwartości na problemy i potrzeby innych, w tym także ludzi starych. Poza tym o wysokim poziomie rozwoju osobowości świadczy twórcze ustosunkowanie do społeczeństwa oraz zdolność do przekształcania siebie i świata. Chodzi tutaj o podejmowanie takich działań, prezentowanie takich zachowań i postaw, które pozytywnie wpłyną na stosunki społeczne⁵⁵, w tym kontakty interpersonalne z seniorami.

Jak stwierdziła grupa psychologów pod redakcją Marii Żebrowskiej, istotą osobowości człowieka są też jego zainteresowania, które to aktywizują i ukierunkowują działalność jednostki. Psychologowie podkreślają, że szczególnym okresem w ich kształtowaniu jest właśnie dorastanie. Zainteresowanie według nich jest to właściwość psychiczna, która przybiera postać ukierunkowanej aktywności poznawczej i przejawia się w stosunku do otaczających nas zjawisk w dostrzeganiu określonych cech, problemów; w dążeniu do ich poznania, zbadania i rozwiązania; w przeżywaniu różnorodnych uczuć związanych z brakiem, nabywaniem i posiadaniem wiedzy⁵⁶. Istotne jest więc uwrażliwienie adolescentów na potrzeby i problemy seniorów z ich najbliższego środowiska w toku zajęć szkolnych, zachęcenie do pomocy babci czy dziadkowi w ich codziennym życiu oraz propagowanie aktywności psychofizycznej, intelektualnej i społecznej, które wpływają na poprawę życia, także w starości.

Zbigniew Skorny dodaje, że doświadczenia zdobyte podczas rozwijania zainteresowań pogłębiają wiedzę i kształtują osobowość, angażując przy tym uwagę i energię, która w przeciwnym razie mogłaby być wykorzystana w nieodpowiedni sposób, a być może nawet przeciw człowiekowi starymu. Dlatego też nauczyciele powinni wskazania wychowawcze skierować na budzenie, rozwijanie i wzbogacanie zainteresowań młodzieńczych, również w kierunku inkluzji seniorów. Pedagodzy powinni zachęcać wychowanków do uczestnictwa w różnych kółkach zainteresowań. W ten sposób adolescenty uczą się nawiązywania nowych kontaktów interpersonalnych, aktywnego spędzenia wolnego czasu, co może pozytywnie wpłynąć na ich umiejętności adaptacji do nowych warunków, uwzględniając też okres starości. Ważne jest ponadto podjęcie kontaktów spo-

⁵⁵ M. Porębska, *Osobowość i jej kształtowanie w dzieciństwie i młodości*, Warszawa 1991, s. 197–200, 203.

⁵⁶ M. Żebrowska, red., *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, Warszawa 1986, s. 773–774,

łecznych przez wychowanka z rówieśnikami i innymi osobami, a w tym także z seniorami, które zaspokajają jego podstawowe potrzeby⁵⁷.

Myśląc o młodzieży w okresie adolescencji, jeszcze przytoczę ważną kwestię, o której pisze Teresa Rostowska. Psycholog uważa, że jest to okres gwałtownych i nieprzewidywalnych przemian wiążących się z komplikacjami w stosunkach osobistych i społecznych. Młodzież, broniąc własnych poglądów, często popada w konflikt z osobami dorosłymi, które mają odmienny katalog wartości. Przyczyna nieśmiałości w jej zachowaniu, drażliwość adolescenta, niepokój wiążą się z szybkim i nierównomiernym rozwojem, brakiem wiedzy i doświadczenia, sprzecznymi wymaganiami dorosłych (w tym nauczycieli), brakiem konsekwencji w wychowaniu, również wychowaniu do starości. Sama młodzież także bywa ambiwalentna w stosunku do swojej dorosłości. Z jednej strony chce, aby traktować ją z powagą i szacunkiem, z drugiej zaś obawia się poczucia bezpieczeństwa i opieki⁵⁸. W kontekście podjętego tematu kluczowa jest dokładna znajomość oznak i warunkowań rozwoju okresu adolescencji przez nauczycieli-wychowawców edukacji do starości.

Nauczyciele powinni brać pod uwagę to, że fizjologiczne dojrzewanie organizmu także w okresie adolescencji wiąże się ze zmianami w obrazie własnej osoby oraz w spostrzeganiu dorastającego człowieka przez otoczenie. Wpływa to na samoocenę oraz na zachowanie. Intensywne zmiany zachodzą także w sferze emocji: zwiększa się pobudzenie emocjonalne oraz chwiejność emocji. Poza tym młodzież musi sama przystosować się do norm społecznych obowiązujących w ich kulturze i do nowych, trudniejszych niż w dzieciństwie sytuacji. Jak wynika z ustaleń psychologów i socjologów, dojrzałość społeczna pojawia się później niż dojrzałość fizyczna, dlatego pomyślnie rozwiązywanie problemów w tym zakresie związane jest z występowaniem trudności. W okresie adolescencji zaznacza się wyraźna różnica między zainteresowaniami chłopców i dziewcząt, dlatego ich problemy także są różne. Należy zwrócić więc uwagę podczas edukacji ich do starości na to, że problemy dziewcząt częściej niż chłopców wiążą się ze szkołą, stosunkiem do rodziców i rodziny, społecznym przystosowaniem się, własnym wyglądem, zasadami dobrego wychowania. Chłopcy natomiast bardziej niż dziewczęta interesują się pieniędzmi i zastanawiają się nad zagadnieniami własnej kariery życiowej. W wyniku badań przeprowadzonych wśród młodzieży szkół średnich badacze stwierdzili, że uczniowie szukają pomocy w rozwiązywaniu problemów u rodziców, przyjaciół, braci, sióstr. Niestety wiele chłopców i dziewcząt w okresie wczesnej adolescencji odczuwa potrzebę korzystania z po-

⁵⁷ Z. Skorny, *Psychiczne mechanizmy zachowania się*, Warszawa 1972, s. 21–22.

⁵⁸ T. Rostowska, *Percepcja konfliktu pokoleń przez dorastającą młodzież i jej rodziców*, [w:] *Nowe wyzwania w rozwoju...*, s. 203–204; A. Oleszkowicz, *Psychologiczna charakterystyka kryzysu w wieku dorastania i jego konsekwencje dla rozwoju jednostki*, [w:] *Rozwój psychiczny człowieka w ciągu życia. Zagadnienia teoretyczne i metodologiczne*, red. M. Tyszkowa, Warszawa 1988, s. 198–199; M. Przetacznikowa, *Podstawy rozwoju...*, s. 121–123.

mocy dorosłych w rozwiązywaniu swoich problemów, jednakże nie ma się do kogo zwrócić⁵⁹. Dlatego, jak się wydaje, umiejętnie nawiązana więź społeczno-emocjonalna seniorów z uczniami pomoże im w radzeniu sobie z codziennymi zadaniami oraz wartościowaniem własnego postępowania, a to wpływa na kształtowanie się postaw i przekonań młodzieży, które stają się coraz bardziej stabilne, przekształcając się w światopogląd⁶⁰. Działania szkoły ogólnokształcącej mogą zatem i powinny wzmocnić i przyspieszać efektywność procesu edukacji do starości. Należy jednak liczyć się z tym, jak piszą Barbara Harwas-Napierała i Janusz Trempała, że młodzież, która dorasta w niekorzystnych warunkach wychowawczych, staje w opozycji do przypisanych jej ról, co prowadzi do poczucia depersonalizacji i alienacji⁶¹. Aby to nie nastąpiło w stosunku do osób starych, których w naszym społeczeństwie jest coraz więcej, koniecznie należy realizować szkolną edukację do starości w sposób przemyślany i zgodny z psychopedagogicznymi założeniami charakteryzującymi okres dorastania. Jest to tym ważniejsze, że na indywidualną organizację działań jednostki, jak pisze Adam Niemczyński, mają wpływ procesy społeczne, czyli dobre przystosowanie do życia grupy, w tym do społeczeństwa osób starych⁶². Trzeba tak pokierować wychowankami, aby oni zdobyli sprawności, umiejętności, postawy i oceny, które pozwolą im zachować swoje miejsce w społeczeństwie osób starych. Elizabeth B. Hurlock stwierdza, że rodzaj życia społecznego osoby dorastającej odgrywa ważną rolę w kształtowaniu u niej charakteru, jaki będzie miała w przyszłości jako osoba dorosła. Według psycholog powinna ona posiadać:

- wiedzę i umiejętności, takie jak: dobre maniery, umiejętność prowadzenia rozmów, takt oraz wiele zainteresowań wspólnych z innymi ludźmi;
- przychylne postawy wobec innych osób, jak: sympatia, docenianie innych, przyjacielskość, uprzejmość, szlachetność;
- poczucie bezpieczeństwa i niezależności, dające pewność siebie, łatwość w nawiązywaniu i utrzymaniu kontaktów interpersonalnych w dużych i małych grupach społecznych;
- poczucie odpowiedzialności przejawiające się w wywiązywaniu z zobowiązań względem innych;
- możliwość uczestniczenia w zebraniach związków, stowarzyszeń i innych grup;
- umiejętność przystosowania się do współtowarzyszy pracy przez wykonywanie swojego pełnego przydziału pracy, przyjazny stosunek i docenianie wysiłku innych;

⁵⁹ E.B. Hurlock, *Rozwój młodzieży*, tłum. B. Hornowski, B. Rosemann, Warszawa 1965, s. 21–24.

⁶⁰ Por. B. Harwas-Napierała, J. Trempała, *Psychologia rozwoju człowieka*, t. 2, Warszawa 2002, s. 181.

⁶¹ Tamże, s. 183–184.

⁶² A. Niemczyński, *Procesy rozwojowe człowieka w pełnym cyklu życia indywidualnego*, [w:] *Rozwój psychiczny człowieka...*, s. 222, 227–228.

- postawę przyjazną, uprzejmą i pełną uznania wobec sąsiadów i osób starych;
- postawę wobec grupy społecznej będącą odbiciem zainteresowań grupą;
- postawę wobec problemów światowych przejawiającą się w zainteresowaniach dobrobytem wszystkich ludzi, w próbach rozwiązywania problemów światowych w sposób rozsądny i bez uprzedzeń⁶³.

Chociaż wszystkie wymienione umiejętności powinny być kształtowane u dzieci i młodzieży w czasie całej edukacji, to jednak szczególnie w okresie adolescencji, gdyż badacze zwracają uwagę na to, że wczesne przygotowanie młodzieży do ostatniego etapu życia zwiększa ich szansę na aktywne spędzenie ich własnej starości⁶⁴. Zdaniem Hanny Liberskiej wyobrażenia dotyczące przyszłości spełniają ważną rolę w procesach regulacji aktywności jednostki także w okresie starości. Rozwijanie w sposób przemyślany pewnych predyspozycji i umiejętności wychowanków w tym okresie rozwojowym wpłynie na jakość ich życia w starości. W oparciu o przeprowadzone badania empiryczne badaczka stwierdziła, iż wśród młodych respondentów nasilają się pozytywne postawy wobec przyszłości – pomimo rosnącego niepokoju i obaw związanych z różnymi problemami społeczno-ekonomicznymi⁶⁵. W kontekście przeprowadzonych badań empirycznych także przez Elżbietę Rydz i Jagodę Ramsz można zauważyć, że wychowanie do starości będzie efektywne. Stwierdziły one bowiem, iż u młodzieży w okresie dorastania:

- poszerza się zakres planowanych działań;
- jednostka planuje osiągnięcie życiowych celów oraz unikanie niebezpieczeństwa;
- ramy czasowe planów poszerzają się, a wymagania wzrastają;
- młodzież jest zdolna do podejmowania ważnych decyzji⁶⁶.

Według Lucyny Bakiery, badaczki perspektyw życiowych dorastającej młodzieży, formułowanie określonych wyobrażeń na temat przyszłości ma swe źródła w przeszłości i teraźniejszości jednostki. Uważa ona, że szereg różnorodnych doświadczeń, obserwacji i postaw wpływa na styl życia w przyszłości, a więc także adolescentów w okresie starości⁶⁷.

Analizowana literatura z psychologii rozwojowej dotycząca wychowanków między 10. a 15. rokiem życia upoważnia do sformułowania następujących wniosków:

⁶³ E.B. Hurlock, *Rozwój młodzieży...*, s. 131–132.

⁶⁴ A. Zawada, *O potrzebie kształcenia gerontologicznego wśród dzieci i młodzieży*, „Wychowanie na Co Dzień” 2009, nr 4–5, s. 8–11.

⁶⁵ H. Liberska, *Wyobrażenia perspektyw życiowych młodzieży. Zagrożenia dla przyszłości osobistej i świata*, [w:] *Rozwijający się człowiek w zmieniającym się świecie*, red. J. Trempała, Bydgoszcz 1995, s. 229–238.

⁶⁶ E. Rydz, J. Ramsz, *Rozwój celów decyzji życiowo doniosłych w biegu życia człowieka*, [w:] *Z zagadnień psychologii rozwoju...*, s. 221, 226.

⁶⁷ L. Bakiera, *Perspektywy życiowe w percepcji dorastających*, [w:] *Rozwijający się człowiek...*, s. 263–267.

- Zarówno adaptacja do nowych warunków, jak i podporządkowanie się obyczajom innych osób pozytywnie wpływają na proces socjalizacji uczniów w okresie adolescencji.
- Młodzież szkół ogólnokształcących uczy się respektowania zasad oraz wartości dotyczących nie tylko kolegów, ale też nauczycieli środowiska szkolnego, w którym funkcjonują; uczą się również radzenia sobie w nowych sytuacjach, także związanych z życiem w społeczeństwie starym.
- Adaptują się do zmian związanych z procesem starzenia się własnego organizmu, mogą więc wyobrazić sobie wizerunek własnej starości.

Równocześnie z analizy literatury gerontologicznej wynika, że aktywne życie w starości jest efektem wielu życiowych doświadczeń, a w tym także w okresie adolescencji⁶⁸.

Na tym etapie rozwojowym w trakcie szkolnej edukacji należy zatem kształtować u wychowanków odpowiednie predyspozycje psychoemocjonalne i społeczne, służące prawidłowej adaptacji do swojej starości oraz omawiać pozytywne i negatywne strony związane z tym etapem ludzkiego życia, gdyż wzmocni to więzi młodzieży z seniorami. Tego rodzaju działania nauczycieli mają bowiem umocowanie w rozwoju uczniów na etapie adolescencji. Wszak z przeanalizowanej literatury psychologiczno-pedagogicznej wynika, że okres adolescencji charakteryzuje intensywne kształtowanie się zainteresowań i zachowań młodzieży.

Dlatego ten czas rozwojowy uczniów sprzyja rozwijaniu u nich pożądanych postaw związanych z fizycznym, psychicznym i społecznym przygotowaniem się do starości, a w tym uwewnętrznieniu wiedzy i wartości, które są charakterystyczne dla seniorów w polskim społeczeństwie, a więc tkwią w kulturze narodowej.

W związku z tym celowa edukacja do starości uczniów szkół ogólnokształcących pod kierunkiem nauczyciela-wychowawcy może być efektywna w zakresie inkluzji adolescentów z seniorami oraz przygotowania ich do własnej starości.

3. Rola nauczyciela-wychowawcy w kształtowaniu postaw młodzieży szkolnej do własnej starości oraz inkluzji z seniorami

Z analizy literatury naukowej dotyczącej okresu adolescencji wynika, że rozwój psychospołeczny jest złożonym, wielokierunkowym procesem polegającym na doskonaleniu struktur takich, jak poczucie tożsamości, postawy i charakter. Sprzyja takim zmianom psychicznym, dzięki którym jednostka przystosuje

⁶⁸ Por. H. Worach-Kardas, *Jakość życia i sens życia w fazie starości*, [w:] *Starość. Poznać, przeżyć, zrozumieć*, red. M. Halicka, J. Halicki, E. Kramkowska, Białystok 2016, s. 325–339.

się do zmian zachodzących w otoczeniu oraz do standardów własnej psychiki. Mając na uwadze obecne czasy, chodzi o przystosowanie się młodzieży w okresie dorastania do środowiska, społeczeństwa demograficznie starego, nadążanie za zachodzącymi w nim zmianami i wyzwaniami⁶⁹.

Niewątpliwie na kształt tego rozwoju duży wpływ powinna mieć edukacja, a więc nauczyciel. Wszak jest on podmiotem nie tylko przekazującym wiedzę, ale wychowującym i przygotowującym młodzież do zmian, jakie następują w jej życiu jako jednostki oraz społeczeństwa – a więc społeczeństwa starego. Wypływa z tego wiele istotnych zadań do zrealizowania przez nauczycieli, między innymi uświadamianie wychowankom potrzeb i problemów seniorów, uwrażliwianie ich na potrzebę niesienia im pomocy, rozwój zainteresowań uczniów, uświadomienie im konieczności przejawiania zdrowego i aktywnego stylu życia, który powinien być dla nich kapitałem na czas okresu starości.

Ewa Bochno pisze, iż celem wychowania jest osiągnięcie względnie trwałych zmian w osobowości ucznia szkoły ogólnokształcącej związanych z jego stosunkiem do samego siebie oraz drugiego człowieka⁷⁰, w tym człowieka starego. Wynika z tego, iż nauczyciel jest bardzo ważnym komponentem procesu edukacyjno-wychowawczego, wpływającym na poprawę jakości życia jednostek, a w tym także w przygotowywaniu uczniów do własnej starości i relacji z seniorami.

W czasach obecnych zmian demograficznych problem jakości życia każdego człowieka jest niezwykle aktualny. Wobec szybkiego rozwoju cywilizacji, wiedzy i technopolizacji staje on przed takimi trudnościami, jak poczucie zagubienia, osamotnienie czy brak sensu życia⁷¹. Zatem obecnie problem jakości życia adolescentów w społeczeństwie starym jest zagadnieniem priorytetowym.

Jak piszą Zofia Żukowska i Dorota Kubacka-Jasiecka, jakość życia to poczucie życiowej satysfakcji, wyrażonej możliwością kształtowania wielowymiarowego rozwoju i autokreacji człowieka oraz realizację jego aspiracji i celów życiowych, zgodnie z przyjętymi wartościami i oczekiwaniami. Według badaczek istotne jest posiadanie przez jednostki zdolności do zmiany w życiu osobistym, zmiany własnych przekonań i postaw⁷².

Mając więc na uwadze przygotowanie adolescentów do starości, należy zadbać, aby każdy uczeń potrafił w swoim życiu dokonywać zmian celowych, korzystnych dla swojego rozwoju oraz poprawy jakości życia w starości. Polską

⁶⁹ Por. M. Straś-Romanowska, *Szanse i zagrożenia rozwoju człowieka we współczesnym świecie*, [w:] *Rodzinne, edukacyjne i psychologiczne wyznaczniki rozwoju*, red. M. Bogdanowicz, M. Lipowska, Kraków 2008, s. 15.

⁷⁰ E. Bochno, *Rozmowa jako metoda oddziaływania wychowawczego*, Kraków 2004, s. 40–41.

⁷¹ Z. Żukowska, *Jak sport może wpływać na poprawę jakości życia?* „Kultura Fizyczna” 2005, nr 11–12, s. 25.

⁷² Tamże; D. Kubacka-Jasiecka, *Psychologia wobec problematyki zmiany*, [w:] *Człowiek wobec zmiany*, red. D. Kubacka-Jasiecka, Kraków 2002, s. 12–16.

współczesność charakteryzuje społeczeństwo demograficznie stare, które obli-guje młodzież szkolną do adaptacji w nim, dotyczy to bowiem zarówno życia z seniorami, jak i nabywania postawy akceptacji zachodzących przemian zwią-zanych z procesem starzenia się człowieka.

Małgorzata Kuleta pisze, że wraz z upływem czasu warunki życia człowieka, jak i on sam, pod wpływem zdobytego doświadczenia: biologicznego i psychicz-nego dojrzewania oraz oddziaływań społecznych, a także aktywności jednostki, ulegają zmianie⁷³. Adolescent jest nie tylko biernym uczestnikiem procesu transformacji, ale także jego twórcą i tym samym własną aktywnością może skutecznie ingerować w swoje życie, modyfikować je oraz inicjować działanie w kierunku pożądaných celów i wartości, a w tym przygotowywać się do włas-nej starości oraz kształtować pozytywne relacje z seniorami, właśnie na terenie szkoły ogólnokształcącej.

Z *Podstawy programowej...* wynika, iż edukacja szkolna polega na realizacji przez nauczyciela zadań z zakresu nauczania, kształcenia umiejętności i wycho-wania, są to konkretne cele pracy każdego pedagoga. W edukacji jako procesie zachodzącym w relacji wychowawca – wychowanek w *Szkolnym programie wychowawczym* wyodrębniono dwa obszary oddziaływań. Pierwszy obszar stanowią działania związane z opieką, ochroną, dostrzeganiem i rozumieniem problemów wychowanków oraz reagowaniem na nie. Są to między innymi: programy edukacyjne związane z zapobieganiem uzależnieniom, przemocy i edukacja prozdrowotna, zmierzająca do aktywnego życia jednostki, także w starości. Drugi obszar edukacji to działania ukierunkowane na kształtowanie postaw wobec innych ludzi, w tym ludzi starych, oraz kształtowanie samego siebie. Duże znaczenie mają tutaj wzorce osobowe, w tym przede wszystkim wychowawca⁷⁴.

Zgodnie z artykułem 6 Karty Nauczyciela: pedagog zobowiązany jest rea-lizować następujące funkcje szkoły: dydaktyczną, wychowawczą i opiekuńczą; nauczyciel powinien wspierać wychowanków w rozwoju oraz dążyć do własnego rozwoju osobowości. Powinien także dbać o kształtowanie u uczniów postaw moralnych i obywatelskich zgodnie z zasadami demokracji, pokoju i przyjaźni między ludźmi różnych narodów, ras i światopoglądów⁷⁵.

Problematykę nauczycieli podejmuje w swoich badaniach Jolanta Szempruch. Badaczka uważa, iż obserwowane zmiany cywilizacyjne, społeczne, techni-cyzacja życia, zagrożenia ekologiczne czy upadek autorytetów doprowadziły do odrzucenia nakazów aksjologicznych oraz minimalizowania ich obecności

⁷³ M. Kuleta, *Człowiek jako kreator zmian w swoim życiu*, [w:] *Człowiek wobec zmiany...*, s. 21.

⁷⁴ K. Koszewska, E. Tołwińska-Królikowska, *Szkolny program wychowawczy*, Warszawa 2002, s. 5.

⁷⁵ Por. R. Porzak, *Nauczyciele jako realizatorzy działań profilaktycznych*, [w:] *Młodzież z grup ryzyka. Perspektywy. Profilaktyki*, red. M. Prajsner, Warszawa 2003, s. 49.

w edukacji, co powoduje negatywne skutki społeczne. Według J. Szempruch prowadzi to do kształtowania negatywnych postaw wśród młodzieży, także wobec seniorów i starości. Dlatego wszelkie działania pedagogiczne powinny mieć charakter aksjologiczny, ponieważ stanowi to podstawę tożsamości wobec zmiennych warunków i potrzeb społecznych, w tym życia w społeczeństwie demograficznie starym, a traktowanie człowieka jako najważniejszej wartości prowadzi do jego wszechstronnego, harmonijnego i indywidualnego rozwoju, co jest ważne na każdym etapie życia⁷⁶. Jolanta Szempruch, a także Bogusława Dorota Gołębnik zwracają uwagę na to, iż funkcje i zadania nauczyciela ewoluują w kierunku wyposażenia wychowanków w wiedzę i umiejętności radzenia sobie z różnymi problemami codziennego życia, uczenia ich samodzielności i aktywności, wspomaganie młodzieży w kształtowaniu ich planów życiowych i edukacyjnych, zapoznanie ze sposobami radzenia sobie ze stresem, sytuacjami trudnymi i niepowodzeniami, co podnosi jakość życia w każdym jego okresie, także w starości. Istotne jest ponadto kształtowanie w środowisku szkolnym wyobraźni społecznej i wrażliwości emocjonalnej, co wiąże się z umiejętnością budowania pozytywnych, opartych na tolerancji i życzliwości relacji międzyludzkich z osobami w różnym wieku, co jest ważne w czasach starzejącej się Polski⁷⁷.

W kontekście nowych realiów edukacyjnych, społecznych, a także demograficznych J. Szempruch wymienia szereg funkcji i zadań współczesnego nauczyciela. Należą do nich m.in.:

- nauczanie i organizowanie procesu uczenia się uczniów, z uwzględnieniem tematów związanych z seniorami oraz starzeniem się człowieka;
- diagnozowanie rozwoju wychowanków, odkrywanie i rozwijanie ich uzdolnień, które mogą przekształcić się w całożyciowe zainteresowania, kontynuowane przez wychowanków także w przyszłości w okresie emerytalnym;
- wychowanie uczniów, rozwijanie systemu wartości, kształtowanie ich postaw i charakterów, z uwzględnieniem życzliwego ustosunkowania się do seniorów;
- pomoc w organizacji życia społecznego młodzieży w szkole i we właściwym wykorzystaniu czasu wolnego – tego rodzaju umiejętności są potrzebne w każdym okresie rozwojowym, szczególnie ważne jest umiejętne zagospoda-

⁷⁶ J. Szempruch, *Pedagogiczne kształcenie nauczycieli wobec reformy edukacji w Polsce*, Rzeszów 2000, s. 140–141. Na temat współczesnego nauczyciela-wychowawcy piszą także: H. Kwiatkowska, *Tożsamość nauczycieli. Między anomią a autonomią*, Gdańsk 2005; H. Kwiatkowska, red., *Uczłowieczyć komunikację. Nauczyciel wobec ucznia w przestrzeni szkolnej*, Kraków 2015; H. Kwiatkowska, B.D. Gołębnik, red., *Nauczyciele. Programowe (nie)przygotowanie*, Wrocław 2012.

⁷⁷ J. Szempruch, *Nauczyciel w zmieniającej się szkole. Funkcjonowanie i rozwój zawodowy*, Rzeszów 2001, s. 107–111; B.D. Gołębnik, *Między tradycjonalizmem i rekonstrukcją a rekonceptualizacją*, [w:] *Społeczno-kulturowe konteksty edukacji nauczycieli i pedagogów*, red. H. Kwiatkowska, T. Lewowicki, Warszawa 2003, s. 24–26.

rowanie czasu wolnego na emeryturze, co wpływa na samopoczucie seniorów i podnosi jakość ich życia;

- kształtowanie otwartości na nowe technologie oraz umiejętności krytycznej analizy ich wartości;
- kształtowanie kapitału społecznego uczniów, ich postaw obywatelskich i moralnych, zgodnych z ideą pokoju, tolerancji i przyjaźni między ludźmi różnych ras i światopoglądów, a także będących w różnym wieku;
- współpraca z rodziną i społecznością lokalną, w tym integracja młodzieży z seniorami;
- kształtowanie umiejętności życia w zgodzie z przyrodą i nawyków promujących zdrowy i aktywny styl życia;
- inicjowanie działalności innowacyjno-reformatorskiej i działań twórczych, także na rzecz integrowania młodzieży i seniorów w środowisku szkolnym⁷⁸.

Wszystkie wymienione funkcje i zadania realizowane z młodzieżą szkolną moim zdaniem wyposażają uczniów w wiedzę, umiejętności oraz kształtują wartości, dzięki którym wychowankowie przygotowani są do całościowej edukacji, dbają o swój rozwój poznawczy, ale także – bardzo ważną w każdym okresie życia – sprawność fizyczną, opartą na prowadzeniu zdrowego stylu życia. Te umiejętności korzystnie wpływają na jakość życia młodzieży obecnie i w przyszłości, co pomoże im w procesie adaptacji do zmian związanych z okresem starzenia się. Istotne jest także kształtowanie wśród młodzieży postaw prospołecznych oraz relacji międzyludzkich opartych na życzliwości i szacunku, w tym integracji z seniorami, którzy stanowią liczną i ważną grupę w polskim społeczeństwie.

Problematykę współczesnego nauczyciela-wychowawcy podejmuje także Robert Porzak, według którego od nauczyciela-wychowawcy wymaga się pełnienia następujących ról:

- Modelowej – nauczyciel powinien stanowić wzorzec osobowy dla swojego ucznia. W związku z przygotowaniem wychowanków do starości i do życia wśród ludzi starych nauczyciel powinien uczyć szacunku do seniorów.
- Dydaktycznej – nauczyciel powinien być dydaktykiem dostarczającym uczniom w sposób przystępny i zrozumiały wiedzę, w tym wiedzę z zakresu starości, problemów i możliwości związanych z tym okresem życia.
- Instruktażowej – nauczyciel powinien być trenerem w zakresie uczenia i usprawniania umiejętności związanych z satysfakcjonującym i społecznie konstruktywnym stylem życia. Chodzi także o aktywne życie w starości, umiejętność nawiązywania kontaktów interpersonalnych oraz kreatywną organizację wolnego czasu, uwzględniającą indywidualne zainteresowania jednostki.

⁷⁸ Por. J. Szempruch, *Pedeutologia. Studium teoretyczno-pragmatyczne*, Kraków 2013, s. 93–101.

- Wychowawczej – nauczyciel powinien pomagać odkrywać potencjały uczniów, realizować zadania rozwojowe oraz kształtować odpowiedzialność za własny rozwój⁷⁹.

A. Klapan podkreśla, że w warunkach współczesnego rozwoju naukowo-technicznego oraz informatycznego coraz częściej nauczyciel występuje w roli organizatora procesów nauczania oraz osoby pomagającej uczniowi w rozwoju jego osobowości. Rola nauczyciela ulega zmianie, ponieważ dzieci i młodzież z powodu pracy obojga rodziców pozostawione zostają pod jego opieką. W związku z tym to nauczyciel przejmuje niektóre istotne kompetencje, które do tej pory były w gestii rodziców i rodziny. To on jest wychowawcą i organizatorem optymalnych procesów nauczania oraz rozwoju osobowego młodzieży⁸⁰, w tym wychowania do starości.

Zgodnie z ogólnymi zadaniami wyróżnionymi przez Czesława Kupisiewicza nauczyciele, wpływając na rozwój osobowości wychowanków powinni doprecyzować cele dydaktyczno-wychowawcze, do których należy według dydaktyka zaliczyć między innymi:

- przekazywanie wiedzy i doświadczenia osób starych;
- pobudzanie aktywności poznawczej i działalności praktycznej, rozwijanie sił twórczych, zdolności innowacyjnych na rzecz rozwijania relacji wychowanka z seniorami;
- rozwijanie systemu wartości, a także kształtowanie postaw i charakteru, sprzyjających życiu w starości;
- kształtowanie i rozwijanie zainteresowań, tworzenie warunków do łączenia teorii z praktyką związanych ze starością;
- organizowanie życia społecznego adolescentów w szkole oraz wdrażanie ich do racjonalnego spożytkowania czasu wolnego od zajęć w kontaktach z osobami starymi;
- przygotowanie wychowanków do systematycznego i samodzielnego zarazem uczenia się przez całe życie, przygotowanie się do podejmowania aktywności w starości⁸¹.

Mając na uwadze przygotowanie młodzieży szkolnej do życia w społeczeństwie demograficznie starym oraz do ich własnej starości, należałoby więc w trakcie wychowania do starości uczyć adolescenta postrzegać starość jako naturalną fazę ludzkiego życia z jej negatywnymi i pozytywnymi aspektami, aby potrafił znaleźć dobre strony starości, szanował seniorów, umiał współżyć z osobami starymi oraz przygotował się psychicznie i fizycznie do zdrowego, aktywnego, kreatywnego spędzenia własnej starości, a także potrafił nawiązywać kontakty interpersonalne z seniorami.

⁷⁹ R. Porzak, *Nauczyciele jako realizatorzy działań...*, s. 50.

⁸⁰ A. Klapan, *Kształcenie nauczycieli u progu XXI wieku*, [w:] *Problemy pedagogii na przełomie XX i XXI wieku*, red. Z. Jasiński, T. Lewowicki, Opole 2000, s. 145–147.

⁸¹ Por. C. Kupisiewicz, *Dydaktyka ogólna*, Warszawa 2000, s. 214–217.

Jak piszą Philip G. Zimbardo i Michael R. Leippe, wychowanie człowieka bez względu na to, gdzie się dokonuje: w domu, w szkole – jest głównie oddziaływaniem na jego postawy i przekonania. Postawa powstaje w życiu człowieka pod wpływem potrzeb i indywidualnych doświadczeń⁸². Zdaniem Bogdana Wojciszke postawa człowieka wobec osoby, przedmiotu czy zdarzenia jest to tendencja do pozytywnego lub negatywnego wartościowania tego obiektu. Na postawę składają się: stosunek emocjonalny, przekonania człowieka na temat danego obiektu oraz skłonność do negatywnego lub pozytywnego zachowania wobec obiektu⁸³. Psychologowie Elliot Aronson, Timothy D. Wilson i Robin M. Akert dodają, że postawa jest to ocena przedmiotów, ludzi lub poglądów⁸⁴. Do tego należy dopowiedzieć za Tadeuszem Mądrzyckim, że na kształtowanie postawy mają wpływ następujące czynniki: osoby, grupy społeczne, informacje przyjmowane za pośrednictwem środków masowego przekazu oraz warunki wewnętrzne: potrzeby jednostki, jej wiedza, inteligencja, uprzednio ukształtowane postawy⁸⁵. Wilhelmina Wosińska do komponentów postawy dodaje także przekonania, uczucia i intencje wobec obiektu. Psycholog twierdzi, iż postawy zwykle wyrastają z posiadanych przekonań i wiedzy, które razem stwarzają gotowość do działania względem osób, przedmiotów czy zdarzeń⁸⁶.

Wychowanie w szkole ma zatem przygotować adolescentów do życia z seniorami oraz ukształtować u młodzieży poczucie odpowiedzialności za swoje obecne i przyszłe życie oraz za drugiego człowieka, a w tym człowieka staroego – jego samopoczucie i miejsce w społeczeństwie demograficznie starym. W związku z tym ważne jest ukierunkowane prowadzenie procesu dydaktyczno-wychowawczego na edukację do starości uczniów szkół ogólnokształcących. Chodzi tutaj o przygotowanie wychowanków do zmian psychicznych, fizycznych i społecznych, które wiążą się z procesem starzenia się człowieka oraz o kształtowanie u adolescentów postaw prozdrowotnych i prospołecznych celowych w czasie życia własnego w okresie starości.

Tadeusz Mądrzycki stwierdza, że kształtowanie postaw rozpoczyna się od zetknięcia się podmiotu z przedmiotem w sposób bezpośredni lub pośredni przez słowo. Aby rozwinęła się postawa, związek ten musi być utrwalony poprzez wielokrotne, bezpośrednie kontakty podmiotu z przedmiotem, wzbogacanie informacji o nim, rozmyślanie i uczuciowe wzmocnienia⁸⁷. W ten sposób także

⁸² Por. P.G. Zimbardo, M.R. Leippe, *Psychologia zmiany postaw i wpływu społecznego*, tłum. P. Kwiatkowski, Poznań 2004, s. 50–56.

⁸³ B. Wojciszke, *Psychologia społeczna*, Warszawa 2011, s. 200–201.

⁸⁴ E. Aronson, T.D. Wilson, R.M. Akert, *Psychologia społeczna*, tłum. J. Gilewicz, Poznań 2006, s. 180.

⁸⁵ T. Mądrzycki, *Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw*, Warszawa 1970, s. 7–10.

⁸⁶ W. Wosińska, *Psychologia życia społecznego*, Gdańsk 2004, s. 138–139.

⁸⁷ T. Mądrzycki, *Psychologiczne prawidłowości kształtowania...*, s. 48.

kształtują się postawy młodzieży w okresie adolescencji wobec ludzi starych, starzenia się człowieka i starości. Rozpatrując ów proces, w szkolnictwie ogólnokształcącym należy wziąć pod uwagę młodzieńcze potrzeby, zainteresowania i związane z nimi emocje oraz właściwości procesów poznawczych. Według psychologa postawa jest to stała wiedza, ukształtowana w procesie zaspokajania potrzeb, w określonych warunkach społecznych, przekonanie, motyw, uczucie oraz pewna forma działania i reakcji ekspresywnych podmiotu, czyli wychowanków szkół ogólnokształcących. Postawa pozostaje bowiem w ścisłej relacji człowieka z otoczeniem, środowiskiem, w którym żyje⁸⁸, czyli także środowiskiem życia seniorów. Zdaniem T. Mądryckiego na poziomie indywidualnym postawy są ważną cechą psychiczną jednostki, gdyż wpływają na jej percepcję, myślenie, na inne postawy. Na poziomie interpersonalnym wiedza o postawach może natomiast kształtować nasze myśli i zachowania, możemy się starać kierować zachowaniem innych osób przez zmienianie ich postaw. Na poziomie społecznym wobec grupy, do której należy jednostka, postawy są ważne dla współpracy z własną grupą oraz wobec innych grup społecznych. Negatywna postawa wobec tej grupy, a więc grupy ludzi starych, czyli uprzedzenie do nich, może powodować zachowania dyskryminacyjne lub nawet akty bezpośredniej przemocy⁸⁹, jak piszą Gerd Bohner i Michaela Wanke.

W psychologii społecznej teoretycy wyróżniają cztery drogi kształtowania się postaw⁹⁰. Są to: efekt samej ekspozycji, uczenie się przez skojarzenie, auto-percepcja oraz rozumowanie funkcjonalne. Efekt samej ekspozycji to „tendencja do nasilania się pozytywnych uczuć względem przedmiotów lub osób proporcjonalnie do częstotliwości, z jaką się je eksponuje”⁹¹. Oznacza to, iż im częściej coś lub kogoś widzimy, tym bardziej pozytywne są nasze uczucia względem niego. Przez skojarzenie możemy się uczyć na dwa sposoby: w sposób niejawny przez warunkowanie klasyczne lub w sposób jawny przez warunkowanie instrumentalne. Uczenie to „zachodzi w momencie, gdy neutralny bodziec skojarzony jest z bodźcem naturalnie wywołującym reakcję emocjonalną. W następstwie bodziec, który poprzednio był neutralny, po wystarczającej częstości współwystępowania z obiektem pozytywnym lub negatywnym, sam staje się pozytywny lub negatywny. Efekt ten odnosi się również do grup społecznych”⁹². W tym przypadku silniejszy efekt kształtowania się postawy jest wtedy, gdy nie mamy

⁸⁸ Tamże, s. 21–23.

⁸⁹ G. Bohner, M. Wanke, *Postawy i zmiana postaw*, Gdańsk 2004, s. 26–27.

⁹⁰ W. Wosińska wymienia trzy rodzaje uczenia się postaw: warunkowanie klasyczne, warunkowanie instrumentalne oraz modelowanie postaw. Więcej na ten temat: W. Wosińska, *Psychologia życia społecznego...*, s. 143–149.

⁹¹ R.J. Crisp, R.N. Turner, *Psychologia społeczna*, red. nauk. wyd. polskiego M. Kossowska, Warszawa 2009, s. 94–104.

⁹² Tamże.

wiedzy na temat danej sytuacji czy obiektu. Drugim sposobem uczenia się przez skojarzenie jest warunkowanie instrumentalne. Zachodzi ono wtedy, gdy nasze zachowanie jest pozytywnie wzmacniane nagrodami lub osłabiane karami. Uczestnicy najpierw muszą podejmować jakieś działanie, które następnie podlega ocenie⁹³. Z autopercepcji wynika, iż postawy kształtują się w wyniku obserwacji działania. Wnioski o postawach wynikające z obserwacji danego zachowania są zatem tylko prawdopodobne, gdyż osoba nie ma wiedzy na temat danej kwestii.

W rozumowaniu funkcjonalnym postawy kształtują się pod wpływem stopnia, w jakim zaspokajają psychologiczne potrzeby. Potrzebami tymi są:

- **Użyteczność** – pewne postawy wypracowujemy dlatego, iż pomagają nam one uzyskać aprobatę innych. Postawy te wpływają na nasze relacje z innymi ludźmi i poprawiają nasze życie. Na przykład lubimy jeździć na rowerze, ponieważ w przyszłości wpłynie to na dobry stan naszej kondycji psychoruchowej.
- **Wiedza** – przyjmowanie odpowiednich postaw może nam pomóc organizować nasze działania i przewidywać zachowania innych. Na przykład czytamy książki na temat zdrowego odżywiania, dzięki czemu wiemy, co jeść, aby być zdrowym.
- **Obrona „ego”** – niektóre postawy pomagają ludziom chronić się przed zagrażającymi prawdami na własny temat i pozwalają im przez to utrzymać pozytywną samoocenę. Na przykład codziennie rano biegam. Wolałbym grać w tenisa, ale na ten sport mnie nie stać.
- **Manifestowanie wartości** – kształtujemy postawy, które pomagają nam przedstawiać istotne dla nas wartości. Na przykład kupuję kosmetyki nietestowane na zwierzętach, aby pokazać, że zależy mi na szanowaniu praw zwierząt⁹⁴.

Psychologowie społeczni od lat wskazują na różne funkcje postaw, ponieważ wiedza ta jest niezbędna dla zmiany określonego zachowania człowieka, a w przypadku wybranego tematu pracy, chodzi o adolescenta. Zdaniem badaczy, funkcje postaw służą do organizowania wiedzy oraz kierują zbliżaniem i unikaniem; służą wyższym potrzebom psychologicznym.

Gerd Bohner i Michaela Wanke wyróżniają następujące funkcje postaw:

- **Funkcja wiedzy** – jest to rozpoznawanie tego, co dobre i złe, kategoryzowanie środowiska na przyjazne i wrogie. Postawy dostarczają zatem prostej struktury służącej do organizowania środowiska i do radzenia sobie z nim.
- **Funkcja utylitarna** wiąże się z wiedzą o tym, co dobre i złe, która może być użyteczna w przypadku zbliżania się i unikania pewnych sytuacji czy osób.
- **Funkcja ekspresyjna**, czyli symboliczna – wyrażanie jakiejś postawy może powodować przyjemność lub przykrość.

⁹³ Tamże.

⁹⁴ Tamże.

- Funkcja tożsamości społecznej – postawy mogą służyć utrzymaniu reakcji społecznych, które są traktowane przychylnie przez rówieśników danej grupy, wyrażają one wartości i służą przystosowaniu społecznemu⁹⁵.

Zdaniem Tadeusza Mądrzyckiego postawa jest organizacją komponentu intelektualnego, uczuciowo-motywacyjnego i behawioralnego charakteryzującą się zawartością, złożonością, siłą, kierunkiem, trwałością⁹⁶.

W oparciu o tę definicję, istotą w ocenie postaw badanych uczniów wybranych szkół ogólnokształcących, będzie rozpoznanie u adolescentów:

- a) komponentu intelektualnego, czyli wiedzy na temat przebiegu procesu starzenia się, cech charakterystycznych dla starości oraz potrzeb i problemów ludzi starych;
- b) komponentu uczuciowo-motywowującego, czyli zainteresowania tym etapem życia oraz potrzebami seniorów;
- c) komponentu behawiorystycznego, czyli zachowań respondentów względem ludzi starych.

Psychologowie najczęściej postawy dzielą na pozytywne i negatywne, ogólne i specyficzne, publiczne i prywatne, społeczne i indywidualne⁹⁷.

Warte podkreślenia jest to, co wynika z badań Leona Niebrzydowskiego. Psycholog wskazuje bowiem, że postawy jednostki mają wielostronne uwarunkowania. Wpływają na nie przynależność narodowa i klasowa oraz związek osoby z określonymi małymi grupami społecznymi. Stwierdził on, iż na pierwszym miejscu młodzież w okresie adolescencji pozostaje w najlepszych kontaktach interpersonalnych z rówieśnikami tej samej płci, na drugim miejscu są zaś rodzice, a następnie pozostali członkowie rodziny, na przykład: dziadkowie/babcie, wujkowie/ciocie. Według badacza poprzez kontakt z drugim człowiekiem czy grupą społeczną wychowanek uczy się pewnych reguł obowiązujących w społeczeństwie, przyjmuje normy i zasady postępowania, uczy się tolerancji i szacunku, zdobywa umiejętności w podejmowaniu nowych kontaktów interpersonalnych, które to umiejętności są bardzo ważne w każdym okresie życia jednostki, włączając także starość⁹⁸. Anna Birch akcentuje natomiast, że w życiu każdego człowieka, a więc też adolescenta, bardzo ważny jest proces uspołecznienia. To proces, w którym wychowanek uczy się sposobów zachowania przyjętych w danym społeczeństwie tak, aby mógł w nim funkcjonować⁹⁹. Danuta Siemek stwierdza, że człowiek jest członkiem społeczeństwa i zaspokaja w nim swoją potrzebę bycia z innymi poprzez takie formy zachowania, w których najlepiej się realizuje. Z badań pedagogów i psychologów wynika, że najważ-

⁹⁵ G. Bohner, M. Wanke, *Postawy i zmiana...*, s. 20–21; por. B. Wojciszke, *Człowiek wśród ludzi. Zarys psychologii społecznej*, Warszawa 2002, s. 182–184.

⁹⁶ T. Mądrzycki, *Psychologiczne prawidłowości...*, s. 27–30.

⁹⁷ Tamże, s. 31–32.

⁹⁸ L. Niebrzydowski, *Psychologia wychowawcza i społeczna*, Zielona Góra 1995, s. 298–302.

⁹⁹ A. Birch, *Psychologia rozwojowa w zarysie*, Warszawa 2005, s. 25–26.

niejszym miejscem dla nastolatka obok rodziny jest szkoła, gdyż jako swoisty, bardzo zróżnicowany organizm społeczny wpływa na jego wszechstronny rozwój psychoemocjonalny. W okresie dorastania, wraz z rozwojem umysłowym i emocjonalnym, tworzą się nowe motywy współdziałania w grupie rówieśniczej, nowe nastawienia, postawy, nowe potrzeby społeczne¹⁰⁰, a więc należy tę wiedzę wykorzystać, mając na uwadze przygotowanie młodzieży do starości i do życia w środowisku ludzi starych.

Z pojęciem uspołecznienia wiążą się także zdolności społeczne nauczycieli szkół ogólnokształcących, czyli wzorce zachowań społecznych, które sprawiają, iż potrafią oni wywierać pożądany wpływ na swoich wychowanków. Mogą oni skorzystać z ustaleń Sergeja Moscovicia, który pisze, że na umiejętności społeczne składają się: wiedza, zrozumienie, brak niepokoju, przyczyniające się do wzrostu osiągnięć społecznych. Umiejętności społeczne są ważne dla przebiegu relacji z innymi osobami – również seniorami, a przez to dla ich zdrowia oraz szczęścia¹⁰¹. Wzorców w tym zakresie mogą dostarczyć wychowankom właśnie nauczyciele.

Tadeusz Mądrzycki uważa, że, postawy jednostki nie są wrodzone, ale są wynikiem doświadczenia społecznego i indywidualnego. Wiedza jest jednym z elementów tego doświadczenia, wpływa na rozwój procesów poznawczych jednostki, kształtuje stany uczuciowo-motywacyjne, które to wpływają na kształtowanie się postaw. Wysoki stopień wiedzy sprzyja formowaniu się postaw małostereotypowych. Na ukształtowanie się różnic we właściwościach psychicznych oraz zachowaniu dziewcząt i chłopców wpływają odmienne wzory osobowe, role i zadania społeczne, a także przypisane do określonej płci zabawki czy ubrania, różne są także w okresie dorastania metody wychowania. W konsekwencji odrębnych wzorów osobowych oraz metod wychowawczych kształtują się odmienne właściwości osobowości dziewcząt i chłopców. Dziewczęta stają się mało impulsywne, opanowane, łatwo ulegają wpływom środowiska, są lękliwe, chłopcy natomiast są dynamiczni, impulsywni, pewni siebie, czasem agresywni. Poza tym z płcią wiążą się odpowiednie wiadomości, umiejętności, przyzwyczajenia, zainteresowania i postawy. Wraz z przeobrażeniami w kontaktach społecznych na jednostkę oddziałują nowe wzory osobowe. Rozwój mowy i myślenia daje wychowankowi możliwość przejmowania doświadczenia od innych ludzi. Wpływa to na powstawanie i przekształcanie się postaw. Wraz z wiekiem wychowanka wzrasta też wiedza dotycząca przedmiotu określonej postawy, ilość przekonań z nią związanych, wzbogaca się także skala doznań emocjonalno-uczuciowych¹⁰².

¹⁰⁰ D. Siemek, *Problemy wychowawcze wieku dorastania*, Warszawa 1986, s. 93–95.

¹⁰¹ S. Moscovici, red., *Psychologia społeczna w relacji ja – inni*, tłum. M. Cielecki, Warszawa 1998, s. 77, 89–90.

¹⁰² T. Mądrzycki, *Psychologiczne prawidłowości...*, s. 140–157.

Maria Przetacznik-Gierowska i Grażyna Makiełło-Jarża uważają, że postawy rozumiane jako ustosunkowanie się do otoczenia kształtują się pod wpływem różnorodnych oddziaływań, to znaczy tworzą się w toku różnych sytuacji wychowawczych. Zdaniem psychologów dziecko przyjmuje wiele postaw od swoich rodziców, dziadków i babć, gromadząc różne doświadczenia na temat przedmiotu postawy czy też zachowania się w określonej sytuacji¹⁰³, a więc w kontekście pracy nauczyciela może także to nastąpić w szkole ogólnokształcącej.

Zdaniem Mariana Łobockiego jednym z zadań pracy wychowawczej, realizowanej w szkole i zarazem mających związek z wychowaniem adolescentów do starości jest kształtowanie postawy altruistycznej oraz rozwijanie umiejętności nawiązywania kontaktów uczniów z seniorami. Według pedagoga kształtowanie postawy altruistycznej jest możliwe podczas stosowania form oddziaływań werbalnych i niewerbalnych. Postawa ta charakteryzuje się pewnym stopniem bezinteresownego pomagania innym. Ważne jest, aby nie wynikała ona głównie z motywacji konsumpcyjnej, ale z motywacji społecznej, czyli nastawionej na korzyści moralne, jak uznanie i poszanowanie. Badacz uważa także, że różne formy zajęć szkolnych rozwijają u uczniów tolerancję, uznawanie praw i poglądów innych osób, ich przekonań i postaw. Mają one także według niego znaczenie w pogłębianiu u adolescentów poczucia odpowiedzialności za siebie i innych, w tym za osoby stare, dziadków, sąsiadów i innych seniorów żyjących w najbliższym środowisku wychowanka. Uczniowie przejawiający postawy altruistyczne są bardziej wyrozumiali i serdeczni dla innych, skłonni do współdziałania i współpracy¹⁰⁴. Praca nauczyciela ma zatem bardzo istotne znaczenie i w tym zakresie. Natomiast rozwijanie umiejętności nawiązywania wzajemnych kontaktów według M. Łobockiego umożliwiają takie sposoby oddziaływań, jak technika treningowa i sondaż opinii o uczniach oraz technika swobodnych tekstów. Umiejętności nabyte w trakcie zajęć są związane z wzajemnym postrzeganiem i rozumieniem ludzi, pomaganiem sobie, wspólnym rozwiązywaniem problemów oraz konfliktów, czyli komunikowaniem się. Zachowania tego rodzaju są podstawą wszelkiego zgodnego współdziałania, także współpracy w relacji człowiek młody (uczeń, wychowanek) – senior (człowiek stary)¹⁰⁵. Również na tym polu wychowania kierownicza rola nauczyciela jest konieczna. Na skutek wykorzystania różnorodnych technik wychowawczych uczniowie umacniają więź emocjonalną w klasie czy szkole oraz zaspokajają podstawowe potrzeby psychospołeczne, do których zalicza się potrzebę bezpieczeństwa, przynależności, szacunku i uznania, poczucia wspólnoty. Formy pracy wychowawczej inspirowane psychoterapią umożliwiają nauczycielom dokładniejsze poznawanie

¹⁰³ M. Przetacznik-Gierowska, G. Makiełło-Jarża, *Psychologia rozwojowa i wychowawcza wieku dziecięcego*, Warszawa 1992, s. 363–365.

¹⁰⁴ M. Łobocki, *W poszukiwaniu skutecznych form wychowania*, Warszawa 1990, s. 25–29.

¹⁰⁵ Tamże.

uczniów i zapobiegają ich nieprzystosowaniu społecznemu¹⁰⁶. Krzysztof Kruszewski dodaje, że ta metoda wychowania wywołuje poznawczą, emocjonalną i praktyczną aktywność w osobowości uczniów¹⁰⁷.

S. Moscovici twierdzi, iż ćwiczenie umiejętności społecznych w populacji wychowanków jest niezbędne we wszystkich grupach wiekowych, w tym w okresie dorastania. Jedną z metod kształtowania postaw prospołecznych jest według niego metoda klasyczna, która składa się z trzech lub czterech faz: wyjaśnienia i przedstawienia modeli zachowania się bezpośrednio lub za pomocą nagrań; odgrywania ról w grupie; komentarzy osoby prowadzącej trening; powtórzenia seansu¹⁰⁸. Według mnie znajomość i wykorzystanie przez nauczycieli tych metod pracy w trakcie realizowania edukacji do starości z adolescentami przyczynić się powinna do wyższej jego efektywności.

Wincenty Okoń zwrócił uwagę na to, że warunkiem powodzenia pracy szkoły w kształtowaniu sfery emocjonalnych doznań młodzieży jest przekonanie o ważności tej sfery w rozwoju człowieka oraz docenianie i znajomość wiedzy psychologiczno-dydaktycznej o przeżyciach i postawach jednostki oraz o możliwościach i sposobach oddziaływania na nie. Metody waloryzacyjne cechuje zdaniem pedagoga bogactwo odmian, zależnie od rodzaju wartości zmienia się ich sposób wpływania na różne sfery osobowości człowieka. Do tej grupy metod W. Okoń zaliczył metody impresyjne i ekspresyjne – dzięki nim możemy stworzyć sytuacje, w których uczniowie sami wytwarzają lub odtwarzają dane wartości, wyprowadzając wnioski co do słuszności własnych postaw i własnego postępowania¹⁰⁹, na przykład zachowania młodzieży wobec ludzi starych w środkach komunikacji miejskiej, na ulicy, w domu rodzinnym.

Mieczysław Łobocki proponuje wprowadzenie do szkół form pracy wychowawczej zbliżonych do oddziaływań w psychoterapii. Ich celem jest kształtowanie odpowiednich postaw wobec siebie, innych ludzi, świata i wartości. Postulowane postawy wobec siebie niosą w istocie wysokie poczucie własnej wartości, postawy wobec innych ludzi wiążą się natomiast z okazywaniem im zaufania i życzliwości. Cechy te są bardzo ważne w interakcjach, jakie mają miejsce między młodzieżą a ludźmi starymi w obecnych czasach społeczeństwa demograficznie starego. W postawach wobec świata kształtowanych u adolescentów przez nauczycieli chodzi o to, aby bez uprzedzeń i stereotypów postrzegać pewne zjawiska, rzeczy, zdarzenia, w tym starość i procesy psychiczne, społeczne i fizjologiczne związane z tym okresem życia jednostki. Właściwe ukształtowanie postawy wobec wartości pozwala bowiem na rozwijanie swoich aspiracji i życiowych celów, a więc także potencjału na starość obecnych adolescentów.

¹⁰⁶ Tamże.

¹⁰⁷ K. Kruszewski, red., *Sztuka nauczania. Czynności nauczyciela*, Warszawa 2004, s. 186.

¹⁰⁸ S. Moscovici, red., *Psychologia społeczna w relacji ja – inni...*

¹⁰⁹ W. Okoń, *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1995, s. 253–273.

W toku wychowania, a w tym edukacji do starości, według M. Łobockiego dążyć należy także do rozwijania u wychowanków takich cech osobowości, jak:

- otwartość wobec własnych problemów – jednostka otwarta jest świadoma swych uczuć i postaw, patrzy na rzeczywistość bez uprzedzeń, jest zaradna w opanowaniu trudnych sytuacji i w rozwiązywaniu problemów;
- zaufanie do samego siebie – jednostka jest zdolna do odpowiednich zachowań w każdej sytuacji i gotowa do podejmowania własnych decyzji;
- bycie zadowolonym z tego, że jest się „procesem” ciągłego rozwoju i samodoskonalenia, a nie produktem – jednostka postrzega życie ludzkie jako proces ustawicznego rozwoju i doskonalenia się oraz niekończących się dążeń¹¹⁰.

Ukształtowanie u młodzieży szkolnej wymienionych cech osobowości pozytywnie wpływać będzie na stosunki z seniorami, pozwoli także, jak przypuszczam, dostosować się do zmian związanych ze starością w różnych jej aspektach. Pomoc nauczycieli w wyposażeniu uczniów w wiedzę na temat zagrożeń, problemów, ale także możliwości, jakie stawia przed nami ostatni etap życia, pozwoli im według mnie bez większych obaw wchodzić w kolejne etapy życia, a więc także osiągnąć zadowolenie z aktywnej, pełnej kontaktów interpersonalnych starości.

Według Bogusława Śliwerskiego nauczyciel-wychowawca, kierując procesem wychowania w szkole, ma za zadanie kształtować ucznia tak, aby potrafił on czerpać przyjemność z obcowania z innymi ludźmi, w tym z seniorami. Badacz podkreśla, że w relacjach interpersonalnych ważne są wzajemna życzliwość oraz postawa altruistycznego postępowania. Rozwój hierarchii wartości powinien doprowadzić do tego, aby młody człowiek kierował się w teraźniejszym i przyszłym życiu zasadą: postępuj tak, jak postępują ci, których kochasz i szanujesz. U dzieci i młodzieży powinny być także rozwijane ich zainteresowania i uzdolnienia, które to w starości umożliwią im kreatywne i aktywne spędzanie wolnego czasu oraz ułatwią kontakty interpersonalne, czyli zaspokoją podstawowe potrzeby wychowanków¹¹¹.

Z analizy literatury naukowej wynika, że kompetencje społeczne są wzorcami zachowania społecznego, które sprawiają, że jednostki radzą sobie we wszystkich sytuacjach życia. Liczne osoby cierpią jednak na brak tych umiejętności, należy do nich też młodzież. Ich zdolności społeczne są zdobywane głównie poprzez doświadczenie w rodzinie czy szkole i grupach rówieśniczych. Kompetencje społeczne mają duży udział w funkcjonowaniu nastolatków w różnego typu związkach, w tym młodzież – seniorzy.

Ludzie starzy, szukając wsparcia w osobach młodych, niestety często spotykają się z niezrozumieniem oraz brakiem jakiegokolwiek inicjatywy. Takie postawy należy zmienić i tu dużą rolę mają właśnie nauczyciele-wychowawcy,

¹¹⁰ M. Łobocki, *W poszukiwaniu skutecznych...*, s. 8–9.

¹¹¹ B. Śliwerski, *Program wychowawczy szkoły*, Warszawa 2001, s. 98–99.

którzy powinni w trakcie edukacji uczniów szkół ogólnokształcących kształtować postawy życzliwości wobec seniorów i przygotować ich do własnej starości jako do czasu aktywnego, związanego z rozwojem własnych zainteresowań oraz budowania pozytywnych relacji z rówieśnikami.

Zofia Szarota uważa, że rolą nauczycieli jest także dokonywanie zmian w zakresie biologicznym uczniów. Należy kształtować u nich nawyki uprawiania sportu, rekreacji, dbałość o higienę, zdrowie i dobre nawyki żywieniowe, zachowanie jak największej sprawności fizycznej dla zachowania samodzielności oraz zachowanie dobrego stanu zdrowia dla zachowania aktywności fizycznej¹¹². Na poziomie psychicznym konieczne jest natomiast kształtowanie pozytywnego myślenia o własnej przyszłości, a więc zmniejszanie obaw i lęków przed własną starością, zrozumienie i akceptacja starości jako naturalnej fazy ludzkiego życia, samoakceptacja, afirmacja życia. W zakresie intelektu z kolei ważne jest według gerontolog rozbudzanie i pielęgnowanie zainteresowań, umiejętność ich twórczego zaspokajania, kreatywne spędzanie czasu wolnego, ćwiczenie umysłu. Zakres społeczny przygotowania do starości powinien zaś obejmować obalenie negatywnych stereotypów o starości, wdrożenie uczniów do aktywności społecznej, utrzymanie więzi społecznych, rodzinnych i towarzyskich, angażowanie się w działalność różnych stowarzyszeń, klubów, grup i związków, przyjmowanie nowych ról społecznych, zapobieganie izolacji społecznej i osamotnieniu¹¹³.

Z analizy literatury pedagogicznej, psychologicznej okresu adolescencji i gerontologicznej można wysnuć wniosek, że młodzieży w adaptowaniu się do własnej starości powinno pomóc:

- rozwinięcie różnorodnych zainteresowań;
- kształtowanie aktywnej postawy życiowej;
- umiejętne przystosowanie się do nowych sytuacji, na przykład do przejścia na emeryturę;
- wyrabianie postawy pozytywnego stosunku do ludzi starych z najbliższego otoczenia, a więc dziadków, babć, sąsiadów i w ogóle osób starych.

Na podstawie omawianej literatury przedmiotu wnoszę, że kompetencje te można osiągnąć u adolescentów poprzez wyposażenie ich w odpowiednią wiedzę dotyczącą potrzeb i problemów seniorów, ich wartości, bogactwa wiedzy i doświadczenia jako świadków historii. Ukształtowane u młodzieży w okresie dorastania postawy, takie jak prozdrowotna, życzliwego ustosunkowania do seniorów, a także umiejętność nawiązywania kontaktów interpersonalnych i umiejętność aktywnego spędzania wolnego czasu, dopomogą jej w przygotowaniu się do własnej starości. Celowo prowadzona przez nauczycieli szkolna

¹¹² Z. Szarota, *Gerontologia społeczna i oświatowa. Zarys problematyki*, Kraków 2004, s. 59–60.

¹¹³ Tamże; por. M. Kłosowski, *Młodość i starość – perspektywa budowania pomostów*, [w:] *Oblicza starości we współczesnym świecie*, t. 2, *Perspektywa społeczno-kulturowa*, Lublin 2015, s. 187–197.

edukacja adolescentów w zakresie starości stworzy im zatem szansę na pełniejsze i aktywne przygotowanie się do tego etapu życia i uczyni z nich jednostki o osobowości wrażliwej na potrzeby i problemy ludzi starych.

Jak należy przypuszczać, realizowanie zadań z tego zakresu nie jest łatwe, co wiąże się z okresem adolescencji młodzieży, który z jednej strony charakteryzuje się burzliwymi zmianami zarówno w sferze biologicznej, psychologicznej i społecznej, z drugiej zaś jest to czas refleksji nad normami moralnymi wdrażanymi przez nauczycieli oraz poszukiwania przez uczniów własnej tożsamości. Dlatego adolescenti, dokonując wyborów i podejmując decyzje określające ich działania wobec życia w zmienionym, starym społeczeństwie, wobec siebie i wobec seniorów, powinni być wyposażani w tym względzie przez środowisko szkolne, w tym przez nauczycieli i pedagogów.

Rozdział III

Podstawy metodologiczne badań empirycznych

1. Przedmiot, cele i typ badań

Przeanalizowana literatura naukowa odnosi się do kwestii wychowania i nauczania do starości uczniów w okresie adolescencji. Jej podstawa posłużyła mi do ustalenia założeń metodologicznych do procesu badań własnych dotyczących przygotowania wychowanków szkół ogólnokształcących (uczniów klas IV–VI szkoły podstawowej i klas I–III gimnazjum) do własnej starości. Stało się to konieczne ze względu na starzejące się w szybkim tempie społeczeństwo w naszym kraju – społeczeństwo stare, a poza tym uzyskane przez badaczy wyniki empiryczne na temat odnoszenia się młodzieży do seniorów nie są poprawne.

Biorąc pod uwagę analizowaną literaturę naukową i rozumienie przedmiotu badań przez metodologów, uznałam, iż przedmiotem opisywanych badań jest rozpoznanie procesu wychowania i nauczania do starości uczniów szkół ogólnokształcących (klas IV–VI szkoły podstawowej oraz uczniów klas I–III gimnazjum), a więc przygotowanie wychowanków w środowisku szkolnym do własnej starości i kształtowanie ich umiejętności nawiązywania pozytywnych relacji z osobami starymi na bazie wykorzystywanych programów nauczania, celów, treści, form, metod i efektów edukacji szkolnictwa ogólnokształcącego.

W związku z tak określonym przedmiotem badań przeanalizowałam następujące źródła: dokumenty oraz decyzje Ministerstwa Edukacji Narodowej i Sportu, przewodniki metodyczne dla nauczycieli szkoły podstawowej oraz gimnazjum, w celu rozpoznania w nich treści dotyczących wychowania do starości, a także podręczniki szkolne pod względem jakości wizerunków osób starych oraz wiedzy na temat prowadzenia zdrowego i aktywnego trybu życia. W dokumentach pisanych rozpoznałam także postrzeganie przez animatorów i organizatorów szkolnictwa kwestii związanych ze starzeniem się, starością oraz człowiekiem starym przy jednoczesnym uwzględnieniu możliwości percepcyjnych oraz potrzeb adolescentów (wychowanków klas IV–VI szkoły podstawowej, a także klas I–III gimnazjum).

Przeprowadziłam też badania empiryczne, chcąc ustalić zainteresowania, wiedzę i zachowania adolescentów wobec potrzeb oraz problemów ludzi starych i własnej starości. Poza tym rozpoznałam stosunek emocjonalno-społeczny badanych wychowanków do seniorów.

Po określeniu przedmiotu badań i dokonaniu doboru źródeł do analiz zasadne stało się wyróżnienie celów badawczych.

Za główny cel naukowy w podjętym przedmiocie badań uznałam: ustalenie w procesie edukacji w szkole podstawowej i w gimnazjum faktów świadczących o możliwości: przyswajania przez uczniów wiedzy, rozwijania ich zainteresowań oraz kształtowania zachowań świadczących o rozumieniu własnej starości i problemów osób starych, a także wspieraniu wychowanków w tym względzie. Wybór głównego celu badań uzasadniony był sytuacją demograficzną w naszym kraju, to jest społeczeństwem „starym”, także potrzebą kształtowania przez nauczycieli-wychowawców u uczniów w szkolnictwie ogólnokształcącym (w szkole podstawowej i w gimnazjum) takich zainteresowań, wiedzy i zachowań, które będą u wychowanków powodować celowe zmiany skutecznie przygotowujące ich do własnej starości oraz do życia w środowisku demograficznie starym.

Z głównego celu badań wyróżniłam następujące cele szczegółowe:

1. Kompletowanie informacji z dokumentacji Ministerstwa Edukacji Narodowej i Sportu, podręczników szkolnych oraz publikacji metodycznych do nauczania wybranych przedmiotów, realizowanych w szkole podstawowej, a także w gimnazjum, aby w nich rozpoznać cele, treści, formy zajęć, metody i środki dydaktyczne wykorzystywane na lekcjach oraz dodatkowych zajęciach szkolnych z adolescentami, na których odbywa się edukacja do starości.
2. Gromadzenie faktów na temat edukacji do starości badanych uczniów od nich samych i nauczycieli-wychowawców dotyczących następujących kwestii:
 - zainteresowań starością i osobami starymi,
 - wiedzy dotyczącej procesu starzenia się,
 - zachowania przejawianego względem osób starych,
 - zachowania prozdrowotnego oraz podejmowanej aktywności i rozwoju zainteresowań, które wpłyną na jakość adaptacji w starości.

Podjęta przeze mnie problematyka badawcza dotyczyła procesu edukacji do starości młodzieży szkolnej (uczniów szkoły podstawowej i gimnazjum). Zastosowałam zatem typ badań diagnostycznych, aby ustalić:

- czy i w jakim zakresie nauczyciele w czasie procesu dydaktyczno-wychowawczego motywują uczniów do poznania wiedzy o starości oraz w jakich formach i jakimi metodami to realizują;
- opinie nauczycieli-wychowawców na temat potrzeby realizowania owego procesu w toku określonych zajęć szkolnych;
- wiedzę uczniów na temat starości i człowieka starego (postrzeganie człowieka starego, zachowania przejawiające przez badanych względem niego);

- działania prozdrowotne podejmowane przez uczniów mające na celu poprawę ich życia w starości.

Biorąc pod uwagę nikły stan wiedzy w literaturze naukowej na temat procesu wychowania do starości adolescentów, uważam, że wybrany typ badań diagnostycznych był zasadny naukowo. Janusz Sztumski pisze, iż badania diagnostyczne oprócz ustalenia faktycznego stanu danego zjawiska (czyli obszaru realizacji procesu edukacji do starości uczniów klas IV–VI w wybranej szkole podstawowej i uczniów klas I–III w gimnazjum) mogą także dostarczać przesłanek do pożądanej zmiany stanu rzeczy (czyli pełnić funkcję terapeutyczną) oraz objawiać tendencje rozwojowe badanych zjawisk lub procesów (czyli pełnić funkcję prognostyczną)¹. Pozwalają zatem udoskonalić przygotowanie wychowanków do własnej starości i kształtować w nich zycziwą postawę wobec seniorów, co jest istotne w kontekście polskiego społeczeństwa demograficznie starego.

Drugim obok odkrywania celem diagnozy jest więc klasyfikacja oraz ustalanie częstotliwości występowania interesujących badacza zjawisk. W nawiązaniu do interesującego mnie tematu chodziło o uzyskanie informacji o zainteresowaniach oraz wiedzy wychowanków na temat starzenia się i starości w odniesieniu nie tylko do siebie, ale też do seniorów. Ważna ponadto diagnoza stanu realizowanej edukacji do starości w toku zajęć szkolnych (w klasach IV–VI szkoły podstawowej i w klasach I–III gimnazjum) w kontekście współczesnych problemów osób starych – społeczeństwa demograficznie starego.

W tym względzie przydatne stały się przede wszystkim badania jakościowe, chociaż były też realizowane ilościowe. Ze względu na wybrany temat chodziło mi o wykrycie związków między rozumieniem starości jako jednego z etapów życia badanych uczniów a ich postawą wobec własnej starości i wobec ludzi starych.

Ponieważ w większości badań pedagogicznych możliwe jest odwoływanie się do badań zarówno ilościowych, jak i jakościowych, dlatego te dwa typy badań były przeze mnie realizowane. Chodziło bowiem o wzajemne uzupełnianie i wzbogacanie zebranych danych w celu głębszego oraz lepszego poznania procesu edukacji do starości adolescentów wybranych szkół ogólnokształcących.

2. Problemy badawcze

Mając na uwadze istotne wskazówki metodologów, sprecyzowałam następujący główny problem badań:

Czy i w jakich zakresach realizowana jest edukacja do starości w szkołach ogólnokształcących (w klasach IV–VI szkoły podstawowej oraz w klasach

¹ J. Sztumski, *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Warszawa 1984, s. 45.

I–III gimnazjum), aby możliwe stało się przekazanie adolescentom istotnej wiedzy związanej z procesem starzenia się, przygotowaniem ich do własnej starości oraz rozwijaniem u nich empatii w stosunku do seniorów w zmiennej pod względem demograficznym Polsce?

Z głównego problemu badań wyróżniłam także następujące pytania szczegółowe:

1. Jakie cele oraz treści programowe dotyczące starości są wyodrębnione w rozporządzeniach Ministerstwa Edukacji Narodowej i Sportu, programach nauczania, przewodnikach metodycznych dla nauczycieli klas IV–VI szkoły podstawowej i klas I–III gimnazjum i czy one są wystarczające, aby wychowankowie z szacunkiem odnosili się do seniorów z najbliższego otoczenia oraz aby w swojej starości potrafili sprostać nowym wyzwaniom tego okresu życia?
2. Jaka wiedza wyróżniona jest na temat prowadzenia zdrowego, aktywnego i kreatywnego stylu życia oraz jak przedstawia się wizerunek osób starych w podręcznikach dla uczniów klas IV–VI szkoły podstawowej i uczniów klas I–III gimnazjum, a w jakich zakresach nie jest ona wystarczająca?
3. Jaka jest rola nauczyciela w przygotowywaniu adolescentów do starości i życia wśród seniorów oraz czy jest ona wystarczająca dla wychowanków w kontekście społeczeństwa demograficznie starego?
4. W jakich formach zajęć i przy pomocy jakich metod dydaktycznych nauczyciele przygotowują adolescentów do własnej starości, a także do nawiązywania relacji społecznych z seniorami?
5. Jakie są realizowane zakresy wiedzy w szkole, rozwijane zainteresowania, podejmowane działania prozdrowotne i nawiązywane relacje społeczne młodzieży z seniorami oraz jaki jest stosunek do własnej starości i czym jest on uwarunkowany według adolescentów i nauczycieli?
6. Jaka jest postawa badanych uczniów wobec realizowanego procesu dydaktyczno-wychowawczego w szkołach ogólnokształcących, jeśli chodzi o kwestie dotyczące starości i kontaktów interpersonalnych wychowanków z seniorami według badanych adolescentów i nauczycieli?
7. Jakie działania należy podejmować według nauczycieli, aby skutecznie przygotować uczniów do własnej starości oraz do życia wśród seniorów na tle zachodzących zmian demograficznych?

Sformułowane problemy badawcze mają na celu zgromadzenie faktów o zjawisku wychowania adolescentów do własnej starości i rozpoznania ich inkluzyjności w społeczeństwie starym, a więc są to badania diagnostyczne – nieobligujące do stawiania hipotez. Mieczysław Łobocki pisze, iż w wypadku problemów badawczych dotyczących opisu badanych zjawisk czy faktów nie zachodzi konieczność formułowania hipotez. Jego zdaniem formułuje się je tam, gdzie pomagają one w skutecznym rozwiązywaniu problemów badawczych, czyli w trafnym i rze-

telnym przeprowadzeniu badań. Niecelowe jest natomiast stawianie hipotez w badaniach opinii osób badanych w różnych sprawach oraz w wypadku badań, których jedynym celem jest opis i analiza badanych faktów².

3. Teren i próba badawcza

Badania empiryczne przeprowadziłam w Chorzowie – zarówno w szkole podstawowej, jak i w gimnazjum. W związku z tym w dalszej części rozprawy scharakteryzuję to miasto, biorąc pod uwagę kontekst danych demograficznych, który w niniejszym temacie jest bardzo istotny.

Chorzów to jedno z miast Górnego Śląska. Według prognoz demograficznych Głównego Urzędu Statystycznego, jak pisze Marek Niezabitowski, w województwie śląskim proces starzenia się społeczeństwa będzie postępował co najmniej do roku 2035. Osoby w wieku poprodukcyjnym mają stanowić 28,2% wszystkich mieszkańców tego województwa. Należy także podkreślić, iż pod względem dynamiki starzenia się województwo śląskie jest na trzecim miejscu w kraju (po województwach łódzkim i opolskim)³. To będzie miało ważne konsekwencje dla jakości życia samych seniorów, jak i osób z ich najbliższego środowiska, a zatem także ich wnucząt.

Chorzów pod względem liczby ludności należy do 40 największych miast w Polsce; według danych Urzędu Statystycznego w Katowicach w 2018 roku liczba mieszkańców wynosiła 108 434⁴. W okresie przemian ustrojowych ostatniej dekady XX wieku Chorzów zmienił się z przemysłowego miasta węgla i stali w miasto nauki i kultury, sportu oraz rekreacji⁵.

Według badań Głównego Urzędu Statystycznego z 2007 roku społeczeństwo województwa śląskiego wchodzi w etap demograficznej stabilizacji. Charakteryzuje się ono małą liczbą urodzeń oraz dużą liczbą osób dożywających sędziwego wieku. Przyrost naturalny w takiej populacji jest bardzo niski, czasem nawet ujemny. O starości demograficznej świadczy co najmniej 12% osób starych w populacji. Z danych GUS wynika, że w 2002 roku udział osób starych w populacji tego regionu wynosił 15,1%, w kolejnych zaś latach odsetek ten stale rósł i w 2004 roku wynosił 15,5%, a w latach 2005 – 15,7%, 2006 – 16,1%, a w 2007 udział osób w wieku poprodukcyjnym w populacji województwa śląskiego osiągnął wartość 16,6%⁶. Prognozy opracowane przez GUS wskazują, iż liczba osób w wieku po-

² M. Łobocki, *Wprowadzenie do metodologii badań pedagogicznych*, Kraków 2007, s. 134–135.

³ M. Niezabitowski, *Starzenie się na Śląsku w perspektywie socjologicznej. Problemy teoretyczne i potrzeby badań*, „Studia Socjologiczne” 2009, nr 4, s. 231–232.

⁴ Główny Urząd Statystyczny, <http://katowice.stat.gov.pl>, dostęp: 2.03.2020.

⁵ R. Liczba, *Mały przewodnik po Chorzowie*, Chorzów 2007, s. 6.

⁶ A. Zygmunt, *Demograficzny obraz województwa śląskiego na tle przemian ludnościowych w Polsce – szanse, zagrożenia, prognozy*, „Studia Socjologiczne” 2009, nr 4, s. 223.

produkcyjnym stale wzrasta i w 2030 roku osiągnie 25% ogółu społeczeństwa śląskiego, co może stanowić poważny problem nie tylko ekonomiczny, ale też społeczny⁷.

Jak wynika z badań prognostycznych przeprowadzonych przez Urząd Miasta Chorzowa w 2006 roku, podobnie jak w całym kraju, tak i w tym śląskim mieście, postępuje proces starzenia się społeczeństwa. Na skutek ujemnego od kilkunastu lat przyrostu naturalnego oraz ujemnego salda migracji spada liczba mieszkańców w wieku przedprodukcyjnym i produkcyjnym. Wydłużenie długości życia chorzowian powoduje wzrost liczby osób w wieku poprodukcyjnym. Dzieci do 6. roku życia, stanowią bowiem zaledwie 5,5% ogółu mieszkańców; 14,4% to osoby w wieku 7–19 lat, najliczniejszą grupą są osoby w wieku 20–59 lat – 58,4%; zaś osoby od 60 do 64 lat stanowią 5,8%; osoby 65-letnie i starsze to natomiast 15,9% ogółu mieszkańców⁸.

Społeczeństwo Chorzowa jest zatem w fazie starości demograficznej. Najnowsze badania przeprowadzone przez Urząd Statystyczny w Katowicach⁹ wskazują, iż obecnie odsetek seniorów powyżej 60. roku życia w stosunku do ogółu mieszkańców Chorzowa wynosi aż 23,2%. Liczba mieszkańców w wieku produkcyjnym z roku na rok maleje. Obserwuje się także spadek urodzeń. Współczynnik przyrostu naturalnego wynosi – 4,7, a to nie gwarantuje wymiany pokoleń¹⁰ i wyznacza nowe zadania dla edukacji do starości.

Wyniki badań empirycznych uzyskane zostały w Szkole Podstawowej nr 1 w Chorzowie oraz w Gimnazjum nr 1¹¹ w Chorzowie dzięki przychylności dyrekcji i grona pedagogicznego.

Szkoła Podstawowa nr 1 imienia Janusza Korczaka znajduje się przy ulicy Dąbrowskiego 41 w Chorzowie. W tym roku obchodziła ona swoje 100-lecie. Została powołana w 1912 roku pod nazwą Szkoła IX Ewangelicka Polska. Niestety, w 1922 roku, kiedy już Śląsk wrócił do Polski, Zakład Ubezpieczeń Społecznych przejął budynek. Na potrzeby szkolnictwa został on oddany dopiero w 1934 roku. W latach 1934–1939 w jednym gmachu funkcjonowały jednocześnie dwie szkoły o numerach XXV i XVII. W okresie wojennym (w latach 1939–1945) szkoła polska została przemianowana na niemiecką Gneisenaus Schule. Dopiero wraz z wyzwoleniem Chorzowa (28.01.1945 roku) znowu stała się szkołą polską. Niestety rok szkolny trwał tylko od 26 lutego do 27 lipca 1945 roku. W latach 1945–1972 budynek zajmowały dwie szkoły: Szkoła Podstawowa nr 1 i Szkoła

⁷ Urząd Statystyczny w Katowicach, *Podstawowe informacje o rozwoju demograficznym*, Katowice 2000, s. 45.

⁸ T. Fabjański, *Zmiany społeczno-gospodarcze zachodzące w Chorzowie w latach 1990–2005*, [w:] *Kierunki rozwoju Chorzowa*, red. M. Tracz, Chorzów 2008, s. 8–10.

⁹ Główny Urząd Statystyczny, <http://katowice.stat.gov.pl>, dostęp: 2.03.2020.

¹⁰ T. Fabjański, *Zmiany społeczno-gospodarcze...*, s. 8–10.

¹¹ Na skutek reformy oświaty Gimnazjum nr 1 w Chorzowie zostało wygaszone do 2019 roku, obecnie mieści się tam Zespół Szkół Budowlanych im. K.K. Baczyńskiego.

Podstawowa nr 7, które w 1972 roku zostały połączone, dzięki czemu zlikwidowano naukę na trzy zmiany. 1 czerwca 1990 roku w Dniu Dziecka nadano Szkole Podstawowej nr 1 imię Janusza Korczaka i od roku szkolnego 1998/1999 zgodnie z reformą systemu edukacji odbywała się w niej sześcioletnia edukacja. Na przestrzeni lat uczniowie tej szkoły uczestniczyli w wielu projektach¹², chodziło bowiem o odrodzenie edukacji polskiej.

Postawy adolescentów, ważne z punktu widzenia edukacji do starości, kształtowane są między innymi w ramach Programu Wychowawczego, realizowanego przez Szkołę Podstawową nr 1 w Chorzowie. Należą do nich: dbanie o sprawność fizyczną i zdrowie; wdrażanie do tolerancji wobec różnych ras, religii, wyglądu zewnętrznego, ludzi starszych i chorych; postawa szacunku godności ludzkiej; umiejętność korzystania z dóbr kultury oraz rozwijanie wrażliwości na sztukę, rozwijanie twórczości i aktywności wolnoczasowej¹³. W ramach działań wychowawczych nauczyciele tej placówki szkolnej wdrażają ponadto u uczniów Szkolny Program Profilaktyki, którego celem jest wzmacnianie i kształtowanie także prawidłowych postaw społecznych oraz eliminowanie przejawów agresji wychowanków. Ogólnymi celami wychowania są: zapobieganie postawom społecznym (materializmowi, postawom roszczeniowym, brakowi akceptacji i tolerancji dla innych), zapobieganie agresji słownej (niezachowywaniu kultury słowa wobec osób dorosłych i uczniów, wulgaryzmem i wyzwiskom, zastraszaniu). W efekcie podejmowanych działań profilaktycznych uczniowie powinni między innymi rozumieć i akceptować uczucia własne i cudze, nabywać umiejętności radzenia sobie z emocjami, ćwiczyć umiejętności komunikacyjne na różnych poziomach i w różnych sytuacjach społecznych, rozwijać umiejętności zachowań asertywnych, ponosić odpowiedzialność za swoje postępowanie¹⁴.

Scharakteryzowałam oba realizowane programy, gdyż one mogą w pozytywny sposób kształtować postrzeganie własnej starości oraz seniorów z najbliższego otoczenia, co jest ważne w czasach starzejącego się społeczeństwa naszego regionu. Zdaję sobie jednak sprawę z tego, że głównie zależy od nauczycieli, czy zamierzone ogólne cele będą oni odnosić do kwestii seniorów oraz starzenia się człowieka.

Należy nadmienić, iż badana Szkoła Podstawowa nr 1 w Chorzowie współpracuje z Katowickim Stowarzyszeniem Brydżowym SENIOR. W ramach wspólnych, cotygodniowych spotkań uczniowie poznają zasady gry w brydża. Współdziałanie to zaowocowało sukcesem – w roku 2012 jeden z uczestników tychże zajęć – Daniel L. – zdobył tytuł mistrza polski w brydżu sportowym w kategorii młodzików¹⁵.

¹² www.sp1chorzow.pl, dostęp: 28.12.2012; www.chorzow.um.gov.pl, dostęp: 29.11.2012.

¹³ Tamże, dostęp: 12.12.2012.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Tamże.

Drugą szkołą ogólnokształcącą, w której prowadziłam badania empiryczne, było Gimnazjum nr 1 imienia Marii Konopnickiej, które mieściło się przy ulicy Dąbrowskiego 56 w Chorzowie. Także ono, podobnie jak Szkoła Podstawowa nr 1 w Chorzowie, miało około 100-letnią tradycję. Szkołę wybudowano na początku XX wieku. W 1904 roku przeniesiono do niej Szkołę V Kościoła Katolickiego, do której uczęszczali chłopcy i dziewczęta. Po kilku latach placówka oświatowa została zajęta przez wojska francuskie, w 1922 roku budynek przejęło wojsko polskie, które opuściło go w 1934 roku. Wtedy to dopiero szkoła zaczęła spełniać swoją funkcję edukacyjną. Uroczyste jej otwarcie jako Publicznej Szkoły Powszechnej nr 5 w Chorzowie miało jednak miejsce dopiero 12 lutego 1945 roku. Mimo licznych trudności – braku kadry pedagogicznej, wyposażenia oraz podręczników – szkoła rozpoczęła swoją powojenną działalność. W 1999 roku, zgodnie z zaleceniem Ministerstwa Edukacji Narodowej i Sportu, szkoła podstawowa przekształcona została w Gimnazjum nr 1. Jej ostatni uczniowie uzyskujący wykształcenie podstawowe zakończyli naukę w 2004 roku. Od tej pory kształcili się w niej tylko gimnazjaliści¹⁶. Na skutek reformy szkolnictwa Gimnazjum nr 1 do roku 2019 zostało wygaszone, obecnie mieści się tam Zespół Szkół Budowlanych im. K.K. Baczyńskiego.

Uczniowie Gimnazjum nr 1 w Chorzowie oprócz rozwijania wiedzy z różnych dyscyplin w kółkach zainteresowań (językowych, matematyczno-przyrodniczych, polonistycznych, artystycznych i innych) uczestniczyli w comiesięcznych spotkaniach z ciekawymi ludźmi, których treści w części były tożsame z wychowaniem do starości, ponieważ zapraszane osoby to także seniorzy, którzy prowadzili interesujący, aktywny tryb życia, wiele podróżowali. Poza tym gimnazjaliści wdrażani byli do profilaktyki zdrowotnej w ramach programu Promocja Zdrowia. I tak, w roku 2012 uczniowie obchodzili Światowy Dzień Walki z Otyłością. Uczestniczyli także w XX Olimpiadzie Promocji Zdrowego Stylu Życia Polskiego Czerwonego Krzyża, w której jedna z gimnazjalistek zdobyła I miejsce na etapie rejonowym. W okresie zimowym uczniowie brali również udział w zajęciach na lodowisku, a program „Rodzino, trzymaj formę!” zachęcał ich (a także rodziców) do wdrażania zasad aktywnego stylu życia oraz prowadzenia zbilansowanej diety¹⁷.

Realizując wymienione i podobne programy edukacyjno-wychowawcze w szkołach ogólnokształcących, ważne jest, aby nauczyciele uzmysłowili adolescentom, iż zdobywanie wiedzy, rozbudzanie zainteresowań osobistych, a także uczenie się nawiązywania relacji interpersonalnych jest ważne w każdym etapie życia, także w starości, do której należy się przygotowywać już w czasie dorastania.

Procesem badawczym objęłam reprezentatywną próbę uczniów klas IV–VI ze szkoły podstawowej, uczniów klas I–III gimnazjum oraz nauczycieli pracujących

¹⁶ www.gim1chorzow.pl, dostęp: 15.12.2012.

¹⁷ Tamże.

w obu losowo wybranych szkołach. Do przeprowadzenia badań empirycznych dla zrealizowania sformułowanych celów zaklasyfikowani zostali uczniowie klas IV–VI ze Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie w liczbie 47 i uczniowie klas I–III z Gimnazjum nr 1 w Chorzowie w liczbie 51 oraz w równej liczbie po 20 nauczycieli pracujących w każdej z wybranych szkół na terenie województwa śląskiego. Badania empiryczne diagnostyczne przeprowadzone zostały w dwóch grupach osób, czyli uczniów i ich nauczycieli-wychowawców. W stosunku do pedagogów wykorzystano dobór próby celowej: 20 nauczycieli-wychowawców Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie i 20 nauczycieli-wychowawców Gimnazjum nr 1 w Chorzowie. Warto dodać, że z danego ciągu klas IV–VI oraz klas I–III wybierałam celowo klasę „a”, zarówno w Szkole Podstawowej nr 1 w Chorzowie (klasa IV a – 15 uczniów, klasa V a – 16 uczniów, klasa VI a – 16 uczniów), jak i w Gimnazjum nr 1 w Chorzowie (klasa I a – 20 uczniów, klasa II a – 16 uczniów, klasa III a – 15 uczniów). Zastosowałam w sposób świadomy losowanie warstwowe, kierując się przy tym takimi cechami zmiennymi, jak wiek i płeć.

Podczas analizy badań empirycznych porównywałam odpowiedzi chłopców i dziewcząt, ponieważ jak wynika z analizowanej literatury przedmiotu (rozdział II), chłopcy przejawiają inny stosunek do starości i osób starych niż dziewczęta¹⁸. Dlatego też badanych uczniów w analizowanym, opisywanym i charakteryzowanym tekście (rozdział V) pogrupowałam, biorąc pod uwagę nie tylko ich wiek, ale i płeć. Zdaniem Tadeusza Mądrzyckiego ma ona wpływ na ukształtowanie się różnic we właściwościach psychicznych oraz zachowaniu dziewcząt i chłopców. Psycholog uważa, że jest to spowodowane odmiennymi wzorcami osobowymi, rolami i zadaniami społecznymi. Zwraca też uwagę na to, że różne są w okresie dziecięcym metody wychowawcze stosowane przez rodziców. W konsekwencji innych wzorów osobowych oraz metod wychowawczych kształtują się odmienne właściwości osobowości dziewcząt, a inne chłopców. Dziewczęta stają się mało impulsywne, opanowane, łatwo ulegają wpływom środowiska, są lękliwe, chłopcy są natomiast dynamiczni, impulsywni, pewni siebie, czasem agresywni. Poza tym z płcią wiążą się odpowiednie wiadomości, umiejętności, przyzwyczajenia, zainteresowania i postawy. Wiedza psychologiczna stała się istotna do rozpoznania w podjętym temacie efektów edukacji do starości u obu płci w okresie adolescencji.

T. Mądrzycki pisze, że wraz z przeobrażeniami w kontaktach społecznych na wychowanka oddziałują nowe wzory osobowe. Rozwój mowy i myślenia daje mu możliwość przejmowania doświadczenia od innych ludzi, a więc też od osób starych – między innymi od babci i dziadka, co wpływa na powstawanie i przekształcanie się postaw. Wraz z wiekiem człowieka wzrasta też wiedza dotycząca

¹⁸ O tym szerzej pisze T. Mądrzycki, *Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw*, Warszawa 1970, s. 140–157.

przedmiotu określonej postawy, ilość przekonań z nią związanych, wzbogaca się także skala doznań emocjonalno-uczuciowych¹⁹.

Można zatem uznać, że wyniki badań empirycznych (w taki sposób zgromadzone) uzyskane z przeprowadzonej analizy edukacji do starości na terenie badanych szkół w Chorzowie będą porównywalne do wyników w innych miastach naszego kraju, ponieważ Chorzów jest typowym miastem w Polsce. Przypomnę, że każdego roku liczba osób starych w Chorzowie wzrasta, co pociąga za sobą konieczność przygotowania młodzieży do życia w społeczeństwie demograficznie starym.

4. Metody i narzędzia badawcze

Dla rozwiązania sformułowanych przeze mnie problemów badawczych wykorzystałam analizę dokumentów, ankietę, wywiad nieskategoryzowany pogłębiony, metody projekcyjne, jak Test niedokończonych historii i Test niedokończonych zdań.

Analizie wewnętrznej i zewnętrznej poddane zostały Rozporządzenia Ministerstwa Edukacji Narodowej i Sportu, programy nauczania, przewodniki metodyczne dla nauczycieli oraz podręczniki szkolne do wybranych przedmiotów w szkole podstawowej i w gimnazjum.

Analiza wewnętrzna miała charakter jakościowy i ilościowy, chodziło bowiem o to, aby można było dokonać obiektywnej diagnozy podjętej kwestii badawczej. Została także przeprowadzona analiza treści celowych ze względu na edukację do starości w podręcznikach szkolnych, a w szczególności ich występowanie w ramach następujących przedmiotów: język polski, biologia, przyroda, historia, geografia, wiedza o społeczeństwie, wychowanie do życia w rodzinie oraz wychowanie fizyczne, ponieważ rozpoznałam wcześniej, że w tych przedmiotach znajdują się treści o starości i człowieku starym. Chodziło o rozpoznanie treści dotyczących starości, przebiegu procesu starzenia się, potrzeb oraz problemów ludzi starych, promowania postaw prozdrowotnych, a także roli i znaczenia seniorów w społeczeństwie, szacunku wychowanków względem nich oraz o formy i metody, za pomocą których są te treści realizowane w toku zajęć szkolnych.

Analiza pedagogiczna dokumentów (przewodników metodycznych i podręczników do nauczania wybranych przedmiotów) obejmowała odnotowywanie w nich śladów działalności dydaktyczno-wychowawczej nauczyciela związanej z prowadzoną edukacją do starości; była ona związana z takim analizowaniem treści dokumentu, które pozwoliło wyprowadzić wnioski na temat organizowanego procesu wychowawczo-dydaktycznego²⁰, a więc przygotowania wychowan-

¹⁹ Tamże.

²⁰ T. Pilch, T. Bauman, *Zasady badań...*, s. 98.

ków do własnej starości oraz do integracji z seniorami. W badanych szkołach (w szkole podstawowej i gimnazjum) dokumenty oraz materiały rzadko mogą jednak występować samodzielnie w roli instrumentu naukowego poznania²¹, dlatego zastosowałam też inne metody badawcze. Celem ankiety audytoryjnej skierowanej do adolescentów Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie i Gimnazjum nr 1 w Chorzowie było uzyskanie informacji na temat wiedzy, zainteresowań i zachowań uczniów (w liczbie 98 osób) przydatnych w związku z podjętym tematem: dotyczącym przygotowania do starości oraz kontaktów społecznych z osobami starymi, a także stosunku wychowanków do osób starych oraz do samego siebie – jako człowieka starego w przyszłości. Wywiad nieskategoryzowany pogłębiony wykorzystałam w stosunku do nauczycieli uczących wychowanków w klasach IV–VI badanej szkoły podstawowej oraz tych pedagogów, którzy prowadzili edukację w klasach I–III badanego gimnazjum. Prosiłam ich o udzielenie otwartego wywiadu pogłębionego, który dał możliwość swobody w formułowaniu pytań, zmieniania ich kolejności oraz umożliwił stawianie pytań dodatkowych²², a te wpłynęły na uzyskanie dodatkowych, interesujących mnie informacji ze względu na wybrany temat realizowanych w toku zajęć szkolnych celów i treści edukacji do starości. Istotne z punktu widzenia problematyki niniejszej pracy było także uzyskanie informacji, w jakich formach zajęć oraz przy użyciu jakich metod dydaktyczno-wychowawczych nauczyciele-wychowawcy realizują tematy związane z ostatnim etapem życia człowieka, a więc starości. Poza tym ważne było poznanie ich poglądów na temat ewentualnych możliwości wprowadzenia istotnych zmian do procesu dydaktyczno-wychowawczego w badanych szkołach w związku z zachodzącymi zmianami demograficznymi w naszym kraju.

Badania metodami projekcyjnymi – Testem niedokończonych zdań oraz Testem niedokończonych historii – przeprowadziłam z uczniami z badanych szkół: podstawowej i gimnazjum w celu poznania postaw adolescentów wobec swojej starości i ludzi starych, a więc ich wiedzy, zainteresowań i zachowań jako efektu procesu wychowania do starości. Metody te miały dla mnie stanowić źródło informacji o złożonej oraz bogatej strukturze osobowości człowieka i jego związkach z otaczającym go światem, czyli z ludźmi starymi. Stosuje się je w celu uzyskania szybkiej odpowiedzi na interesujące zagadnienia²³, dlatego zostały wykorzystane do zbadania uczniów klas IV–VI szkoły podstawowej i uczniów klas I–III gimnazjum. Wybór przynajmniej dwóch metod projekcyjnych był celowy, gdyż według J. Rembowskiego jedna metoda projekcyjna nie jest w stanie odsłonić całej osobowości, w związku z tym należało zastosować różne metody badawcze, uzupełniające się nawzajem²⁴. Zależało mi na wywo-

²¹ Tamże.

²² T. Pilch, T. Bauman, *Zasady badań...*, s. 91–92.

²³ Tamże, s. 280–281, 284–285.

²⁴ Tamże.

łaniu takich reakcji uczniów, w których ujawniają się ich emocje i uczucia na ogół niechętnie okazywane, a więc ich stosunek do procesu starzenia się, starości oraz ludzi starych. Ważne było także uzyskanie informacji na temat znajomości problemów i zalet związanych ze starością, traktowania seniorów, postrzegania siebie jako człowieka starego w przyszłości oraz działalności podejmowanej przez wychowanków mającej na celu przygotowywanie się przez badanych do tego okresu życia. Wykorzystane metody projekcyjne posłużyły mi zatem do rozpoznania faktów świadczących o zainteresowaniach, wiedzy, zachowaniach oraz poglądach uczniów obu szkół – podstawowej i gimnazjum. Świadczą one o przebiegu i efektach wychowania do starości adolescentów, ich stosunku do własnej starości, zachowaniach i konkretnych nastawieniach do osób starych oraz rodzajach udzielanej im pomocy, a także sposobach wspólnego spędzania czasu osób młodych z seniorami.

5. Organizacja i przebieg badań

Badania zrealizowałam w latach 2010–2013 w następujących etapach:

A. Etap badań wstępnych

W czasie jego trwania analizowałam literaturę przedmiotu na temat problematyki związanej ze starością i z edukacją do starości. Studiując literaturę gerontologiczno-pedagogiczną i psychologiczno-socjologiczną, zwróciłam uwagę na to, iż zagadnienie dotyczące przygotowania młodzieży szkolnej do starości oraz do życia w społeczeństwie starym nie zostało dotąd odpowiednio zgłębione. Brak jest zwartych prac na ten temat, również liczba artykułów podejmujących kwestie edukacji adolescentów do starości nie jest zbyt duża.

Z badań geriatryczno-psychologicznych wynika, że człowiek starzeje się od momentu przyjścia na świat²⁵. Świadomość ta wpajana dziecku od najmłodszych lat przy jednoczesnym przygotowywaniu go do własnej starości oraz do życia z seniorami jest istotna, zwłaszcza w czasach obecnych przemian demograficznych. Edukacja do starości oraz tworzenie sytuacji sprzyjających integracji międzypokoleniowej powinny odbywać się nie tylko w domu rodzinnym, ale przede wszystkim w środowisku szkolnym, w stosunku do wychowanków będących w okresie adolescencji. Wszak właśnie wtedy kształtują się między innymi ich zainteresowania, światopogląd, system wartości czy postawy wobec otaczającego świata²⁶, a więc także wobec ludzi starych. Na podstawie analizowanej literatury

²⁵ Por. D. Kokolus, *Aktywność i postawy ludzi w podeszłym wieku wobec własnej starości*, [w:] *Egzystencjalne problemy człowieka w okresie starzenia się*, red. Y. Karandashev, T. Senko, Mysłówice 2011, s. 320.

²⁶ A. Brzezińska, red., *Psychologiczne portrety człowieka*, Gdańsk 2005, s. 360.

przedmiotu sprecyzowałam temat niniejszej pracy: *Edukacja do starości młodzieży szkolnej*.

Następnie określiłam podstawę metodologiczną własnych badań empirycznych, między innymi przyjąłam typ badań oraz ustaliłam problemy badawcze i metody postępowania badawczego. Wybrałam też teren i ustaliłam próbę badawczą, którą stanowili nauczyciele oraz uczniowie klas IV–VI Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie i klas I–III Gimnazjum nr 1 w Chorzowie.

B. Etap badań zasadniczych

W czasie jego trwania przeprowadziłam badania empiryczne o charakterze diagnostycznym przy pomocy wybranych metod badawczych. Pierwszą z nich była analiza treści. Wykorzystując ją, ustaliłam wiedzę na temat starości i człowieka starego zawartą w Rozporządzeniach Ministerstwa Edukacji Narodowej i Sportu, programach nauczania, przewodnikach metodycznych dla nauczycieli oraz podręcznikach szkolnych z wybranych następujących przedmiotów w szkole podstawowej i w gimnazjum: język polski, biologia, przyroda, historia, geografia, wiedza o społeczeństwie, wychowanie do życia w rodzinie, wychowanie fizyczne.

Dzięki wykorzystaniu ankiety audytoryjnej uzyskałam informacje na temat wiedzy, zainteresowań i zachowań, a więc komponentów postaw adolescentów świadczących o ich rzeczywistym szkolnym przygotowaniu do starości i kontaktów społecznych z osobami starymi, a także stosunku wychowanków do osób starych oraz do samego siebie – jako człowieka starego w przyszłości²⁷.

Za pomocą Testu niedokończonych zdań oraz Testu niedokończonych historii zgromadziłam pogłębione dane świadczące o postawach uczniów szkoły podstawowej i gimnazjum przyjmowanych wobec swojej starości i ludzi starych, przy czym jako osoby stare uwzględniłam seniorów bliskich adolescentom – dziadków oraz osoby stare ze środowiska lokalnego. W ten sposób mogłam ustalić, jaka jest efektywność realizowanego procesu wychowania do starości w badanych szkołach.

Nauczycieli uczących w klasach IV–VI badanej szkoły podstawowej oraz w klasach I–III badanego gimnazjum prosiłam o udzielenie otwartego wywiadu. Zdobyte informacje umożliwiły mi poznanie pogłębionych opinii pedagogów na temat istoty przygotowywania uczniów do starości oraz kształtowania u nich postaw prospołecznych, związanych z pozytywnym odnoszeniem się do seniorów. Badani nauczyciele przedstawili także fakty świadczące o prezentowanych postawach wychowanków szkół: podstawowej i gimnazjum wobec starości i osób starych.

Uzyskane i skonfrontowane dane empiryczne umożliwiły scharakteryzowanie obrazu wiedzy uczniów o starości, procesu dydaktyczno-wychowawczego, a więc

²⁷ T. Mądrzycki, *Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw*, Warszawa 1970, s. 27–30.

realnego, rzeczywistego procesu przygotowania uczniów do własnej starości oraz do życia wśród ludzi starych w wybranych szkołach ogólnokształcących. Zgromadzony materiał empiryczny został pogrupowany, wyjaśniony i porównany z danymi z literatury przedmiotu, a w tym w szczególności z wiedzą naukową na temat procesu starzenia się człowieka oraz stosunku adolescentów do seniorów.

C. Etap badań weryfikacyjnych

Na tym etapie prac dokonałam ostatecznej oceny i ustalenia danych diagnostycznych uzyskanych od respondentów, zgromadzonych w toku przeprowadzonych badań empirycznych diagnostycznych, które porównałam i oceniłam, wykorzystując analizowaną literaturę naukową. W związku z mało zadowalającymi wynikami uzyskanymi od uczniów dotyczącymi procesu edukacji do starości uznałam, że należy wzmocnić istniejący proces szkolnej edukacji do starości.

Rozdział IV

Edukacja do starości w szkole podstawowej i gimnazjum

1. Miejsce edukacji do starości w podstawie programowej dla klas IV–VI szkoły podstawowej, przewodnikach metodycznych, podręcznikach szkolnych oraz w działaniach nauczycieli

W związku z zachodzącymi zmianami demograficznymi w polskim społeczeństwie, jak wynika z analizy literatury przedmiotu, w funkcjach szkoły należy uwzględnić jej rolę edukacyjną w przygotowaniu uczniów do własnej starości oraz do życia w środowisku ludzi starych¹. Ważne jest uświadomienie młodzieży szkolnej wartości aktywnego i zdrowego stylu życia, kształtowanie pozytywnej wizji starości, a także budzenie w wychowankach szacunku i potrzeby niesienia pomocy osobom starym.

Hanna Dąbrowiecka pisze, że obecnie występujący brak autorytetu seniorów to koszty transformacji i globalizacji. Poza tym zaniedbania wychowawcze działań wielu rodzin i ogromny wpływ mediów są przyczyną szerzącej się agresji oraz zachowań społecznych dzieci i młodzieży². Konsekwencją tego jest negatywny stosunek młodzieży do seniorów i brak rozumienia przez nich problemów i potrzeb osób starych.

Lucyna Frąckiewicz wskazuje na konieczność uświadamiania uczniom w toku edukacji szkolnej, iż starość powinna być pogodna, aktywna, wolna od chorób i niesprawności. Aby mogła taką być, muszą nastąpić nie tylko zmiany adaptacyjne w samych seniorach, ale przede wszystkim przeobrażenia w środowisku, w którym oni żyją. Ważne jest zatem jak najwcześniejsze przygotowywanie ludzi młodych w rodzinie i środowisku szkolnym do życia w społeczeństwie demograficznie starym i do własnej starości³.

¹ A. Leszczyńska-Rejchert, *Człowiek starszy i jego wspomaganie – w stronę pedagogiki starości*, Olsztyn 2007, s. 27–28.

² H. Dąbrowiecka, *Wygrać starość*, „Niebieska Linia” 2003, nr 5, s. 9.

³ L. Frąckiewicz, *Polska a Europa. Procesy demograficzne u progu XXI wieku. Procesy starzenia się ludności Polski i jego społeczne konsekwencje*, Katowice 2002, s. 113.

Zofia Szarota zwraca uwagę na szereg predyspozycji wychowanków, których rozwój w trakcie edukacji szkolnej może przyczynić się do zmiany występującego w naszym społeczeństwie stereotypu starości. Zdaniem gerontolog w zakresie biologicznym należy kształtować u uczniów nawyk uprawiania sportu, rekreacji, dbałość o higienę, zdrowie i dobre nawyki żywieniowe, zachowanie jak największej sprawności fizycznej dla zachowania samodzielności oraz zachowanie dobrego stanu zdrowia i aktywności fizycznej w okresie starości. Na poziomie psychicznym istotne jest natomiast rozwijanie pozytywnego myślenia o przyszłości, a w tym własnej starości, oraz zmniejszanie obaw i lęków przed nią, a także zrozumienie i akceptacja starości jako naturalnej fazy ludzkiego życia, jak również samoakceptacja oraz afirmacja życia. W zakresie intelektu ważne jest rozbudzanie i pielęgnowanie zainteresowań młodzieży, ćwiczenie umiejętności ich twórczego zaspokajania oraz kreatywnego spędzania czasu wolnego, aby będąc na emeryturze, można było kontynuować dotychczasowe pasje. Edukacja dzieci i młodzieży w zakresie społecznym powinna obejmować niwelowanie negatywnych stereotypów starości, wdrażać do aktywności społecznej na rzecz seniorów i utrzymania z nimi więzi społecznych, rodzinnych i towarzyskich. Z. Szarota uważa ponadto, że przygotowanie do starości uczniów powinno także obejmować aspekt ekonomiczny. Rozumie go jako gromadzenie oszczędności na przyszłość, ubezpieczenie na życie, czyli zapewnienie sobie odpowiedniego statusu materialnego i godnych warunków egzystencji oraz utrzymanie finansowej niezależności, samodzielności w podejmowaniu decyzji i możliwość realizacji życiowych marzeń⁴.

Mając na uwadze analizowaną literaturę naukową na temat przygotowania do starości młodzieży w wieku szkolnym, w niniejszym rozdziale skupiłam się na ustaleniu treści w dokumentach szkoły podstawowej i w gimnazjum umożliwiających pedagogom realizowanie wychowania do starości w aspektach biologicznym, psychicznym, intelektualnym, społecznym i ekonomicznym.

W związku z tym starałam się rozpoznać i ocenić:

- jakie są cele i treści programowe w zaleceniach Ministerstwa Edukacji Narodowej i Sportu, które mogą być wykorzystywane przez nauczycieli do rozwijania wychowania do starości uczniów;
- czy i w jakim stopniu treści zawarte w programie nauczania, przewodnikach metodycznych i podręcznikach szkolnych umożliwiają wyposażenie osobowości wychowanków w wiedzę i umiejętności oraz rozwijanie zainteresowań przydatnych na starość i do inkluzji z seniorami.

Na początku zbierania danych diagnostycznych przeanalizowałam stosowne decyzje Ministerstwa Edukacji Narodowej i Sportu, *Podstawę programową kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych i gimnazjów z dnia 23 sierpnia 2007 roku do zadań edukacji*, w których można dostrzec zakres treści związanych ze starzeniem się człowieka.

⁴ Z. Szarota, *Gerontologia społeczna i oświatowa*, Kraków 2004, s. 59–60.

Do analizy przydatnej tematycznie wybrałam następujące cele edukacji:

- kształtowanie nawyków społecznego współżycia; wspieranie uczniów w poszukiwaniu wartości oraz uczenie szacunku do siebie i innych, uczestnictwo w grupie oraz sposoby porozumiewania się z innymi; rozwijanie poszanowania postaw prospołecznych i dobra wspólnego; przygotowanie uczniów do świadomego, aktywnego i odpowiedzialnego uczestnictwa w życiu publicznym;
- dostrzeganie różnorodności postaw i zachowań człowieka;
- kształtowanie potrzeb i umiejętności dbania o własne ciało, zdrowie i sprawność fizyczną, psychiczną i duchową; propagowanie aktywnego spędzania czasu wolnego;
- poznanie zagrożeń cywilizacyjnych oraz umiejętności reagowania na nie, rozróżnianie czynników wpływających pozytywnie i negatywnie na nasze zdrowie;
- radzenie sobie w sytuacjach trudnych i umiejętność szukania pomocy;
- prawidłowa organizacja czasu wolnego, rozwój zainteresowań: muzycznych, plastycznych, geograficznych, historycznych;
- poznanie postaw prospołecznych i społecznych, rozwijanie poczucia odpowiedzialności za zdrowie własne i innych⁵.

Uważam, że te treści rozporządzenia w sprawie *Podstawy programowej...* uwzględniają elementy istotne z punktu widzenia tematu niniejszej pracy.

Ważne dla analizy tematycznej było też ustalenie skierowanej do kadry pedagogów pomocy, która znajduje się w przewodnikach metodycznych, a dla adolescentów – w podręcznikach przedmiotowych. W związku z tym starałam się rozpoznać te treści w obu grupach źródeł, między innymi na temat możliwości rozwojowych człowieka w „trzecim wieku”, aby wychowankowie badanych szkół mogli skutecznie przygotować się do własnej starości, a także nauczyć się kształtować pozytywne relacje międzygeneracyjne.

Jak piszą psychologowie, istotą osobowości człowieka są jego zainteresowania, które to aktywizują i ukierunkowują działalność jednostki. Podkreśla się, że szczególnym okresem w ich kształtowaniu jest dorastanie⁶, doświadczenia zdobyte podczas zaspokajania zainteresowań pogłębiają bowiem wiedzę i kształtują osobowość. Udział zaś wychowanków w różnych kołach zainteresowań uczy ich nawiązywania nowych kontaktów interpersonalnych, aktywnego spędzenia wolnego czasu, co może pozytywnie wpłynąć na umiejętności adaptacyjne w nowych warunkach, także w okresie starości⁷. Przypomnę też, za Barbarą

⁵ Rozporządzenie Ministerstwa Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 23 sierpnia 2007 roku w sprawie *Podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych i gimnazjów*, http://www.men.pl/prawo/rozp_155/zal_2.htm, dostęp: 10.08.2010.

⁶ M. Żebrowska, red., *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, Warszawa 1986, s. 773–774; B. Harwas-Napierała, J. Trempała, *Psychologia rozwoju człowieka*, t. 2, Warszawa 2002, s. 175–185.

⁷ Por. Z. Zaorska, *Dodać życia do lat. Materiały metodyczne ułatwiające organizację różnych form aktywności wśród osób starszych oraz w grupach wielopokoleniowych*, Lublin 1999, s. 20.

Harwas-Napierała i Januszem Trempałą, że właściwości myślenia młodzieży dorastającej oraz jej zwiększające się doświadczenie społeczne mają wpływ na wartościowanie postępowania własnego, a także innych ludzi, a więc seniorów. Ocenianie to wpływa na kształtowanie się postaw i przekonań młodzieży, które stają się coraz bardziej stabilne, przekształcając się w światopogląd⁸. Spojrzenie na pojęcia starości i starzenia się oraz funkcjonowanie seniora w społeczeństwie starym poprzez treści wybranych tekstów w podręcznikach szkolnych było zatem poszukiwaniem w nich walorów dotyczących wychowania do starości realizowanego w szkole ogólnokształcącej dla uczniów klas IV–VI szkoły podstawowej i wszystkich klas gimnazjum, przekazywania wartości prospołecznych, propagowania prozdrowotnych stylów życia, kształtowania racjonalnego stosunku do ludzi starych (życzliwości, szacunku, akceptacji i niesienia pomocy) i do swojej starości.

Uznałam, że przekazywanie wiedzy na temat starości i człowieka starego może odbywać się poprzez analizę treści tekstów i ilustracji, między innymi w podręcznikach do języka polskiego, historii, przyrody czy geografii. Są to przedmioty humanistyczne, w ramach których wychowankowie mogą dokonywać oceny zachowań, sytuacji, ilustracji, zmierzając do zmian w postawie wobec siebie w okresie starości i osób starych. Uczniowie w klasach IV–VI szkoły podstawowej oraz w klasach I–III gimnazjum mogą także zdobywać wiedzę na temat procesu starzenia się, sposobów prowadzenia aktywnego i zdrowego stylu życia, rozwijania zainteresowań wpływających na sposób spędzania ich wolnego czasu. Na tej podstawie materiałowej nauczyciele mają możliwość wpajania im określonymi metodami wartości prospołecznych w toku realizowanego procesu dydaktyczno-wychowawczego, w różnych formach zajęć.

Analizując wymagania programowe z wybranych przedmiotów humanistycznych, poszukiwałam w przewodnikach metodycznych dla nauczycieli i w podręcznikach szkolnych dla uczniów treści, które mogłyby rozwijać u wychowanków w okresie adolescencji zainteresowania, wyposażać ich w wiedzę związaną ze starością i człowiekiem starym oraz kształtować pozytywne postawy wobec seniorów i własnej starości, a więc także kształtować ich świadomość życia w społeczeństwie starym.

W toku dalszych prac omówiłam dość szczegółowo *Podstawę programową kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych i gimnazjów* z poszczególnych przedmiotów, egzemplifikując ją fragmentami z podręczników szkolnych. Analizę rozpoczęłam od podręczników dla uczniów oraz przewodników metodycznych dla nauczycieli, wykorzystywanych w Szkole Podstawowej nr 1 w Chorzowie do prowadzenia następujących przedmiotów: historia i społeczeństwo, język polski, przyroda, wychowanie do życia w rodzinie oraz wychowanie fizyczne⁹.

⁸ B. Harwas-Napierała, J. Trempała, *Psychologia rozwoju...*, s. 181.

⁹ Muszę zaznaczyć, że nauczyciele w poszczególnych szkołach w Polsce mogą wybrać podręczniki do przedmiotów i identycznych poziomów klas.

Biorąc pod uwagę *Podstawę programową...*, znalazłam następujące cele realizowane w toku zajęć historia i społeczeństwo, które według mnie pomogą uczniom w krystalizowaniu się zainteresowań problematyką społeczną oraz we współdziałaniu w sprawach publicznych, a więc dotyczących także seniorów. Wychowanek współpracuje z nimi, planuje, dzieli się zadaniami z innymi kolegami z klasy i je wykonuje. Cele te mają go uaktywniać poprzez treści i skojarzenia, które powstają w trakcie refleksji nad sobą oraz otoczeniem społecznym. Uczeń powinien wyjaśnić, w czym wyraża się odmienność i niepowtarzalność każdego człowieka, a nauczyciel powinien kierować dyskusję na osoby stare, podać przykłady różnorodnych potrzeb ludzi w każdym wieku oraz sposoby ich zaspokajania. Uczeń powinien umieć także wyjaśnić znaczenie rodziny w życiu jednostki oraz wskazać przykłady praw i obowiązków przysługujących poszczególnym członkom rodziny, a więc również człowiekowi staremu. Poza tym wychowanek powinien wyrażać opinię na temat kultywowania tradycji i gromadzenia pamiątek rodzinnych także przez seniorów. Adolescent może snuć refleksje o swoim zachowaniu w stosunku do ludzi starych w kontekście uprzejmości i tolerancji. Opisując różne grupy społeczne, powinien umieć wskazać ich role w społeczeństwie oraz podać przykłady, w jaki sposób można na co dzień pomagać seniorom¹⁰.

W Szkole Podstawowej nr 1 w Chorzowie do kształcenia uczniów w ramach przedmiotu historia i społeczeństwo w poszczególnych klasach w czasie prowadzonych badań wykorzystywane były podręczniki Bogumiły Szewczuk-Wyrwy i Wiesławy Surdyk-Fertsch¹¹. W podręczniku i przewodniku metodycznym do historii w klasie IV znajduje się niestety tylko jeden temat związany z życiem seniorów, a mianowicie *Moje korzenie*. Opatrzony on jest kilkoma zdjęciami, na których seniorzy to osoby uśmiechnięte, zawsze będące w towarzystwie członków najbliższej rodziny¹². Podczas lekcji uczeń ma sposobność zapoznania się z różnego rodzaju pamiątkami, jakie możemy mieć po swoich przodkach, w szczególności po babci i dziadku, które mogą być cennym źródłem informacji o historii rodziny. W toku lekcji wyjaśniane powinno być także pojęcie tradycji jako zwyczajów i obyczajów pielęgnowanych w naszych domach. Jednym z celów zajęć jest zachęcenie wychowanków do stworzenia własnego drzewa genealogicznego będącego samodzielnym poszukiwaniem informacji o przodkach, a więc o osobach starych, bliskich emocjonalnie uczniowi. W kontekście przyjętego terenu badań ważne jest, że tematyka zajęć nawiązuje do tradycji śląskiej rodziny. Nauczyciel powinien więc tak pokierować myśleniem wychowanków, aby

¹⁰ *Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej*, <http://www.konferencje.men.gov.pl/ksztalcenie-ogolne/podstawa-programowa>, dostęp: 25.05.2010.

¹¹ B. Szewczuk-Wyrwa, W. Surdyk-Fertsch, *Historia i społeczeństwo. Człowiek i jego cywilizacja*, Poznań 2000.

¹² Aneks nr 7.

zastanowili się nad tym, czy w ich domach kultywuje się tradycję wykonywania jakiegoś zawodu, charakterystycznego dla tego regionu¹³.

W podręczniku do nauczania historii w klasie VI występuje następujący temat: *Godność i prawa człowieka we współczesnym świecie*. Autor omawia *Powszechną deklarację praw człowieka*, wedle której do podstawowych praw zalicza się: wolność, równość, prawo do pracy, ochrony prawnej, azylu, posiadania obywatelstwa, ochrony społecznej, nauki, zakładania rodziny; wyszczególniony jest w niej także katalog praw i wolności. Wychowanek powinien dowiedzieć się, iż do praw osobistych zalicza się prawa do: życia, wolności, dążenia do szczęścia, bezpieczeństwa osobistego i posiadania własności, sprawiedliwego sądu, nienaruszalności mieszkania, tajemnicy korespondencji i swobody poruszania się.

Następnie autorzy podręcznika, B. Szewczuk-Wyrwa i W. Surdyk-Fertsch, wyróżniają prawa polityczne, które zapewniają obywatelom możliwość uczestniczenia w wyborach, zrzeszania się w różnych organizacjach, swobodnego głoszenia poglądów. „Każdy człowiek ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii, w tym publicznego wyznawania swoich przekonań [...], prawo do pracy, godziwego wynagrodzenia, strajku, zabezpieczenia socjalnego, ochrony zdrowia”¹⁴. Wszystkie prawa omawiane są w kontekście potrzeb dzieci i ludzi dorosłych, ale niestety nie ma odniesień do seniorów. Nauczyciel, świadom zmian demograficznych występujących w Polsce, powinien na lekcji zwrócić uwagę na to, że prawa te dotyczą również seniorów, i szerzej omówić te kwestie z uczniami.

Niestety w klasie V nie ma w podręczniku do historii żadnych treści związanych z przygotowaniem do starości, co nie umożliwi pedagogom rozwinięcia tematyki edukacyjnej koniecznej do realizacji już przez adolescentów.

Nauczycielka nr 1 (dyplomowana), prowadząca zajęcia z historii w Szkole Podstawowej nr 1 w Chorzowie, zapytana o to, czy starość jest etapem w życiu, do którego trzeba się przygotować, stwierdziła, iż „starość jest to kolejny etap w życiu człowieka, do którego każdy powinien być przygotowany”. Dlatego uważa, że „warto mówić dzieciom i młodzieży o tej dalekiej przyszłości, chociaż wychowankowie nie myślą o tym etapie życia oraz o tym, że w przyszłości sami będą starzy”. Istotne według niej jest także „udzielanie im wskazówek i porad, jak powinni się zachowywać w stosunku do starszych”. W opinii respondentki szkoła powinna realizować następujące treści związane ze starością i procesem starzenia się człowieka: „dbanie o swoje własne zdrowie (prawidłowe odżywianie i uprawianie sportu), zdobycie zawodu i planowanie długoterminowe, kształtowanie szacunku i niesienie pomocy seniorom”. Jej zdaniem „należy uczyć wychowanków szacunku do wszystkich ludzi, w tym starszych, chorych, niepełnosprawnych, o odmiennej wierze i kulturze; należy kształtować u nich postawy

¹³ B. Szewczuk-Wyrwa, W. Surdyk-Fertsch, *Historia i społeczeństwo..., klasa IV*, Poznań 2000, s. 37–41.

¹⁴ Tamże, klasa VI, s. 206–207.

tolerancji, życzliwości, niesienia pomocy, wyrozumiałości i cierpliwości”. Sama jednak tego nie czyni, jak przyznaje: „W ramach mojego przedmiotu – historii – występuje tylko jeden temat nawiązujący do relacji międzypokoleniowych. Jest on związany z tworzeniem przez uczniów drzewa genealogicznego swojej rodziny. Jednak nie ma w nim żadnych treści odnoszących się bezpośrednio do dziadków, ich roli i znaczenia w rodzinie i społeczeństwie”. Edukatorka, ponieważ nie nawiązuje do tych kwestii, nie wykorzystuje zatem możliwości, dzięki której mogłaby zachęcić młodzież do refleksji na temat roli i miejsca seniorów w rodzinie, a także w społeczeństwie.

Z kolei nauczycielka nr 2 (mianowana), także ucząca historii w badanej szkole podstawowej, oznajmiła w wywiadzie, iż „szkoła ma za zadanie wychowanie młodzieży w zakresie starości, gdyż kontakt z osobami starymi jest nieunikniony. Dlatego od najmłodszych lat należy uczyć dzieci szacunku wobec tej grupy społecznej”. Jej zdaniem „dziecko musi wiedzieć, że każdego z nas czeka starość i związane z tym zmiany. W związku z tym, na każdym etapie życia istotne jest budzenie szacunku, tolerancji, umiejętne niesienie pomocy, uwrażliwienie na problemy i potrzeby seniorów oraz budowanie odpowiedzialności wobec nich, a także odpowiednio wczesne przygotowywanie się do własnej starości”. W opinii respondentki „nauczyciele powinni kształtować u wychowanków właściwe postawy i zachowania wobec ludzi w podeszłym wieku, uwrażliwiać na potrzeby seniorów. Treści te powinny być realizowane przy okazji tematów związanych z ważnością świąt i tradycji rodzinnych”. Poza tym stwierdza: „Młodzi ludzie muszą być świadomi tego, iż zdrowy styl życia ma swoje konsekwencje w następnych jego etapach, a więc także w czasie emerytury”. Badana nauczycielka uważała, iż tematy związane ze starzeniem się człowieka oraz z budowaniem pozytywnych relacji między ludźmi młodymi i starymi są konieczne w toku wychowywania młodego pokolenia, sama jednak nie realizuje tych treści. Wskazała także lekcje wychowawcze jako zajęcia, podczas których mogą być podejmowane przytoczone wyżej tematy.

Kolejnym przeanalizowanym przedmiotem pod kątem możliwości realizowania edukacji do starości był język polski. Jak wynika z *Podstawy programowej...*, uczeń w kontakcie z dziełami kultury kształtuje hierarchię wartości, swoją wrażliwość, poczucie własnej tożsamości i postawę patriotyczną. Odczytuje także wartości pozytywne i ich przeciwieństwa opisane w tekstach literackich¹⁵. Nasuwa się pytanie: Czy i jakie wartości oraz postawy prospołeczne przejawiane w stosunku do seniorów oraz procesu starzenia się człowieka mogą być kształtowane na bazie tego materiału dydaktycznego u wychowanków w ramach kształcenia literackiego?

W Szkole Podstawowej nr 1 w Chorzowie do nauki języka polskiego uczniów klas IV–VI w czasie prowadzonych badań wykorzystywane były podręczniki

¹⁵ *Podstawa programowa kształcenia...*, dostęp: 25.05.2010.

Hanny Dobrowolskiej¹⁶. W podręczniku do języka polskiego dla uczniów klasy VI znajduje się tylko jeden wiersz związany z tematyką starości: *Przepaść* Tadeusza Różewicza. Poeta ukazuje w nim babcię, jako osobę „...w czarnych sukniach, w drucianych okularach z laseczką...”, bojącą się przejść przez ulicę. Na szczęście chłopiec o wielkim sercu pomaga staruszce i „Rozstępują się straszliwe ciemności nagromadzone nad światem przez złych ludzi, kiedy w sercu małego chłopca świeci iskierka miłości”. Poeta w wierszu zachęca odbiorców do podjęcia z uczniami refleksji na temat ludzi starych, ich problemów i lęków w starości, prowokuje także do rozważań nad istotą następujących wartości: altruizmu, szacunku i dobroci okazywanych babci jako osobie najbliższej wychowankowi. Uważam, że nauczyciel języka polskiego powinien najpierw rozwinąć ten temat w odniesieniu do osób starych ze środowiska śląskiego, aby następnie przejść do seniorów jako członków naszego starzejącego się społeczeństwa. T. Różewicz pokazuje seniorkę w kontekście postępującej cywilizacji technicznej i komunikacyjnej, która budzi u osoby starej obawy i lęk. Pedagog powinien uświadomić wychowankom, że w tej sytuacji seniorzy potrzebują pomocy od społeczeństwa. W tym miejscu jest możliwość podkreślenia faktu, że uczniowie często nie zwracają uwagi na potrzeby osób starych z najbliższego otoczenia. Tekst tak jest skonstruowany, aby uczniowie mogli wytłumaczyć przenośnię występującą w wierszu, ocenić postawę chłopca, który pomaga seniorce przejść przez jezdnię. Dzięki jego pozytywnemu zachowaniu krawężnik przestał być przepaścią, a ulica otchłanią. Uczniowie powinni ocenić i ustosunkować się do osób w podeszłym wieku. Nauczyciel ma także zwrócić uwagę wychowanków, że tylko ten chłopiec pomógł babci, aby zastanowili się, gdzie byli inni ludzie¹⁷.

Jak wynika z analizy przewodnika metodycznego do kształcenia literackiego w klasie IV szkoły podstawowej, w toku lekcji języka polskiego uczniowie mają do rozważenia następujące zagadnienia: Co możemy powiedzieć o stosunku młodych ludzi do osób w podeszłym wieku? Nauczyciel może więc omówić postawy młodzieży wobec seniorów na lekcji języka polskiego oraz wskazać prawdopodobne przyczyny negatywnego stosunku wnucząt do babci czy też dziadka. Tego rodzaju zadania dydaktyczno-wychowawcze nauczyciel powinien realizować, aby uczniowie poprzez namysł mogli zmienić własne postępowanie wobec seniorów, jeśli nie jest ono właściwe. Uważam, że w trakcie szukania rozwiązań negatywnych zachowań wychowanków w stosunku do osób starych następuje ich uwrażliwianie na potrzeby i problemy seniorów oraz kształtowana jest postawa szacunku względem osób w wieku poprodukcyjnym¹⁸.

¹⁶ H. Dobrowolska, *Jutro pójdę w świat. Podręcznik do kształcenia literackiego dla szkoły podstawowej*, Warszawa 2003.

¹⁷ Tamże, klasa VI, s. 52.

¹⁸ B. Surdej, A. Surdej, *Jutro pójdę w świat. Klasa VI. Przewodnik dla nauczyciela*, Warszawa 2003.

Nauczycielka nr 3 (dyplomowana) języka polskiego w badanej szkole podstawowej stwierdziła, iż ponieważ „ci młodzi ludzie też kiedyś będą starzy”, powinni mieć świadomość „pozytywnego odnoszenia się do nich”. W opinii respondentki „edukacja do starości, w oparciu o przykłady ze środowiska ucznia – babci i dziadka, ma za zadanie odnieść się do następujących treści: charakterystyka zmian zachodzących w organizmie człowieka wraz z upływem lat; ograniczenia wynikające z procesu starzenia się jednostki; formy pomocy, którą dzieci i młodzież mogą nieść seniorom; tolerancja, szacunek i empatia wobec drugiego człowieka, w tym człowieka starego. Jej zdaniem „dzieci wychowywane w rodzinach wielopokoleniowych i mające dziadków w naturalny sposób zdobywają tę wiedzę, jednak te, które nie stykają się z ludźmi starymi, są w zdecydowanie gorszej sytuacji, dlatego szkoła powinna ich wykształcić w zakresie wymienionych umiejętności”.

W podręczniku do kształcenia literackiego w klasie IV jest także tylko jeden wiersz i jedno opowiadanie, w których można znaleźć tematykę związaną z osobami starymi i starością. Jest to wiersz Ludmiły Marjańskiej pod tytułem *Wszystko dla babci*. Według autorki podręcznika uczniowie powinni wymienić cechy charakteryzujące babcię oraz ułożyć propozycję dialogu z nią. Następnie mogą jako kolejne zadanie poszukać tych cech seniorki, za które najbardziej ją cenią. Mają także wybrać spośród wielu obrazków przedstawiających przedmioty codziennego użytku ten, który kojarzy się im z babcią, a następnie uzasadnić swój wybór. Na lekcji języka polskiego uczniowie mają zatem możliwość wyrażenia własnych poglądów na temat starości oraz omówienia postaw wobec seniorki. Niewątpliwie jest to materiał, który umożliwia nauczycielowi zaproponowanie uczniom podjęcia relacji z osobą starszą z ich otoczenia oraz wspólne spędzenie czasu, pomoc w wykonaniu różnych czynności, jeśli będzie taka potrzeba. Chodzi tu zatem o zdiagnozowanie przez wychowanków środowiska życia osób starych i sprowokowanie adolescentów do aktywności na rzecz seniorów. W ten sposób można ich uwrażliwiać na sytuacje trudne w życiu człowieka w okresie starości. W wierszu znajduje się też pozytywny obraz staruszki – pracowitej i zawsze uśmiechniętej, co uwidacznia pozytywne relacje między wnucętami a babcią. Można więc wysnuć wniosek, iż autorka chce zachęcić młodych do spędzania czasu z osobami starymi: „Po domu chodzi babcia w fartuchu, w zielonych kapciach. Sprząta, kwiatki podlewa i nigdy się nie gniewa... Za to, że jesteś taka, kupię ci, Babciu, lizaka”.

Relacje między adolescentami i seniorami przedstawione są także w opowiadaniu Ewy Nowackiej pod tytułem *Dwa dni w listopadzie*¹⁹. Z jego treści wynika, że babcia zawsze była osobą pracowitą i chętnie spędzała czas z wnukami. Oni też bardzo lubili aktywnie spędzać czas z babcią. Wnuczka tak wspomina wspólne chwile: „Parę miesięcy temu szukałam z babcią wiosny w naszym osiedlu, to ona

¹⁹ B. Surdej, A. Surdej, *Jutro pójdę w świat...*, s. 230–235.

pokazała mi wtedy kwiatki podbiału pod ścianą wielkiego bloku, [...] co roku przyjeżdżaliśmy na wakacje do dziadków”. Nauczyciel może zatem podjąć dialog z wychowankami na temat czerpania korzyści z doświadczenia osób starych. Z dalszego tekstu wynika, że seniorka jest emocjonalnie związana z wnuczką: „Moniczka kochana, moja pociecha [...]” – mówi babcia. Wnuczka ma bardzo dobry kontakt z babcią, podczas wizyty czule z nią rozmawia i nie może się doczekać następnego z nią spotkania. „Nauczysz mnie, babciu, robić na drutach? Narwiemy lipowych jagód i malin w lesie i będę ci pomagała doić Baškę”. Niewątpliwie tego rodzaju odnoszenie się wnuczki do babci świadczy, że relacje pozytywne są nawiązywane także ze strony adolescentki. Dalej jednak E. Nowacka zwraca uwagę na to, że człowiek stary może też chorować. Istotne jest, aby wychowankowie w oparciu o treść opowiadania przedstawili sposoby wspólnego spędzania czasu z babcią i dziadkiem, dokonali ich oceny oraz wskazali inne możliwości wspólnego przebywania. Warto również w toku lekcji zachęcić ich do rozważań na temat pomocy seniorom na przykład w trakcie ich choroby. Jest to możliwe, co wynika na przykład z wypowiedzi nauczycielki nr 4 (mianowanej) języka polskiego. Stwierdziła ona, iż „szkoła powinna przygotowywać wychowanków do ostatniego etapu życia oraz kształtować u uczniów pożądane postawy wobec seniorów, takie jak: szacunek, wrażliwość na potrzeby innych, tolerancję wobec odmienności, odpowiedzialność za osoby starsze oraz chęć niesienia im pomocy w codziennym życiu”. Respondentka dodała, iż „dzieci na co dzień obcują z osobami starszymi, w związku z tym powinny od najmłodszych lat uczyć się szacunku i właściwych postaw wobec tej grupy społecznej”. Dalej zaś stwierdza: „W toku prowadzonych lekcji przygotowuję dzieci do problemów i możliwości związanych ze starzeniem się człowieka. Celem jest wyrabianie właściwych postaw wobec seniorów, kształtuję u nich: szacunek wobec osób starszych i uwrażliwienie na ich potrzeby, także właściwe zachowania wobec ludzi starych w środkach transportu i miejscach publicznych. Wspólnie z uczniami poszukujemy ciekawych sposobów spędzania wolnego czasu z babcią i dziadkiem. Omawiamy też ich rolę w przekazywaniu rodzinnych tradycji oraz budowaniu rodzinnej atmosfery świąt. Wykorzystuję w tym celu: pogadankę, dyskusję, dramę i działania praktyczne”. Nauczycielka ta jest zatem świadoma swej roli edukacyjnej, jeśli chodzi o przygotowanie adolescentów do starości, czyni to wszak przy okazji realizowania programu nauczania.

Nauczycielka nr 5 (dyplomowana) języka polskiego jest zdania, iż „szkoła powinna przygotowywać dzieci i młodzież do starości, ponieważ starość to etap ludzkiego życia, to stan, który jest widoczny w środowisku, w najbliższym otoczeniu”. Jej zdanie w tym zakresie jest podobne do wcześniej wypowiedzianej się. Uważa, iż „istotne jest rozumienie procesu starzenia się oraz kształtowanie u wychowanków następujących postaw: szacunek, empatia, umiejętność słuchania i niesienia pomocy”. W ramach realizowanego przedmiotu, jak twierdzi nauczycielka, wystąpili bohaterowie będący w relacji z osobą starszą, choć treści te

pojawiły się rzadko. Jej zdaniem „edukacja do starości powinna opierać się na realizowaniu następujących problemów: starości jako etapu życia, pozytywnych i negatywnych elementów występujących w okresie starości, szacunku do osób starszych, dostrzegania ich potrzeb; także dla młodych osoby starsze są źródłem wiedzy i doświadczenia”. Jak widać, również i ta nauczycielka jest świadoma roli edukacyjnej o charakterze gerontologicznym pełnionej w stosunku do adolescentów. Respondentka w czasie swoich zajęć z młodzieżą szkoły podstawowej poprzez pogadankę i dyskusję podejmowała wymienione tematy, choć – jak stwierdziła – „lekcje tego typu występują bardzo rzadko”.

Kolejnym analizowanym przedmiotem nauczania była edukacja przyrodnicza.

Celem jej zgodnie z *Podstawą programową...* jest praktyczne wykorzystanie wiedzy przyrodniczej. Uczeń ma orientować się w otaczającej go przestrzeni przyrodniczej i kulturowej, rozpoznać sytuacje zagrażające zdrowiu i życiu oraz podejmować działania zwiększając bezpieczeństwo własne i innych. Powinien także świadomie działać na rzecz ochrony własnego zdrowia, co może pozwolić mu cieszyć się aktywnością fizyczną i zdrowiem w czasie emerytury. Te treści nauczania, mogące wpłynąć na przygotowanie młodzieży do aktywnego i zdrowego życia w starości, obejmują następujące działy tematyczne: *Ja i moje otoczenie*, *Organizm człowieka* oraz *Zdrowie i troska o zdrowie*. W ramach pierwszego działu uczniowie powinni wskazać znaczenie odpoczynku, odżywiania się i aktywności ruchowej w prawidłowym funkcjonowaniu organizmu. W ramach drugiego adolescenti powinni wymienić podstawowe funkcje organizmu, biorąc pod uwagę poznane układy człowieka, powinni też rozpoznać i nazwać etapy rozwoju człowieka od zarodka do starości. W ramach działu *Zdrowie i troska o zdrowie* wychowankowie klasy IV muszą wymienić zasady prawidłowego odżywiania się i podać, jak je stosować. Na przykład powinni scharakteryzować podstawowe zasady ochrony narządów wzroku i słuchu, wyjaśnić znaczenie ruchu i ćwiczeń fizycznych w utrzymaniu zdrowia, podać przykłady właściwego spędzania wolnego czasu z uwzględnieniem zasad bezpieczeństwa. Mają ponadto znać zasady udzielania pierwszej pomocy w czasie niektórych urazów. Edukacja na tym etapie obejmuje także umiejętność wyjaśnienia negatywnego wpływu alkoholu, nikotyny i substancji psychoaktywnych na zdrowie człowieka. Uczniowie powinni także umieć wymienić zasady zdrowego stylu życia i uzasadnić konieczność ich stosowania²⁰. Przypomnę, za Katarzyną Borzucką-Sitkiewicz, iż styl życia adolescentów kształtuje się poprzez dokonywanie przez nich świadomych wyborów zachowań służących utrzymaniu i doskonaleniu zdrowia²¹. Wszystkie zasady prowadzenia zdrowego stylu życia poznane i uwewnętrznione

²⁰ *Podstawa programowa kształcenia...*, dostęp: 25.05.2010.

²¹ Por. K. Borzucka-Sitkiewicz, *Kształtowanie zachowań zdrowotnych w procesie socjalizacji a styl życia młodzieży (w regionie górnośląskim)*, Katowice 2005, s. 21.

w toku lekcji przez uczniów są bardzo ważne, gdyż ich zastosowanie wpływa na poprawę ich kondycji i zdrowia. Zdobyte nawyki prozdrowotne oraz przestrzeganie ich może w przyszłości – w czasie ich starości – wpłynąć na poprawę jakości życia.

Wypowiadająca się nauczycielka nr 6 (kontraktowa) wszystkie te cele realizuje w toku swojej pracy. Jej zdaniem „starość jest naturalnym, ostatnim etapem w życiu człowieka, który u różnych osób przebiega w inny sposób. Można, a raczej powinno się do niej przygotować we wcześniejszych etapach życia, zaczynając od dzieciństwa i okresu dorastania”. Respondentka zwróciła też uwagę na bardzo ważną umiejętność, stwierdziła bowiem, że „ze starością trzeba umieć się pogodzić, zaakceptować ją i umiejętnie przez nią przejść, aby jak najlepiej wykorzystać ten czas”. Jej zdaniem „każda szkoła powinna przygotować dzieci i młodzież do starości, a przede wszystkim do radzenia sobie w różnych sytuacjach w życiu oraz do rozwiązywania problemów i poszukiwania atrakcyjnych form spędzania czasu”. Także „edukacja do starości, która jest prowadzona w szkole, powinna uczyć adolescentów godności i szacunku człowieka; dbania o zdrowie, racjonalnego odżywiania się, borykania się z niepełnosprawnością, nawiązywania więzi emocjonalnych z pokoleniem osób starych oraz pielęgnowania wartości rodziny. Poza tym, u młodego człowieka powinna też być kształtowana postawa kulturalnego, godnego odnoszenia się do ludzi starych; umiejętność zaakceptowania zmian, jakie mają miejsce na skutek starzenia się organizmu człowieka; propagowanie aktywności fizycznej jako wyznacznika sprawności w starości; umiejętność nawiązywania pozytywnych relacji młodych z seniorami oraz korzystanie z ich życiowego doświadczenia”. Moim zdaniem w toku prowadzonych zajęć z przyrody, za pomocą pogadanek, odgrywanych scenek oraz głoszonych przez uczniów referatów, nauczycielka realizuje tematy związane z postawami ważnymi w każdym stadium rozwoju, także w starości.

W Szkole Podstawowej nr 1 do nauki przyrody wykorzystywano w roku szkolnym 2009/2010 podręczniki Elżbiety Błaszczuk, Ewy Kłos, Bogusława Malańskiego, Janiny Sygniewicz, Blondyny Zajdler²². Niestety podręcznik do nauczania przyrody w klasach V i VI nie zawiera żadnych treści, które mogłyby w przyszłości pomóc uczniom w adaptacji do okresu starości. W klasie IV natomiast znajduje się wiele tematów związanych ze zdrowiem człowieka. W ramach działu: *Czynności życiowe człowieka* realizowany jest temat *Etapy rozwoju człowieka*. W toku lekcji uczniowie poznają i charakteryzują poszczególne etapy tego rozwoju. Do poszczególnych okresów rozwojowych dobierają fotografie, a także przedstawiają scenki i charakteryzują wybrany losowo etap rozwoju człowieka, także człowieka starego. W czasie podsumowania realizowanego tematu na lekcji uczniowie charakteryzują etap rozwojowy, w którym są obecnie, a więc

²² E. Błaszczuk, E. Kłos, B. Malański, J. Sygniewicz, B. Zajdler, *Przyroda 4; Przyroda 5; Przyroda 6*, Warszawa 1999.

okres adolescencji. W tym momencie można też nawiązywać do okresu starości. Zgodnie z tematyką i założeniami autorów podręcznika z przyrody nauczyciel powinien dążyć do tego, aby uczeń osiągnął podstawowy poziom wiedzy z każdego okresu rozwojowego człowieka. Do oczekiwanych osiągnięć ucznia zaliczyć należy: wymienienie oraz scharakteryzowanie okresów rozwojowych w życiu człowieka, w tym starości, wyróżnienie odmienności między poszczególnymi okresami. Podkreślę, że w przewodniku metodycznym dla nauczyciela podejmowany jest także temat dotyczący ludzi starych i okresu starości²³.

Tego rodzaju treści omawiane na lekcjach mają kształtować u uczniów pozytywny stosunek do starości oraz budzić szacunek wobec seniorów, którzy przedstawiani są w podręczniku do nauczania przyrody pozytywnie²⁴. W treściach z tego przedmiotu zasygnalizowane zostały także potrzeby i problemy ludzi starszych oraz znaczenie ich wiedzy i doświadczenia dla młodego pokolenia. Świadczą o tym następujące fragmenty: „Okres starzenia się jest to okres naturalny w życiu każdego człowieka. Spójrz na swojego dziadka, babcię [...]. Pamiętaj, ludzie starszych należy traktować ze szczególnym szacunkiem i życzliwością. Są oni mniej odporni na sytuacje stresowe, trudniej przystosowują się do zmian warunków życia. Na ogół ci ludzie mają więcej czasu, mogą go poświęcić tobie. Korzystaj z ich wiedzy i doświadczenia”²⁵.

Z analiz treści podręczników do przyrody wynika, że w trakcie edukacji przyrodniczej nauczyciel ma za zadanie uświadomienie wychowankom, iż każdy senior kiedyś był młody, a bogate doświadczenie życiowe powinno być wykorzystane przez młodsze pokolenie. Pedagog ma możliwość zachęcania młodzieży do nawiązywania pozytywnych relacji z seniorami i w razie potrzeby powinien on zasygnalizować, że mogą zwracać się do nich o pomoc w czasie występowania problemów. „Starsi ludzie – babcia, dziadek są skarbnicą wiadomości i mądrości życiowych. Też byli kiedyś młodzi. Podczas długiego życia wiele się nauczyli, nabrali doświadczenia, jak rozwiązywać trudne sytuacje. Być może znajdą radę również na twoje problemy”²⁶.

Konieczność podejmowania tych ważnych kwestii w naszym kraju – w związku ze społeczeństwem demograficznie starym, w którym żyją adolescenci – potwierdziła też nauczycielka nr 7 (dyplomowana) przyrody i edukacji regionalnej. Jej zdaniem „szkoła powinna realizować tematy z zakresu starości oraz starzenia się człowieka, ponieważ starość jest to naturalny, kolejny etap w życiu każdego z nas”. W wywiadzie uznała, iż „żyjemy coraz dłużej i mamy wokół siebie coraz więcej osób starszych, dlatego należy się do owych zmian

²³ E. Błaszczuk, E. Kłos, B. Malański, J. Sygniewicz, B. Zajdler, *Przyroda 4. Książka nauczyciela*, Warszawa 1999, s. 77–78.

²⁴ Aneks nr 8.

²⁵ E. Błaszczuk, E. Kłos, B. Malański, J. Sygniewicz, B. Zajdler, *Przyroda 4. Podręcznik*, Warszawa 1999, s. 121.

²⁶ Tamże.

demograficznych odpowiednio wcześniej przygotować. W toku wychowania do starości powinny być kształtowane następujące umiejętności: dbanie o własny organizm przez całe życie poprzez odpowiednie, zdrowe odżywianie się, dbanie o higienę, profilaktykę chorób; budzenie szacunku do osób starszych, chęć niesienia im pomocy”. Przygotowanie do starości w szkole powinno także jej zdaniem „wyposażyć uczniów w wiedzę na temat zmian zachodzących w organizmie człowieka w okresie starzenia się. Ważne jest ponadto uświadomienie młodzieży, że odpowiedni tryb życia od najmłodszych lat, a więc także w czasie szkolnym, opóźnia wchodzenie w okres starości. Kształcąc wychowanków w ramach przedmiotu przyroda, nauczycielka wprowadza treści z zakresu starości i człowieka starego. Poprzez różnorodne metody dydaktyczno-wychowawcze, między innymi dyskusję, pracę z tekstem, sytuacyjną²⁷, angażuje aktywnie uczniów i uświadamia im konieczność szanowania człowieka we wszystkich etapach jego życia.

Nauczycielka nr 8 (dyplomowana) była innego zdania. Uważa, iż „celem szkoły jest kształtowanie osobowości uczniów. Nie sposób jednak w szkole podstawowej przygotować młodzieży do tak odległego okresu ich życia”. Następnie wskazywała: „W ramach lekcji przyrody skupiam się na budzeniu szacunku i odpowiedzialności wobec siebie i drugiego człowieka, a także życzliwości i zrozumienia osób starszych. Do tematów związanych z seniorami nawiązuję przy okazji charakterystyki poszczególnych etapów rozwoju człowieka, a więc także starości”. Uzasadniała, iż „w toku edukacji szkolnej nauczyciele kształtują następujące uczucia: radości i cieszenia się życiem niezależnie od jego etapu, wiary w siebie, pokonywania samotności, umiejętności komunikowania się, tolerancji i szacunku, tworzenia silnych więzi rodzinnych i budowania wzajemnego zaufania”.

Kolejnym działem przyrody, którego wiedza jest pomocna młodzieży w dobrym przeżywaniu i przygotowaniu się do starości, jest: *Zdrowy styl życia*. Podczas jego realizacji zostają przeprowadzone między innymi lekcje na następujące tematy: *Pojęcie zdrowia i choroby, Zasady właściwego żywienia, Przyczyny i skutki nieprawidłowego odżywiania się, Wpływ alkoholu na organizm człowieka, Wpływ nikotyny na organizm człowieka, Jak należy dbać o zdrowie?, Co to jest zdrowy styl życia?*²⁸. Celem materiału w tym dziale jest wskazanie zależności między stylem życia człowieka a jego zdrowiem oraz uświadomienie wychowankom, że zdrowie nie ogranicza się tylko do braku choroby. Podczas omawiania powyższych tematów uczniowie poznają ważniejsze choroby zakaźne, sposoby zakażenia się nimi, a także możliwości ich uniknięcia. Przy tej okazji nauczyciel ma możliwość uświadomić wychowankom, że przede wszystkim własnym postę-

²⁷ K. Kruszewski, *Sztuka nauczania. Czynności nauczyciela. Podręcznik akademicki*, Warszawa 2004, s. 186.

²⁸ E. Błaszczuk, E. Kłos, B. Malański, J. Sygniewicz, B. Zajdler, *Przyroda 4. Książka nauczyciela...*, s. 77–87.

powaniem mogą wpływać na stan swojego organizmu. W podręczniku autorzy akcentują, że w każdym okresie życia, aby zachować określony, dobry potencjał na starość, ważny jest dla zdrowia odpowiedni tryb życia, przestrzeganie zasad higieny i dbałość o własne ciało, prawidłowe żywienie, higiena i estetyka oraz dbanie o to, aby oddychać czystym powietrzem²⁹.

W ramach tematu lekcji pod tytułem *Pojęcie zdrowia i choroby* uczniowie określają zdrowie w aspekcie fizycznym, psychicznym i społecznym. Następnie każdy z nich wypisuje czynności, które codziennie wykonuje, oraz te, które łączą się z jego przyszłością. Wychowanek zastanawia się, czy mógłby je realizować, gdyby był chory. Zajęcia dotyczą ważnego aspektu, to jest określenia choroby jako czynnika zakłócającego normalny tryb życia w każdym jego etapie, zarówno w młodości, jak i w starości. Oczekiwane osiągnięcia ucznia obejmują: postrzeganie zdrowia w aspekcie fizycznym, psychicznym i społecznym oraz rozumienie zdrowia jako podstawowego czynnika warunkującego wypełnianie obowiązków i spełnianie marzeń³⁰. Ponieważ jednak treści nie odnoszą się bezpośrednio do człowieka starego, ważna tu jest rola nauczyciela, który powinien tak kierować tokiem zajęć, aby eksponować czas życia w starości i wskazywać na sytuację seniorów żyjących obok adolescentów. Dlatego powinni oni już teraz zadbać o własne zdrowie, aby w przyszłości móc realizować wszystkie swoje dotychczasowe zainteresowania, powinni także być wrażliwi na problemy zdrowotne babci i dziadka oraz zaopiekować się nimi w razie choroby.

Zasady właściwego żywienia i Przyczyny i skutki nieprawidłowego odżywiania się to tematy, które są prowadzone także na lekcjach z przedmiotu przyroda. Uczniowie mają samodzielnie przygotowywać zbilansowane śniadanie, a następnie zapisać w zeszytach zasady właściwego żywienia. Wyjaśniają ponadto pojęcie prawidłowego odżywiania się oraz przedstawiają przyczyny i skutki niewłaściwego odżywiania się. Oczekiwane osiągnięcia uczniów dotyczą znajomości znaczenia pojęcia prawidłowego i nieprawidłowego odżywiania się oraz umiejętności podania przyczyn i skutków niewłaściwego żywienia³¹. Nauczyciel ma więc możliwość wskazania uczniom na potrzebę przestrzegania prawidłowego odżywiania się również w starości.

W toku zajęć z przyrody uczniowie omawiają także tematy: *Wpływ alkoholu na organizm człowieka*, *Wpływ nikotyny na organizm człowieka*. Na podstawie fragmentu filmu pod tytułem *Epitafium dla narkomana* i informacji w podręczniku powinni sporządzić notatki, na podstawie własnych obserwacji wyjaśnić pojęcie uzależnienia i podać przykłady szkodliwego wpływu alkoholu i nikotyny na organizm człowieka. Mogą także ćwiczyć umiejętność odmawiania i zachowania postawy antyalkoholowej i antynikotynowej w sytuacji presji otoczenia,

²⁹ Tamże, s. 79.

³⁰ Tamże, s. 79–80.

³¹ Tamże, s. 82–83.

powinni poznać również szkodliwy wpływ nikotyny na organizm, zwłaszcza w okresie wzrostu – są to ważne cele zajęć z przyrody. Adolescent ma rozumieć, że alkoholizm jest chorobą, a palenie papierosów jest nałogiem – oba zjawiska szkodzą człowiekowi w każdym wieku, a najbardziej w starości, bo organizm jest już w tym czasie bardziej wrażliwy, gdyż proces starzenia mocno postępuje³².

Jest zatem wiele możliwości, aby można było na lekcjach przyrody w klasach IV–VI zaakcentować konieczność dbania o zdrowie. W efekcie omawianych zajęć uczeń powinien nie tylko rozumieć pojęcie higieny osobistej, ale także powinien umieć dbać o własne ciało i odzież. Wychowankowie zdobywają też określoną wiedzę o postępowaniu zdrowotnym w każdym okresie rozwojowym i o zdrowym stylu życia. W oparciu o dotychczasowe informacje powinni także oni prezentować własne pomysły dotyczące tegoż stylu życia, a więc mogą nauczyciele poprosić o wyeksponowanie wyznaczników zdrowego stylu życia człowieka starego.

Kolejnym analizowanym przedmiotem nauczania było wychowanie do życia w rodzinie. *Podstawa programowa...* dotycząca tego przedmiotu w klasach V i VI szkoły podstawowej przewiduje realizację następujących celów: ukazywanie wartości rodziny w życiu osobistym człowieka oraz pomoc w przygotowaniu się do rozumienia i akceptacji przemian okresu dojrzewania. Treści zajęć obejmują: podstawowe funkcje rodziny z podkreśleniem w niej miejsca dziecka (a trzeba by było omówić też rolę dziadków – A.W-T.); przekazywania wartości i tradycji w rodzinie, wspólnego świętowania i spędzania wolnego czasu; więzi rodzinnej, związków uczuciowych i innych relacji panujących w rodzinie, konfliktów i ich rozwiązywania; odpowiedzialności za własny rozwój i samowychowanie³³. W wytycznych programowych wiele miejsca poświęcono na zrozumienie przez uczniów roli osób starych – dziadków – w ich rodzinach.

Nauczyciele prowadzący lekcje w ramach przedmiotu wychowanie do życia w rodzinie w Szkole Podstawowej nr 1 w Chorzowie realizują program Państwowego Zakładu Higieny pod tytułem *Czas przemian*. W roku szkolnym 2009/2010 korzystali z podręcznika Elżbiety Pyrzyckiej i Marii Selke³⁴. Głównymi tematami zajęć są: *Przygotowanie młodego pokolenia do życia w rodzinie, Kształtowanie postaw, Akceptacja swojej osobowości oraz wzmocnienie szacunku dla innych*. Przedmiot ten ma za zadanie wspierać uczniów i pomóc im otworzyć się na potrzeby drugiego człowieka, a więc i seniora. W toku lekcji poznają oni zagadnienia związane z rozwojem fizycznym, psychicznym i społecznym; drogi rozwoju emocjonalnego i uczuciowego; funkcje i organizację życia rodzinnego. Jak wynika z zaleceń Ministerstwa Edukacji Narodowej i Sportu, materiał ten powinien być opracowany tak, aby nauczyciel przygotował uczniów do osiągnięcia

³² Tamże, s. 83–84.

³³ *Podstawa programowa kształcenia...*, dostęp: 25.05.2010.

³⁴ E. Pyrzycka, M. Selke, *Wychowanie do życia w rodzinie dla uczniów klas V–VI szkoły podstawowej. Wędrując ku dorosłości*, Kraków 1997.

emocjonalnej dojrzałości oraz przyjęcia takiej postawy, która pozwoli młodemu człowiekowi żyć w rodzinie (także z dziadkami) pełnej zrozumienia, pokoju i radości³⁵. Poza tym, realizując ten przedmiot, pedagog powinien kształtować u uczniów refleksyjny stosunek do siebie; przekonanie o konieczności kierowania własnym rozwojem w każdej fazie życia; wrażliwość na potrzeby otoczenia, a więc także na seniorów z najbliższego środowiska; uwzględnienie potrzeb innych ludzi, także babci i dziadka, i służenia im w razie potrzeby³⁶. W ramach przedmiotu wychowanie do życia w rodzinie w klasie V i VI szkoły podstawowej można kilkakrotnie realizować treści edukacji do starości, odnosząc się na lekcjach do przykładów związanych z seniorami. Niestety po przeanalizowaniu treści podręcznika³⁷ nie znalazłam jednak odniesień do osób starych. Wszystkie związki interpersonalne omawiane na zajęciach dotyczą relacji: dziecko – rodzic oraz brat – siostra.

W związku z funkcjonowaniem współczesnych adolescentów w społeczeństwie ludzi starych istnieje konieczność podkreślania przez nauczycieli na zajęciach z wyróżnionych przedmiotów nauczania istoty wychowania do starości. W toku lekcji powinni oni zwrócić uwagę uczniów na szacunek do osób starych, nawiązywanie prawidłowych relacji z seniorami, omówić, ile wychowankowie mogą osiągnąć korzyści dzięki przekazowi wartości i tradycji polskich przez seniorów. Tym bardziej, że pedagodzy prowadzący te zajęcia w badanej szkole podstawowej, jak wynika z ich wypowiedzi, rozumieją istotę przygotowania uczniów do ostatniego etapu życia oraz poprawę ich postaw wobec seniorów. Potwierdzeniem tego były na przykład słowa nauczycielki nr 9 (dyplomowanej), która poza edukacją uczniów w tym zakresie zwróciła uwagę na sytuację współczesnych osób starych w polskim społeczeństwie. Jej zdaniem starość jest jednym z etapów życia, do którego powinno się przygotowywać w środowisku szkolnym: „Edukacja do starości powinna przełamywać kult młodości – piękna, a pokazywać pozytywne aspekty starości”. Badana, na podstawie obserwacji seniorów ze swojego środowiska rodzinnego, stwierdziła, iż „bardzo ważne jest pozytywne spojrzenie na starość oraz aktywne uczestnictwo seniorów na przykład w uniwersytetach trzeciego wieku. Dzięki temu nie będą oni samotni, zdobędą nową wiedzę, nowe znajomości, dzięki czemu ich życie będzie lepsze”. Respondentka uważa, iż w toku zajęć z wychowania do życia w rodzinie występują treści, które należy odnosić także do ostatniego etapu życia oraz osób starych. Przyznała jednak, iż tego nie uczyniła, ale w następnym roku szkolnym zwróci na to uwagę, a szczególnie będzie kształtowała u wychowanków empatię, życzliwość i zrozumienie potrzeb innych, w tym seniorów. Poza tym zadeklarowała: „Będę uświadamiać wychowankom, że w każdym wieku można rozwijać swoje pasje

³⁵ Tamże.

³⁶ Plan realizacji przedmiotu *Wychowanie do życia w rodzinie* przygotowany przez nauczycieli Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie na rok szkolny 2009/2010.

³⁷ E. Pyrzycka, E. Selke, *Wychowanie do życia w rodzinie...*

i zainteresowania, a także być twórczym i korzystać z oferty różnego typu placówek kulturalno-oświatowych i sportowych, gdyż istotne jest zachowanie w człowieku dziecięcej radości niezależnie od okresu życia, w jakim się znajduje”.

Kolejna badana, nauczycielka nr 10 (dyplomowana), także stwierdziła, iż „dzieciom i młodzieży należy uświadamiać zmiany związane ze starzeniem się człowieka”. Babcia i dziadek to w jej opinii osoby najbliższe, dlatego „dziecko powinno zdawać sobie sprawę z upływającego czasu i jego wpływu na nasze życie. Ważne jest uzmysłowienie mu, iż obecnie to dorośli wychowują dzieci, opiekują się nimi i poświęcają im swój czas, jednak za kilkanaście lat role się odwrócą i to dzieci powinny w dorosłości swej pełnić funkcję opiekunów wobec starych rodziców. Dlatego należy ich do tego przygotować, kształtując u nich określone postawy, jak na przykład: chęć niesienia pomocy seniorom, rozumienie ich potrzeb i problemów, umiejętność i chęć wspólnego spędzania czasu. Nauczycielka, wykorzystując metody aktywizujące, a w tym pogadankę i dyskusję, realizuje tematy związane z funkcją oraz organizacją życia rodzinnego, dziadkiem i babcią jako przewodnikami w poznawaniu przeszłości i świata. Uczniowie na zajęciach prowadzonych przez nią nabywają wiedzę na temat pomagania seniorom z najbliższego środowiska. Dowiadują się także, iż ludzie starzy są źródłem wiedzy na temat życia codziennego oraz kultywowania i przekazywania tradycji rodzinnych.

Mając na uwadze temat niniejszej publikacji, podczas analizy *Podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych* spostrzegłam, że są w niej także szczegółowo omówione takie cele i treści wychowania fizycznego, które mogą być przydatne podczas realizowania edukacji do starości. Celami tego przedmiotu bowiem są udział aktywności fizycznej ukierunkowanej na zdrowie, wypoczynek i sport, stosowanie zasad bezpieczeństwa podczas aktywności fizycznej oraz praktykowanie zachowań prozdrowotnych. Nauczyciele wychowania fizycznego kształcą wychowanków w zakresie następujących bloków tematycznych: *Trening zdrowotny* (uczeń wymienia zasady i metody hartowania organizmu, demonstruje ćwiczenia kształtujące wybrane zdolności motoryczne oraz ułatwiające utrzymanie prawidłowej postawy ciała), *Sporty całego życia i wypoczynku* (uczeń powinien osiąść znajomość zasad aktywnego wypoczynku i uczestnictwa w zabawach, grach ruchowych i rekreacyjnych) oraz *Bezpieczna aktywność fizyczna i higiena osobista*. Dyspozycje te i ich kształtowanie jest niezbędne do uczestniczenia w kulturze fizycznej nie tylko w szkole, ale i po jej ukończeniu, a więc również w starości; inicjowania aktywności fizycznej, kształtowania prozdrowotnego stylu życia oraz dbałości o zdrowie i aktywność fizyczną³⁸. Nauczyciel w trakcie prowadzenia kolejnych zajęć z wychowania fizycznego powinien wskazać uczniom, jakie to będzie miało ogromne znaczenie dla ich dobrego funkcjonowania w starości.

³⁸ *Podstawa programowa kształcenia...*, dostęp: 25.05.2010.

Zgodnie z poradnikiem metodycznym Urszuli Kierczak³⁹ wykorzystywanym przez nauczycieli wychowania fizycznego w Szkole Podstawowej nr 1 w Chorzwie roczny plan pracy w klasie IV obejmował między innymi następujące cele: wykształcenie potrzeby czynnego wypoczynku w formie indywidualnej; poznanie różnych form aktywności fizycznej; wdrażanie do odpowiedzialności, samodzielności i samodyscypliny; poznawanie własnych zdolności motorycznych; kształtowanie poczucia odpowiedzialności, sprawiedliwości i poszanowania godności innych. Spośród tematów realizowanych w roku szkolnym zostały wybrane te, które mogą przyczynić się do poprawienia kontaktów interpersonalnych pokolenia młodych i starych oraz do poprawy jakości życia w starości poprzez świadomy wybór zdrowego stylu życia przez uczniów. Należą do nich między innymi działy tematyczne: *Znane, nieznanne. Odkrywamy najbliższą okolicę; Hej, jedziemy na wycieczkę. Wycieczka rowerowa; Zabawy i gry dla mamy i taty – poznajemy zabawy i gry rekreacyjne dla całej rodziny; W parku, w lesie, na łące – gry i zabawy rekreacyjne w terenie*. Celem zajęć z wymienionych działów jest rozwijanie i podnoszenie aktywności ruchowej poprzez różnego rodzaju formy rekreacji i turystyki, a także poznanie różnych sposobów odpoczynku i relaksu. Wybrane tematy są realizowane na dwóch ścieżkach edukacyjnych: wychowania do życia w rodzinie i edukacji regionalnej. W ramach pierwszej występuje przekaz wartości w rodzinie – wspólne spędzanie wolnego czasu. W ramach drugiej ścieżki uczniowie poznają najbliższe otoczenie domu rodzinnego, sąsiedztwa i szkoły, w którym mogą aktywnie i zdrowo spędzać wolny czas⁴⁰. W czasie obu tych ścieżek edukacyjnych nauczyciele mogą odnieść się do osób starych jako członków społeczności, w której żyją wychowankowie.

Te cele wychowania fizycznego są realizowane przez nauczycielkę nr 10 (dyplomowaną). Według niej „szkoła powinna przygotowywać uczniów do starości. W toku zajęć powinno się kształtować u wychowanków postawę szacunku wobec seniorów. Powinno się także uświadamiać młodym, iż dbałość o zdrowie, sprawność fizyczną, wybór właściwego zawodu i planowanie swojej przyszłości ułatwi im pokonywanie kolejnych okresów życia i pozwoli się w odpowiedni sposób do nich przygotować”. Zdaniem respondentki należy także uświadomić wychowankom, iż „starość też może być ciekawa i być czasem, w którym można rozwijać swoje zainteresowania i hobby”.

W szkole podstawowej powinny być zatem podejmowane następujące tematy: „zdrowy tryb życia, zmiany zachodzące w organizmie, potrzeby osób starszych, chęć niesienia pomocy osobom starszym w różnych sytuacjach, przedstawienie starości jako okresu, w którym można korzystać z wcześniejszych doświadczeń życiowych”. Nauczyciel, przygotowując uczniów do starości, może także

³⁹ U. Kierczak, *Zabawa i sport. Poradnik wychowania fizycznego. Szkoła podstawowa klasy 4–6*, Warszawa 2002.

⁴⁰ U. Kierczak, *Zabawa i sport. Poradnik...*, s. 28.

przedstawiać im wartości rodziny wielopokoleniowej oraz powinności związane z ochroną seniorów przed samotnością, między innymi ma możliwość omówić koszty emocjonalne po umieszczeniu seniorów w domu opieki społecznej.

Roczny plan pracy wychowania fizycznego z uczniami w klasie V obejmując między innymi następujące cele: wykształcenie potrzeby czynnego wypoczynku w formie indywidualnej i grupowej (rodzinnej i rówieśniczej); poznanie różnych form aktywności fizycznej i umożliwienie wyboru najbardziej odpowiedniej; wdrażanie do odpowiedzialności, samodzielności i samodyscypliny; wdrażanie do zachowań prozdrowotnych przez kształtowanie nawyków higienicznych, w tym nawyku codziennej aktywności ruchowej, daje nauczycielowi możliwość nawiązania do okresu starości. W toku zajęć realizowanych w klasie V, mających na celu nabywanie umiejętności samooceny i samokontroli własnej sprawności fizycznej, uczeń powinien nabyć zdolność odpowiedzialności za własny rozwój aż do śmierci, powinien także dbać o własne zdrowie i współpracować w tym zakresie z dorosłymi do końca życia. Poza tym powinien zauważyć potrzebę dbania o poziom sprawności fizycznej, rozumieć niebezpieczeństwo zażywania środków dopingujących, prezentować postawę asertywną – umieć odmówić i przeciwstawić się presji⁴¹, bo inaczej skróci własne życie. Kolejnymi tematami mogącymi mieć wpływ na dobrą adaptację uczniów do zmian związanych z procesem starzenia się człowieka są: *Wycieczka! Organizowanie wycieczki pieszej* oraz *Uczniowskie propozycje zabaw i gier rekreacyjnych*. Celem edukacyjnym tych zajęć jest rozwijanie i podnoszenie aktywności ruchowej uczniów poprzez różne formy rekreacji i turystyki, a także poznanie sposobów odpoczynku i relaksu. Adolescenci powinni rozumieć, jak można zdrowo i aktywnie spędzać czas wolny. Te zainteresowania powinny być rozwijane także w starości.

W ramach zajęć wychowania fizycznego uczniowie szkoły podstawowej realizują też treści z zakresu edukacji ekologicznej (poznają wpływ codziennych czynności i zachowań na stan środowiska naturalnego); edukacji prozdrowotnej (rozpoznają swoje mocne i słabe strony), a także wychowania do życia w rodzinie (dowiadują się, iż wspólne spędzanie wolnego czasu pozytywnie wpływa na więź w rodzinie, także z babcią i dziadkiem)⁴².

Nauczycielka nr 11 (mianowana) podobnie jak poprzednie stwierdziła, iż starość jest okresem, do którego należy się przygotować. Zatem „edukacja do starości w szkole podstawowej jest istotna dla bardziej zapobiegliwego i rozsądniejszego podejścia do kwestii zdrowotnych oraz finansowych w dorosłym życiu, a także dla zwiększenia poszanowania osób w podeszłym wieku”. Wychowanie to powinno przede wszystkim obejmować „kwestie zdrowego trybu życia i odżywiania; zmian w organizmie związanych z postępem lat; potrzeby osób starszych, schorowanych; przedstawianie starości jako okresu, w którym

⁴¹ Tamże, s. 31.

⁴² Tamże, s. 46.

korzystając z doświadczeń życiowych [...] można przeżywać tak zwaną trzecią młodość”. W odniesieniu do relacji młodzi – starzy oraz do procesu starzenia się człowieka według niej u uczniów szkoły podstawowej powinny być kształtowane następujące zachowania: szacunek do innych, kulturalne zachowanie w środkach komunikacji, konieczność niesienia pomocy i zrozumienia, troska o własne zdrowie i kondycję fizyczną, umiejętność korzystania z doświadczenia życiowego osób starszych. Nauczycielka stwierdziła, iż „człowiek powinien przez całe życie dążyć do samorealizacji i odnajdywać w ten sposób sens życia, niezależnie od wieku”. Zdaniem badanej uczeń odpowiednio wykształcony w zakresie starości oraz procesów starzenia się przejawia „postawę szacunku i tolerancji, jest wrażliwy na sytuację osób starszych, korzysta z ich doświadczenia, służy im pomocą w przystosowaniu się do zmienionych warunków życia, czuje się odpowiedzialny za seniorów w swojej rodzinie”. Nauczycielka powiedziała też, że w ramach prowadzonego przedmiotu przygotowuje młodzież do aktywnej i zdrowej starości, między innymi poprzez: rozwijanie zainteresowań wolnoczasowych związanych z podniesieniem sprawności fizycznej, uświadamianie potrzeby prowadzenia zdrowego trybu życia opartego na zdrowej diecie i aktywności fizycznej. Przyznała także, iż podczas edukacji nie odwołuje się do tematów związanych z postrzeganiem i dobrym traktowaniem seniorów.

Z kolei w klasie VI podczas lekcji wychowania fizycznego realizowane są między innymi następujące tematy: *Przez ruch do zdrowia, a z papierosami do choroby; Szkodliwe skutki dopingu w sporcie*. W toku tych zajęć uczniowie poznają przyczyny i skutki zażywania środków psychoaktywnych i nadużywania leków oraz konsekwencje innych nałogów. U wychowanków kształtowana jest postawa asertywności, odpowiedzialności za własny rozwój, którego potencjał przyda się w starości. Natomiast temat: *Z mamą i tatą, z kolegą i koleżanką – różnorodne formy rekreacji ruchowej* rozwija i podnosi u uczniów aktywność ruchową poprzez różnego rodzaju formy rekreacji i turystyki. Wychowankowie poznają także sposoby aktywnego, zdrowego odpoczynku i relaksu⁴³, które, miejmy nadzieję, że zakorzenią się w ich osobowości i staną się istotnym kapitałem na starość.

Nie w każdej szkole ogólnokształcącej jest basen, ale w Szkole Podstawowej nr 1 w Chorzowie istnieje możliwość doskonalenia umiejętności pływania i prowadzenia zajęć na basenie. Rozwijają one u adolescentów techniki pływackie, które mogą stać się sposobem spędzania wolnego czasu także w przyszłości, w okresie starości.

Na koniec tego podrozdziału chciałabym przytoczyć opinie dwóch nauczycielek na temat wychowania do starości. W czasie wywiadów z respondentkami zwróciła moją uwagę życiowa mądrość badanych, z których płynęło ich przekonanie o istocie potrzeby odpowiedniego przygotowania młodzieży do własnej

⁴³ Tamże, s. 49, 64.

starości oraz do życia z seniorami w czasach obecnych – społeczeństwa demograficznie starego.

Nauczycielka nr 12 (dyplomowana) uczy wychowanków w klasach IV–VI religii. Stwierdziła, iż „współcześnie człowiek nie myśli o tym, że czas szybko płynie i zbliża się starość. Rodzice starają się zapewnić dzieciom dobry byt oraz wykształcenie. Wychowując dzieci, często korzystają oni z pomocy babci i dziadka. Gdy jednak dziadków ogarnia niemoc fizyczna czy psychiczna, nie zawsze czują się za nich odpowiedzialni, coraz częściej zdarza się, że oddają ich do domu opieki”. Uważa ona, że „tacy rodzice swoim zachowaniem skazują się w przyszłości na podobny los, gdyż ich dzieci nie będą wiedziały, że im także należy się opieka w starości”. Starość człowieka, zdaniem respondentki, powinna być „piękna, nacechowana dostojeństwem i powagą, ale także radością przeżytego życia”. Dalej mówiła, że trzeba młodym uświadomić, iż „stary człowiek to żywa historia i mądrość, której nie znajdzie się w książce. Poza tym w życiu ważna jest „miłość, zwinne ręce, dobre serce, miły uśmiech i gest dobroci skierowany do bliźniego. Katechetka uważa, że takich postaw i spojrzenia na starość oraz seniorów powinna uczyć szkoła, począwszy od podstawowej”. Nauczycielka wyjaśniła, że w toku zajęć, realizuje tematy gerontologiczne głównie podczas omawiania dziesięciu przykazań. Wykorzystuje w tym celu przykłady z życia. Każda historia kończy się wnioskami, które wychowanek wyprowadza. Jej zdaniem „dzieci chętnie słuchają, wręcz proszą o tego typu opowiadania”. Mając na myśli seniorów, respondentka stwierdziła, iż „istotne jest uświadomienie wychowankom, że drugi człowiek jest darem danym od Boga; czyniąc mu krzywdę, krzywdzę siebie. Ja przyjmuję ten dar i robię wszystko, aby było mu ze mną dobrze: ochraniam go i szanuję”.

W opinii nauczycielki nr 13 (mianowanej), pracującej w świetlicy szkolnej, a zatem także z wychowankami z klas IV–VI, zawiera się cała idea potrzeby edukacji uczniów do starości – zarówno indywidualne przygotowanie wychowanków, a także dbanie o relacje międzypokoleniowe to według niej ważne kwestie, które powinny być rozwijane już we wcześniejszych fazach życia dziecka. Zdaniem badanej „U młodego człowieka istotna jest świadomość, że każdego czeka starość i zmiany zachodzące w organizmie na skutek starzenia się”. Pedagog ta zwróciła także uwagę na fakt, że niestety nie wszystkie dzieci wychowują się w rodzinach wielopokoleniowych, gdzie życie codzienne wzbogaca ich wiedzę i doświadczenia o umiejętność obcowania z osobą w starszym wieku, często mniej sprawną fizycznie czy też intelektualnie. Według niej edukacja do starości prowadzona przez nauczycieli w środowisku szkolnym powinna: przedstawiać starość jako kolejny, naturalny etap w życiu człowieka, kształtować postawę szacunku i tolerancji wobec seniorów z najbliższego otoczenia, obrazować atrakcyjne wspólne przedsięwzięcia wnuka/wnuczki z babcią/dziadkiem oparte na doświadczeniu seniorów oraz kształtować umiejętność kulturalnego spędzania czasu wolnego z ludźmi starymi. Respondentka dalej stwierdziła, że

te pozytywne doświadczenia wychowanków wyniesione z rodziny trzypokoleniowej szkoła powinna rozwijać, na przykład promując aktywność fizyczną, uprawianie sportu, prawidłowe odżywianie oraz uświadamiać uczniów, jak te działania wpływają na życie w starości. Badana powiedziała też, że za pomocą różnych form i metod stara się to osiągnąć, wykorzystuje między innymi pogadanki heurystyczne oraz dramy. Te metody dydaktyczne respondentka stosuje w toku lekcji, na których omawia następujące tematy: szacunek wobec seniorów rodu (przy okazji Dnia Babci i Dziadka); kultywowanie tradycji (w okresie Świąt Wielkanocnych i Bożego Narodzenia).

W tym miejscu należy się zastanowić, czy osiągnięte w trakcie tak realizowanej edukacji do starości w klasach IV–VI wyróżnione wcześniej ważne cele wychowania na przyszłość, ale i dla wspólnego bytowania młodego pokolenia ze starym w społeczeństwie demograficznie starym.

Wśród nauczycieli badanych w Szkole Podstawowej nr 1 było: 12 nauczycieli dyplomowanych, 4 mianowanych, 3 kontraktowych i 1 stażysta. Z tej grupy 17 respondentek uważało, iż przygotowanie do starości powinno być realizowane w toku zajęć szkolnych, 2 było przeciwnych oraz 1 nie miał zdania na ten temat (tabela 1).

Tabela 1. Treści edukacji do starości, które powinny być realizowane w klasach IV–VI Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie według nauczycieli

Treści edukacji do starości	Liczba wypowiedzi badanych nauczycieli
Szacunek wobec seniorów	18
Pomoc osobom starym	14
Rozumienie potrzeb i problemów seniorów	12
Poszanowanie tradycji i zwyczajów rodzinnych, rola babci i dziadka w rodzinie	9
Prowadzenie aktywnego i zdrowego trybu życia i jego wpływ na dalsze życie	8
Zmiany psychiczne i fizyczne związane ze starością	7
Rola seniorów w społeczeństwie, korzystanie z ich doświadczenia	7
Pozytywne postrzeganie starości i aktywne jej przeżywanie	5
Wspólne spędzanie czasu z babcią i dziadkiem	4
Wybór właściwego zawodu i planowanie przyszłości	1

Źródło: Badania własne.

A jak wynika z literatury przedmiotu, to właśnie w toku zajęć szkolnych należy poszukiwać z uczniami pozytywnych stron starości oraz przedstawiać seniorów jako autorytety, z których wiedzy i doświadczenia mogą oni czerpać wartościowe informacje na temat jakości starości, a w trakcie spędzanego wspól-

nie czasu wolnego istnieje możliwość poznawania siebie nawzajem – uczyć się być z sobą⁴⁴.

Badani pedagodzy wytypowali następujące obszary, w ramach których szkoła podstawowa powinna wychowanków przygotowywać do życia w społeczeństwie demograficznie starym. Najważniejszym wśród nich jest: kształtowanie szacunku w stosunku do seniorów, pomoc osobom starszym oraz rozumienie ich problemów i potrzeb. Typowe wypowiedzi nauczycieli to także: szanowanie tradycji rodzinnych oraz rozumienie ról, jakie w rodzinie pełnią babcia i dziadek. Swoje opinie respondentki argumentowały tym, że młodzież powinna być świadoma tego, iż prowadzenie aktywnego i zdrowego stylu życia już w dzieciństwie i młodości ma duży wpływ na następne okresy życia, a w tym na okres starości. Zdaniem badanych w toku zajęć szkolnych należy poszukiwać z uczniami pozytywnych stron starości oraz przedstawiać seniorów jako autorytety, z których wiedzy i doświadczenia można czerpać wartościową, ciekawą wiedzę i z którymi można miło spędzać czas wolny.

Jak wynika z badań nauczycielek (20) pracujących w Szkole Podstawowej nr 1 w Chorzowie w roku szkolnym 2009/2010, w ramach swojego przedmiotu starały się one realizować tematy związane z człowiekiem starym i starością. Większość, bo 18 pedagogów podczas zajęć lekcyjnych kształtowało u wychowanków postawę szacunku wobec seniorów, a 12 wskazywało na potrzebę niesienia pomocy najbliższym z seniorów. Podczas zajęć szkolnych omawiały one także treści związane z rozumieniem potrzeb i problemów ludzi starych (7 osób). Równocześnie starały się uświadamiać uczniom korzyści płynące z doświadczenia osób starych (6 osób), z relacji z nimi w rodzinie oraz sposobów wspólnego spędzania czasu wolnego (4 osoby). Kolejną kwestią, na którą zwracały one uwagę wychowanków to zmiany psychofizyczne, jakie występują w okresie starości człowieka (3 osoby). Niestety, tylko 2 nauczycielki wskazały adolescentom na potrzebę dbania o własne zdrowie jako wyznacznik własnej aktywnej i zdrowej starości, a tylko 1 nauczycielka wspomniała o potrzebie spędzania w sposób aktywny i kreatywny czasu wolnego obecnych uczniów w późniejszym czasie – w okresie starości.

Zdaniem Krzysztofa Kruszewskiego czynności nauczyciela, dzięki którym wprowadza on do lekcji wiadomości i kieruje nimi, mogą toczyć się według różnych wzorców; najbardziej typowe wzorce to metody. Dydaktyk pisze, że o wartości danej metody kształcenia decyduje charakter czynności nauczycieli i uczniów oraz środków dydaktycznych wspierających niektóre czynności⁴⁵. Dlatego respondentki mówiły o metodach dydaktycznych, które wykorzystywały, realizując tematy dotyczące starości i procesu starzenia się człowieka. Najczęściej wybieraną metodą dydaktyczną była pogadanka (16 badanych) oraz drama

⁴⁴ T. Senko, *Relacje osób starszych z dziećmi i wnukami*, [w:] *Egzystencjalne problemy człowieka w okresie starzenia się*, red. Y. Karandashev, T. Senko, Mysłowice 2011, s. 235–252.

⁴⁵ K. Kruszewski, *Sztuka nauczania. Czynności nauczyciela. Podręcznik nauczyciela*, Warszawa 2004, s. 186.

(9 badanych). Zdarzyło się, że tylko 3 nauczycielki oczekiwały od uczniów wyrażenia emocji przejawianych do osób starych w ramach prac plastycznych. Zdziwiłam się też tym, że tylko 1 respondentka wybrała metodę pracy z tekstem, która przecież umożliwia uczniom pogłębioną refleksję związaną z tak istotną tematyką, jak przygotowanie do starości własnej i życie z seniorami.

Na bazie analizowanych materiałów dydaktycznych w tym rozdziale i między innymi treści podręczników szkolnych wykorzystywanych do przygotowania adolescentów do starości w wybranej szkole podstawowej można uznać, że chociaż są to zalecenia i treści dość ogólne, pedagodzy mogą te wątki zrealizować pod warunkiem, że dobrze przygotowują się do każdego tematu pod względem metodycznym.

2. Miejsce edukacji do starości w podstawie programowej dla uczniów gimnazjum, przewodnikach metodycznych, podręcznikach szkolnych oraz w działaniach nauczycieli

Mając wiedzę na temat *Podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej* i z wywiadów od nauczycieli, którzy realizują edukację do starości, podjęłam analogiczne badania i analizy w Gimnazjum nr 1 w Chorzowie. Wywiady przeprowadziłam też z 20 nauczycielami: 9 pedagogami dyplomowanymi, 6 kontraktowymi i 5 mianowanymi.

Zgodnie z *Podstawą programową kształcenia ogólnego dla gimnazjów* w procesie dalszego kształcenia ogólnego uczniów należy kształtować także ich zainteresowania, wiedzę i zachowania sprzyjające rozwojowi indywidualnemu i społecznemu. Wyróżnione naczelnymi wartościami to: uczciwość, wiarygodność, odpowiedzialność, wytrwałość, poczucie własnej wartości, szacunek do innych ludzi, ciekawość poznawcza, kreatywność, przedsiębiorczość, kultura osobista, gotowość do uczestnictwa w kulturze oraz podejmowanie inicjatyw⁴⁶. Uważam, że w tej liście wartości jest miejsce, aby zwrócić uwagę adolescentów na grupę seniorów w naszym społeczeństwie demograficznie starym i przygotować ich do własnej starości. Dlatego, podobnie jak to uczyniłam w poprzednim podrozdziale, w dalszej części tego również analizuję i charakteryzuję treści *Podstawy programowej kształcenia ogólnego dla gimnazjów* oraz przewodniki metodyczne, a także podręczniki szkolne dla uczniów klas I–III gimnazjum do następujących przedmiotów: języka polskiego, wiedzy o społeczeństwie, geografii, biologii, wychowania fizycznego i wychowania do życia w rodzinie.

Zgodnie z *Podstawą programową...* celem kształcenia ucznia na lekcjach języka polskiego jest analiza i interpretacja tekstów kultury. Na jej podstawie

⁴⁶ *Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla gimnazjów*, http://bip.men.gov.pl/men_bip/akty-prawne/rozporzadzenie_20081223_zal_4.pdf, dostęp: 30.05.2010.

powinien ze zrozumieniem posługiwać się takimi pojęciami, jak wartości pozytywne i ich przeciwieństwa, określić postawy z nimi związane, na przykład tolerancja – nietolerancja. Nauczyciel omawia te kwestie, korzystając z poznanych przez adolescentów dzieł literackich, między innymi wierszy i opowiadań. W ten sposób uczeń ma możliwość zapoznania się z podstawowymi, ponadczasowymi zagadnieniami egzystencjalnymi, takimi jak: miłość, przyjaźń, śmierć, cierpienie, lęk, wiara religijna, nadzieja, samotność, inność, poczucie wspólnoty, solidarność czy sprawiedliwość. Ważne stało się dla mnie zatem ustalenie opinii nauczycieli języka polskiego na temat realizacji wychowania do starości w toku ich przedmiotu.

Jak wynika z *Podstawy programowej...*, uczniowie klas I–III gimnazjum powinni dostrzegać i poddawać refleksji uniwersalne wartości humanistyczne, a także rozumieć różnicowanie postaw społecznych przyjmowanych wobec różnych grup wiekowych, gdyż w tym kontekście mają oni możliwość kształtowania swojej osobowości⁴⁷. Aby te cele i hasła programowe zostały uwewnętrznione przez adolescentów, nauczyciele języka polskiego w Gimnazjum nr 1 w Chorzwie korzystali z podręcznika Witolda Bobińskiego⁴⁸. Niestety w podręczniku tym w klasie I występuje tylko jedna fraszka Jana Kochanowskiego nawiązująca do tematyki niniejszej pracy: *Na starość*. Z jej treści wynika, iż starość to naturalny okres w życiu każdego człowieka. Można więc uświadomić uczniom, że kiedy stajemy się starzy, narzekamy. Poeta staropolski starość określił epitetem *biedna*. Można uważać, że J. Kochanowski w utworze tym w pejoratywny sposób przedstawił ostatni etap życia człowieka. Współczesny nauczyciel języka polskiego powinien się zastanowić z uczniami, co miał na myśli poeta – czy tylko poszukiwanie negatywnych stron starości związanych z biedą i narzekaniem? A może miał na celu zachęcenie czytelnika – w tym przypadku ucznia gimnazjum – do refleksji nad poszukiwaniem możliwości zmiany złego stanu zdrowia psychofizycznego, poprawy kontaktów interpersonalnych, a może także statusu materialnego w okresie starości. Według mnie nauczyciel powinien wyeksponować ten kierunek myślenia. Pedagog powinien szukać wraz z adolescentami możliwości rozwojowych człowieka w jego ostatnim etapie życia – umożliwiając mu bycie zdrowym, aktywnym, kontynuującym dotychczasowe pasje.

Wypowiadająca się nauczycielka nr 1 (dyplomowana) w gimnazjum prowadząca lekcje języka polskiego w klasach I stwierdziła, iż do starości trzeba uczniów odpowiednio wcześniej przygotować. Należy przy tym uzmysłowić im, iż „starość nie jest karą, lecz naturalnym etapem w życiu każdego człowieka”. Jej zdaniem „współczesna szkoła powinna wychowywać uczniów do starości oraz uczyć ich szacunku i tolerancji. Niestety wśród wychowanków nie dostrzegam

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ W. Bobiński, *Świat w słowach i obrazach. Podręcznik do kształcenia literackiego i kulturowego dla gimnazjum*, Warszawa 2001.

nawet zrozumienia dla starości, dla nich to pojęcie jest zupełnie obce. Jeżeli oczekujemy szacunku dla starości – uczmy ich tego!” – mówiła badana. Dodała także, że „edukacja do starości to przede wszystkim nauka tolerancji, która sprawi, że człowiek stary nie będzie ciężarem dla pracodawców, dla najbliższych, dla społeczeństwa. Aktualnie dominuje kult młodości, należy zatem uczyć młodych: wrażliwości, empatii, pokazywać postawy szlachetne, piękne, humanitarne”. Tematy związane ze starością i człowiekiem starym respondentka podejmuje przy okazji omawiania lektur, między innymi: *Stary człowiek i morze* czy *Stary człowiek przy moście*. W toku zajęć uświadamia uczniom, iż człowiek nie jest stworzony do kłęski – w odniesieniu do późnego wieku. Życie w starości powinno być zwycięstwem, polegającym na aktywnym życiu, realizowaniu pasji oraz przyjaźni z młodymi. Według badanej ważne jest przedstawienie człowieka starego jako „spełnionego, poszukującego wciąż nowych doświadczeń i przygód”.

Także nauczycielka nr 2 (mianowana) ucząca języka polskiego stwierdziła, iż „do starości, mimo że jest ona naturalnym etapem życia, należy się odpowiednio wcześniej przygotować. Jest to związane ze zmianami psychicznymi, fizycznymi i społecznymi, jakie mają miejsce w ostatnim etapie życia”. W opinii respondentki, podobnie jak u wcześniej wypowiedzającej się, istotne jest przygotowanie uczniów gimnazjum do procesów starzenia się człowieka, gdyż „współczesna kultura kreowana przez mass media nastawiona jest na to, co młode i piękne. Zapomnieliśmy o tym, że jeszcze niedawno starość, tak obecnie deprecjonowana, była utożsamiana z doświadczeniem, szacunkiem i autorytetem”. Przy omawianiu tekstów literackich, jeśli tylko jest taka sposobność, nauczycielka podejmuje tematykę dotyczącą seniorów. Stwierdziła jednak, że w stosunku do potrzeb współczesności „pojawiają się one bardzo rzadko. Tematy te obejmują: funkcjonowanie człowieka w społeczeństwie, stan zdrowia, przystosowanie się do zmieniającej się rzeczywistości. W oparciu o analizę tekstów oraz dyskusję uzmysławiam wychowankom pojmowanie starości jako naturalnego etapu w życiu każdego człowieka oraz doceniam doświadczenie ludzi starszych i staram się budzić u wychowanków wobec nich postawy szacunku, wyrozumiałości i chęci niesienia im pomocy”.

Podobnie jak w podręczniku dla uczniów I klas gimnazjum, w II klasach w zaleconej przez nauczyciela publikacji *Świat w słowach i obrazach* także znajduje się tylko jeden tekst, w którym występuje opis zachowań człowieka starego – to wiersz Zbigniewa Herberta pod tytułem *Modlitwa Pana Cogito – Podróżnika*⁴⁹. Podmiot liryczny dziękuje Bogu za to, że stworzył „świat piękny i różny”, że dał mu możliwość poznania świata poprzez odkrywanie jego barw i uroków. Pan Cogito wspomina swoje podróże oraz napotkanych ludzi. Właśnie jednym z nich jest stary człowiek mieszkający „na wyspie syna Laertes” – Itace.

⁴⁹ W. Bobiński, *Świat w słowach i obrazach. Podręcznik do kształcenia literackiego i kulturowego dla klasy 2 gimnazjum*, Warszawa 2001, s. 248.

Podróżnik prosi Boga, aby „wynagrodził siwego staruszka”, który bez próśb przyniósł mu owoce ze swojego ogrodu. Jego wygląd nawiązuje do występującego w polskim społeczeństwie negatywnego stereotypu starości kojarzonej z siwymi włosami, „staruszek” jest jednak uosobieniem dobra, bezinteresowności i chęci pomocy drugiemu, nieznanemu człowiekowi. Mimo że w wierszu Z. Herberta występują tylko trzy wersy przedstawiające seniora, nauczyciel powinien rozwinąć ten wątek starości i przygotowania się adolescentów do niej, a także zachęcić młodzież do dyskusji na temat cech współczesnych osób starych. Analiza i interpretacja utworu w połączeniu z refleksją wychowanków, może przyczynić się do kształtowania u nich pozytywnego postrzegania człowieka starego.

W przewodniku metodycznym dla nauczycieli Ewy Horwath i Joanny Majchrzak⁵⁰ w podanym przebiegu zajęć autorzy nie zwracają uwagi na postać starego mieszkańca Itaki oraz nie nawiązują do tematu ludzi starych: ich zachowań, potrzeb i problemów. Według nich uczeń powinien umieć tylko wymienić ludzi, których spotkał w swych podróżach Pan Cogito. Ja jednak uważam, że nauczyciel jako kreator zajęć – w związku z zachodzącymi zmianami demograficznymi – ma za zadanie głębiej przeanalizować zachowania i sytuacje życiowe człowieka starego, by przez to celowe działanie edukacyjne wzbudzić zainteresowanie uczniów osobami starymi i wywołać refleksje na temat stylu ich życia.

Niestety, w podręczniku dla uczniów klas III nie ma już żadnego utworu literackiego, w związku z którym nauczyciel może podjąć tematykę starości i ludzi starych.

Badani pedagodzy w tej kwestii wyrazili między innymi następujące opinie:

„Starość i starzenie się wciąż są tematami tabu. Istnieje kult młodości, brak wiadomości na temat zmian, jakie niesie za sobą upływ czasu oraz gloryfikacja jedynie zdrowia, witalności i przebojowości”. Ze względu na społeczeństwo demograficznie stare, według nauczycielki „uczniowie powinni być wyposażeni w wiedzę na temat postępujących zmian fizycznych i psychicznych”. Poza tym w opinii tej pedagog „starość powinna być przez nich postrzegana jako następstwo procesu starzenia się, czas pomocy seniorom i wykorzystania ich doświadczeń”, ponieważ w ten sposób nastąpi „kształtowanie u wychowanków postawy szacunku wobec seniorów, otwarcia się na kwestie przemijania, zmian i śmierci oraz przygotowanie do niedogodności związanych z pogarszającym się zdrowiem” (dyplomowana nauczycielka nr 3).

Kolejnym przeanalizowanym przedmiotem nauczania była wiedza o społeczeństwie. Zgodnie z *Podstawą programową...* celem wychowania obywatelskiego w drugim etapie kształcenia ogólnokształcącego było rozpoznanie problemów najbliższego otoczenia i szukanie ich rozwiązań. W toku realizowanych zajęć uczniowie powinni podać przykłady zbiorowości, grup, społeczności

⁵⁰ E. Horwath, J. Majchrzak, *Świat w słowach i obrazach. Scenariusze lekcji dla klasy 2 gimnazjum*, Warszawa 2004, s. 142–145.

i wspólnot. Muszą także scharakteryzować rodzinę i grupę rówieśniczą, które występują w ich środowisku lokalnym. Współcześnie nauczyciel powinien zatem w kontekście polskiego społeczeństwa demograficznie starego zaakcentować konieczność rozpoznania przez adolescentów w środowisku lokalnym instytucji, które funkcjonują dla seniorów. Na podstawie konkretnych przykładów powinni oni wyjaśnić ich potrzebę, omówić znaczenie podstawowych norm współżycia między ludźmi, w tym odpowiedzialności i zaufania. Mógłby nawiązać do relacji interpersonalnych przedstawicieli różnych pokoleń, a szczególnie dziadków i wnucząt. Gimnazjaliści powinni ponadto rozpoznać role społeczne, w których występują, na przykład role wnuka i wnuczki, a także omówić związane z nimi oczekiwania dziadków. Powinni także wyjaśnić, jak tworzą się podziały w grupie i społeczeństwie oraz podać możliwe sposoby przeciwstawienia się przejawom nietolerancji⁵¹, także względem osób starych.

W roku szkolnym 2009/2010 uczniowie w Gimnazjum nr 1 w Chorzowie korzystali z podręcznika Konstantego Adama Wojtaszczyka i Piotra Załęskiego⁵². Niestety, są w nim tylko dwa tematy, których treści mogą pobudzić uczniów do refleksji o potrzebie szanowania ludzi starych jako przedstawicieli jednej z grup społecznych: *Człowiek jako istota społeczna – jego potrzeby i system wartości* oraz *Człowiek w grupie społecznej i jego role*. W toku lekcji wychowanek, realizując pierwszy temat, wyjaśnia, dlaczego człowieka określamy mianem istoty społecznej; charakteryzuje cechy osobowości; różnicuje wartości w życiu człowieka i potrzeby służące rozwojowi osobowości; hierarchizuje także potrzeby i określa ich wpływ na rozwój osobowości człowieka⁵³. Analizując potrzeby człowieka, uczeń powinien wyodrębnić potrzeby biologiczne i psychiczne. Z podręcznika do wiedzy o społeczeństwie gimnazjaliści dowiadawali się, iż wśród potrzeb człowieka w każdym wieku, a więc także w starości, są potrzeby: fizjologiczne, bezpieczeństwa, afiliacji, czyli nawiązywania kontaktów z innymi ludźmi. Senior, kontaktując się z innymi osobami, potrzebuje zatem ich uznania. Zaspokajanie u osób starych tych potrzeb prowadzi do chęci realizacji potrzeby samorealizacji. Niewątpliwie tego rodzaju tematyka ukierunkowuje rozwój zdolności, wiedzy, zaspokojenia własnej ciekawości u gimnazjalistów⁵⁴, zaznajamia ich także z koniecznością przygotowania się do własnej starości i zrozumienia seniorów, którzy żyją obok nich – w społeczeństwie demograficznie starym. Nawiązywanie nowych kontaktów interpersonalnych z seniorami przez gimnazjalistów, poszerzanie ich wiedzy na ten temat może pozytywnie wpłynąć na sposób adaptowania się ich do zmian psychicznych, fizycznych i społecznych,

⁵¹ Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla gimnazjów..., dostęp: 30.05.2010.

⁵² K.A. Wojtaszczyk, P. Załęski, *Wychowanie obywatelskie. Wiedza o społeczeństwie. Podręcznik dla gimnazjalistów*, Warszawa 2002.

⁵³ T. Puchalska-Klejment, *Wychowanie obywatelskie. Wiedza o społeczeństwie. Poradnik metodyczny dla nauczycieli gimnazjum*, Warszawa 2003, s. 14.

⁵⁴ K.A. Wojtaszczyk, P. Załęski, *Wychowanie obywatelskie. Wiedza...*, s. 9.

związanych w przyszłości z ich czasem starości. Należy jednak podkreślić, iż w przeanalizowanych tematach lekcji z przedmiotu wiedza o społeczeństwie nie było zajęć, których tematyka bezpośrednio nawiązywałaby do okresu starości oraz zaspokajania potrzeb przez seniorów. Dlatego nauczyciel, mając taką świadomość – potrzebę przygotowania uczniów do starości i do życia w społeczeństwie ludzi starych – powinien to uczynić.

Podobnie rzecz się ma, jeśli chodzi o drugi temat zajęć: *Człowiek w grupie społecznej i jego role*. W toku lekcji uczniowie powinni określić rodzaje więzi społecznych, przedstawić podział grup społecznych, charakteryzować różne pozycje w grupie społecznej, wskazywać czynniki wpływające na zachowania i opinie człowieka, wyjaśniać pojęcie i funkcje rodziny, poznać także katalog praw człowieka⁵⁵. I tu rolą nauczyciela jest, aby wyeksponować prawa, pozycję i znaczenie człowieka starego w rodzinie i społeczeństwie.

W związku z podjętym tematem pracy interesujące dla mnie stało się rozpoznanie tej kwestii z opinii nauczycielki nr 4 (kontraktowej) prowadzącej zajęcia z wiedzy o społeczeństwie. Oto jej zdanie: „ze względu na negatywne lub w najlepszym przypadku obojętne postrzeganie przez młodzież starości i traktowanie ludzi starych należy jak najwcześniej tłumaczyć im zjawiska związane ze starzeniem się człowieka. Ważne jest uzmysłowienie uczniom, że w przyszłości oni sami będą seniorami”. Zdaniem respondentki szkoła jest odpowiednim miejscem do przekazywania tego typu wiedzy. Oceniając własne działania w tym zakresie, powiedziała: „na zajęciach wychowawczych sporadycznie prowadzę z uczniami dyskusje na temat zmian psychicznych, fizycznych i intelektualnych mających miejsce w starości, możliwości pomocy udzielanej seniorom przez młodych oraz tolerancji, szacunku i empatii wobec babci i dziadka”. Po namyśle uznała, że „wszystkie tematy związane z seniorami, aby przyniosły efekt pożądaný, należy realizować w odniesieniu do babci i dziadka, ponieważ są to osoby z najbliższego środowiska młodzieży, często żyjące w rodzinie z wychowankami”. Uczniowie podczas poznawania katalogu praw człowieka mogą szybciej zrozumieć, że także senior ma prawa.

Także w wypowiedzi nauczyciela nr 5 (kontraktowego) prowadzącego zajęcia z wiedzy o społeczeństwie znalazły się podobne refleksje na temat człowieka starego. Jego zdaniem „szkoła powinna przygotowywać młodzież do starości”. Uznał też, że „u wychowanków należy kształtować postawę szacunku wobec drugiego człowieka, szczególnie ze względu na to, iż obecnie w najbliższym środowisku, to jest w sklepie, w szkole, w parku, na ulicy, zauważamy lekceważące zachowanie wobec ludzi starszych. Młodzież przejawia coraz gorsze zachowanie, jest niegrzeczna wobec seniorów, nazywa ich staruchami, wapniakami, śmieje się z nich, nie ustępuje miejsca w autobusie. Także nieletni nie myślą o tym, że w przyszłości to oni będą szykanowani przez młodych i że też będą starzy – jest

⁵⁵ T. Puchalska-Klejment, *Wychowanie obywatelskie. Wiedza...*, s. 14–15.

to czas dla uczniów gimnazjum bardzo odległy”. Zdaniem respondenta w toku zajęć szkolnych należy zachęcać wychowanków do kreatywnego i aktywnego spędzania wolnego czasu oraz do dbania o zdrowie, gdyż czynniki te mogą w znaczący sposób polepszyć ich standard życia w starości.

Kolejnym analizowanym przedmiotem szkolnym była geografia. Zgodnie z *Podstawą programową...* w toku edukacji geograficznej uczeń rozwija w sobie ciekawość świata poprzez zainteresowanie własnym regionem, Polską, Europą i światem. U wychowanków w trakcie zajęć kształtowany jest patriotyzm i poczucie regionalnej przynależności do społeczności. W toku realizowanego przedmiotu uczeń przyswaja treści dotyczące ludności Polski, wyjaśnia i poprawnie stosuje podstawowe pojęcia z zakresu demografii: przyrost naturalny oraz średnia długość życia⁵⁶. Jest tu zatem okazja, aby zaakcentować zagadnienia, które bezpośrednio nawiązują do tematyki niniejszej pracy. Kolejne tematy z geografii dały też możliwość przygotowania uczniów gimnazjum do własnej starości, na przykład w ramach tematów lekcji związanych z rozwojem ich zainteresowań podróźniczych jako sposobów spędzania wolnego czasu. Przy okazji lekcji związanych ze zmianami demograficznymi adolescenci poznają społeczeństwo polskie, a więc demograficznie stare. Ucząc poszanowania różnych grup społecznych, nauczyciel powinien akcentować także grupę seniorów – ich systemy wartości i sposoby życia.

W roku szkolnym 2009/2010, w Gimnazjum nr 1 w Chorzowie do nauczania geografii wykorzystany był podręcznik pod tytułem *Wędrowniki geograficzne*⁵⁷. Wiadomości interesujące z punktu widzenia tematu niniejszej pracy wystąpiły w treściach realizowanych w klasie III. Niestety, tylko w toku jednych zajęć zalecanych do realizacji tematu *Cechy demograficzne ludności Polski* uczniowie powinni zdobyć informacje na temat migracji ludności, przyrostu naturalnego, zmian demograficznych – między innymi starzenia się społeczeństwa. Przynajmniej dobrze się stało, że w tym podręczniku jest informacja, iż „W 1999 roku w naszym kraju po raz pierwszy w okresie powojennym zanotowano ujemny wskaźnik przyrostu naturalnego”. Kwestie te nauczyciele powinni szeroko omówić z uczniami, aby uświadomić im, że niski wskaźnik przyrostu naturalnego wpływa nie tylko na liczbę ludności, lecz powoduje proces nazywany starzeniem się społeczeństwa, co ma znaczące skutki społeczne⁵⁸. Tego rodzaju dość obszerna informacja o naszej demograficznej strukturze społeczeństwa powinna być „naszpikowana” informacjami o seniorach i o zjawisku starzenia się ludności Polski oraz o jego konsekwencjach, gdyż nie ma żadnych informacji na temat skutków tego zjawiska dla życia osób starych czy też sposobów poprawy

⁵⁶ *Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla gimnazjów...*, dostęp: 30.05.2010.

⁵⁷ M. Walczak, A. Witek-Nowakowska, *Wędrowniki geograficzne. Podręcznik dla gimnazjum*, Warszawa–Łódź 2003.

⁵⁸ E. Łoś, A. Witek-Nowakowska, *Wędrowniki geograficzne. Podręcznik dla klasy III gimnazjum*, Warszawa 2003, s. 92.

jakości życia seniorów. Rolą nauczyciela jest zatem omówienie tych ważnych treści związanych z życiem seniorów w okresie społeczeństwa starego.

Nauczyciele geografii podzielają potrzebę przygotowywania młodzieży do starości. Świadczy o tym na przykład wypowiedź nauczyciela nr 6 (dyplomowanego), według którego „starość dla uczniów gimnazjum to okres życia, o którym uczniowie nie chcą rozmawiać, gdyż jest to dla nich nudne”. Dalej stwierdził, iż „w dzisiejszych czasach coraz więcej rodzin jest niewydolnych wychowawczo lub po prostu rodzice nie mają czasu na wychowywanie dzieci, spędzając większość czasu w pracy. Dlatego na szkołę spada ciężar kształtowania u uczniów postaw tolerancji i empatii. Zatem należy ich uwrażliwiać na potrzeby i problemy ludzi starszych, należy uczyć ich szacunku i tolerancji wobec osób starszych nie tylko z domu rodzinnego, ale także z sąsiedztwa”. W ramach prowadzonych zajęć nauczyciel ten nie podejmuje niestety tematów związanych z seniorami i procesem starzenia się człowieka. Może to świadczyć o tym, iż pedagog, mimo że poprzez rozwijanie zainteresowań podróźniczych uczniów przygotowuje ich do aktywnego i kreatywnego życia na emeryturze, nie jest jednak świadom ważności tej problematyki. Ponieważ w toku edukacji geograficznej gimnazjalistów istnieje możliwość rozwijania ich ciekawości światem, środowiskiem przyrodniczym oraz krainami geograficznymi Polski i kontynentów świata, wiadomości te mogą przyczynić się u nich w przyszłości do uprawiania przez nich turystyki, a więc konstruktywnego sposobu spędzania wolnego czasu.

Także z opinii nauczyciela nr 7 (mianowanego) uczącego geografii wynika, że „szkoła powinna edukować dzieci i młodzież w zakresie starości, choć jest to dla młodych etap bardzo odległy, o którym jeszcze nie myślą”. Jego zdaniem „istotne jest w czasie tej edukacji podejmowanie następujących kwestii: budzenia szacunku wobec seniorów, postrzegania ich jako źródła wiedzy o historii naszego kraju, kształtowania empatii i chęci niesienia pomocy”. Dalej badany stwierdził, iż „wszystkie te tematy należy podejmować w oparciu o przykłady z najbliższego środowiska uczniów – rodziny. Uznał także jak jego poprzednicy, że należy opierać się na relacjach: wnuczeta – babcia i dziadek. W takiej sytuacji pod wpływem emocji, jakie łączą uczniów z dziadkami, wychowankowie chętniej podejmą dyskusję na temat potrzeb i problemów wieku sędziwego, a także na temat pozytywnych stron utrzymywania kontaktów między przedstawicielami pokolenia młodych i starych. Przyznał także, że w ramach swojego przedmiotu nie realizuje wcześniej przedstawionych zagadnień. Podobnie jak wypowiadający się wcześniej nauczyciel, nie zdaje sobie zatem sprawy z tego, iż rozwijając zainteresowania wolnoczasowe adolescentów, przygotowuje ich do starości. Wynika z tego, iż ważne jest uświadomienie przez metodyków nauczycielom, aby wychowywali gimnazjalistów do starości. Uważam, iż świadomość ta powinna być kształtowana u studentów kierunków nauczycielskich.

Kolejnym przeanalizowanym przedmiotem nauczania w gimnazjum była biologia. Zgodnie z *Podstawą programową...* uczeń w toku lekcji z tego przed-

miotu powinien zapoznać się z uwarunkowaniami zdrowia człowieka. Powinien poza tym dostrzec związki pomiędzy własnym postępowaniem a zachowaniem zdrowia (prawidłowa dieta, aktywność ruchowa, badania profilaktyczne) oraz rozpoznać sytuacje wymagające konsultacji lekarskiej⁵⁹. Rolą nauczyciela jest uświadomienie wychowankom, iż dbanie o własne zdrowie od najmłodszych lat jest istotne dla jakości życia człowieka we wszystkich jego etapach, także w starości.

W ramach nauczania biologii w klasach I–III gimnazjum występują dwa działy, z których uczeń może czerpać określoną wiedzę o świadomym wyborze zdrowego, aktywnego stylu życia, mającego wpływ na zdrowe, aktywne spędzanie czasu w starości. Pierwszy z nich to *Budowa i funkcjonowanie organizmu człowieka*, w którym znajdują się treści dotyczące budowy, funkcji i współdziałania poszczególnych wewnętrznych narządów człowieka. Pierwszym zagadnieniem jest układ ruchu – uczniowie powinni przedstawić znaczenie aktywności fizycznej dla prawidłowego funkcjonowania człowieka. Aktywność fizyczna jest niezbędna do prawidłowego funkcjonowania fizycznego, psychicznego i społecznego człowieka, zapobiega też wielu chorobom i pomaga w ich leczeniu oraz daje poczucie satysfakcji i większej pewności siebie⁶⁰. Na podstawie informacji o układzie pokarmowym i odżywianiu się uczniowie powinni znać źródła i znaczenie składników pokarmowych dla prawidłowego rozwoju i funkcjonowania organizmu. Pod kierunkiem nauczyciela powinni gimnazjaliści umieć wyjaśnić, dlaczego należy stosować dietę zróżnicowaną i dostosowaną do potrzeb organizmu (między innymi ze względu na wiek, stan zdrowia, tryb życia i aktywność fizyczną). Powinni też znać korzyści z prawidłowego odżywiania się; umieć obliczyć indeks masy ciała oraz przedstawić i przeanalizować konsekwencje zdrowotne niewłaściwego odżywiania się (otyłość lub niedowaga oraz ich następstwa). Jest tu też zatem materiał dydaktyczny, na podstawie którego nauczyciel powinien skierować uwagę adolescentów na istotę prawidłowego odżywiania w każdym okresie życia oraz jego konsekwencje dla dobrego samopoczucia także w starości. Takie same możliwości daje nauczycielowi biologii materiał dotyczący układu oddechowego. Uczniowie powinni znać czynniki wpływające na prawidłowy stan i funkcjonowanie układu oddechowego oraz mieć świadomość tego, iż niepalenie papierosów oraz podejmowanie aktywności fizycznej poprawia wydolność oddechową, która jest bardzo ważna dla prawidłowego funkcjonowania także w starości. W oparciu o informacje uzyskane w trakcie lekcji o układzie krążenia uczeń powinien umieć przedstawić znaczenie aktywności fizycznej i prawidłowej diety dla właściwego funkcjonowania układu krążenia w każdym okresie życia człowieka, także w starości. Tematy dotyczące układu nerwowego pozwalają uczniom umiejętnie radzić sobie ze stresem. Ważne jest, aby na-

⁵⁹ Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla gimnazjów..., dostęp: 30.05.2010.

⁶⁰ Tamże; K. Borzucka-Sitkiewicz, *Kształtowanie zachowań zdrowotnych...*, s. 92–93.

uczyciel zachęcił adolescentów do refleksji na temat czynników powodujących stres także w starości oraz do wspólnego znalezienia sposobów radzenia sobie z sytuacjami trudnymi w ostatnim etapie życia. Kolejny temat zajęć to narządy zmysłów. Jak wynika z badań naukowych, 7% osób wieku 65–74 lat oraz 16% po 75. roku życia jest dotkniętych poważnymi zaburzeniami wzroku. Na zaburzenia słuchu cierpi 32% osób w wieku 70–80 lat oraz ponad 50% osób po 80. roku życia⁶¹. Istotne jest zatem, aby uczeń uzyskał wiedzę na temat podstawowych zasad higieny narządów wzroku i słuchu w każdym wieku, co może wpłynąć na poprawę pracy tych narządów aż do czasu starości. Skóra człowieka starego jest słaba i delikatna, dlatego nauczyciel powinien wskazać młodzieży gimnazjalnej sposoby jej pielęgnacji, zasady oceny stanu zdrowia skóry oraz rozpoznania na niej niepokojących zmian, które wymagają konsultacji lekarskiej⁶².

W toku zajęć lekcyjnych gimnazjaliści mają możliwość poznania pojęć: *zdrowie, choroba*; orientują się także w negatywnym wpływie na zdrowie człowieka niektórych substancji psychoaktywnych (tytoń, alkohol), narkotyków i środków dopingujących oraz nadużywania kofeiny i niektórych leków; powinni przedstawić czynniki sprzyjające rozwojowi choroby nowotworowej (na przykład niewłaściwa dieta i tryb życia, substancje psychoaktywne, promieniowanie UV); powinni także znać podstawowe zasady profilaktyki chorób nowotworowych; uzasadniać konieczność okresowego wykonywania podstawowych badań kontrolnych; znać podstawowe zasady higieny; analizować informacje dołączone do leków oraz wyjaśnić, dlaczego nie należy bez potrzeby przyjmować leków ogólnodostępnych; analizować związek między prawidłowym wysypianiem się a funkcjonowaniem organizmu, w szczególności na procesy uczenia się i zapamiętywania oraz na odporność organizmu⁶³. Realizując te tematy, nauczyciel biologii ma możliwość uświadomienia wychowankom, iż jakość ich życia zależy przede wszystkim od ich wiedzy i prowadzenia zdrowego, aktywnego trybu życia w każdym jego okresie, a więc także w starości.

W Gimnazjum nr 1 w Chorzowie nauczyciel biologii zalecił, aby uczniowie korzystali z podręczników Wawrzyńca Kofty⁶⁴. Wśród treści realizowanych w klasie II występuje wiele tematów, które mogą wyposażyć wychowanków nie tylko w wiedzę istotną dla prowadzenia zdrowego trybu życia, dbania o własne zdrowie oraz utrzymywania dobrych relacji z innymi ludźmi, w tym seniorami, poznania zasad funkcjonowania organizmu człowieka w każdym etapie jego

⁶¹ W. Kołodziej, *Bio-psycho-społeczne funkcjonowanie osób starszych a społeczne stereotypy i uprzedzenia dotyczące starzenia się i starości*, [w:] *Wybrane problemy osób starszych*, red. A. Nowicka, Kraków 2006, s. 43–54.

⁶² Tamże.

⁶³ Tamże.

⁶⁴ W. Kofta, red., *Ciekawa biologia część 1: Bogactwo świata organizmów; Ciekawa biologia część 2: Tajemnice organizmu człowieka; Ciekawa biologia część 3: Organizmy w środowisku; Ciekawa biologia część 4: Człowiek zmienia świat przyrody*, Warszawa 2002.

życia, a więc także w starości. W podręczniku *Ciekawa biologia* gimnazjaliści znajdują informację, iż „Starzenie się jest naturalnym procesem zachodzącym w każdym organizmie”⁶⁵. Mają też możliwość poznania biologicznych cech charakteryzujących człowieka starego: „Większość ludzi w tym okresie maleje – staje się o 5–7 cm niższa niż w dwudziestym roku życia. Skóra osób starszych pokrywa się zmarszczkami, włosy siwieją, następuje spadek sprawności fizycznej i psychicznej”⁶⁶. Autorzy tekstów w sposób bezpośredni zwracają się do adolescentów: „Ludzie starzy są mniej odporni na stres i wszelkie zmiany zachodzące w życiu. Pamiętaj, że ludziom tym należy się szczególna życzliwość, szacunek i pomoc z twojej strony. Każdy kiedyś będzie stary, ty też”⁶⁷. Ważne jest to, że treści podręcznika umożliwiają gimnazjalistom poznanie także negatywnych skutków starości: „Monotonia życia codziennego, brak pracy, pieniądze, własnego mieszkania”⁶⁸. Nauczyciel ma możliwość zapoznania uczniów z problemami w małżeństwie osób starych, jak nadmiar dóbr i nieumiejętne korzystanie z nich, co niekorzystnie wpływa na relacje między małżonkami⁶⁹, a przez to uświadomienia młodzieży, że w starości ważna jest także umiejętność pielęgnowania relacji z partnerem życiowym. Istotne jest to, że omawiany temat opatrzony jest fotografią pary seniorów, na której są ludzie ładni, zadbani, eleganccy, uśmiechnięci, przytuleni do siebie, wspólnie spędzający wolny czas, a pod fotografią znajduje się opis: „Okres starości też jest piękny”⁷⁰. Adolescenci mają tu okazję do refleksji, czy znani im seniorzy pozytywnie przeżywają starość. Mogą także zastanowić się, co należy uczynić już teraz, aby ich życie w starości było satysfakcjonujące. W toku zajęć szkolnych z biologii młodzież nie tylko ma możliwość uzyskania wiedzy na temat zmian psychofizycznych związanych z procesem starzenia się człowieka, ale także uświadomienia sobie ważności drugiej osoby w ich życiu. Niewątpliwie informacja skierowana bezpośrednio do ucznia – adolescenta, iż każdy młody też będzie kiedyś stary – „ty też”⁷¹, daje mu okazję zastanowienia się nad tym, co powinien uczynić w ciągu życia, aby jego starość była zdrowa, aktywna, pogodna, pełna bliskich mu osób.

Następnym tematem, który może pomóc adolescentom przygotować się do zdrowej starości, jest *Higiena osobista*. W tym dziale jest możliwość, aby uczeń poznał zasady pielęgnacji włosów, skóry, zębów i paznokci; wskazał na znaczenie czystości odzieży, obuwia, bielizny i otoczenia dla utrzymania zdrowia oraz

⁶⁵ W. Kofta, red., *Ciekawa biologia część 2: Tajemnice organizmu człowieka*, Warszawa 2002, s. 123.

⁶⁶ Tamże.

⁶⁷ Tamże.

⁶⁸ Tamże, s. 124.

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ W. Kofta, red., *Ciekawa biologia część 2: Tajemnice...*, s. 123.

⁷¹ Tamże.

uzasadnił stwierdzenie, że przestrzeganie higieny osobistej świadczy o kulturze człowieka⁷² w każdym wieku, a więc także w starości.

Styl życia to kolejny dział edukacji biologicznej, w toku której uczeń powinien poznać czynniki składające się na styl życia, wskazać formy spędzania wolnego czasu odpowiednie dla siebie, omówić podstawowe zasady zachowania zdrowia, a także znaczenie ruchu na świeżym powietrzu, odpowiednie odżywianie się oraz unikanie używek⁷³. Uczniowie powinni mieć także świadomość, iż „Zdrowie w życiu człowieka ma największą wartość [...] i przede wszystkim sam człowiek ma wpływ na własne zdrowie poprzez tryb życia, jaki prowadzi”⁷⁴. Na wszystkich etapach jego życia, a więc także w okresie starości, bardzo ważne jest prowadzenie zdrowego stylu życia, dlatego konieczne jest „właściwe odżywianie się, przestrzeganie podstawowych zasad higieny, dbałość o sprawność fizyczną i psychiczną organizmu, a także życzliwość wobec innych”⁷⁵. Nauczyciel, realizując te treści na zajęciach, może uświadamiać i uzasadniać aktywny i zdrowy sposób spędzania wolnego czasu, między innymi: uprawianie biegu, marszu i jazdy na rowerze. Muszę podkreślić, że wszystkie te propozycje nie wymagają nakładu finansowego i mogą być uprawiane w najbliższym środowisku. Gimnazjaliści mają możliwość dowiedzieć się, że aktywność fizyczna sprawia, iż ciało nabiera atrakcyjnego wyglądu. Autorzy podręcznika znów przestrzegają uczniów o konieczności dostosowania ćwiczeń do wieku i możliwości organizmu⁷⁶. Zarówno zdrowy styl życia, jak i życzliwość wobec innych kształtowane w toku analizowanej lekcji to elementy ważne zarówno w młodości, jak i w starości. Zdobyte w szkole wiedza i świadomość dotyczące dbania o zdrowie, aktywnego spędzania wolnego czasu, nawiązywania i utrzymywania życzliwych kontaktów z drugim człowiekiem, także seniorem, może w przyszłości poprawić jakość życia wychowanków w okresie ich starości oraz wpłynąć pozytywnie na jakość życia obecnych seniorów.

Składniki odżywcze w pokarmach oraz racjonalne odżywianie się to temat kolejnej lekcji, której treści poszerzają wiedzę ucznia o informacje ważne dla utrzymania dobrego zdrowia zarówno w młodości, jak i w starości. Celem zajęć jest wyposażenie wychowanków w wiedzę związaną ze znaczeniem poszczególnych składników pokarmowych dla organizmu. Ważne, że w podręczniku zostały omówione właściwe warunki przygotowywania i spożywania posiłków. Uczeń ma też możliwość poznania pokarmów niekorzystnie wpływających na organizm człowieka. Rolą nauczyciela jest zwracanie uwagi na skutki, jakie powodują nadmiar i niedobór spożywanych posiłków, czyli wygłodzenie

⁷² E. Kłos, *Ciekawa biologia. Scenariusze lekcji część 1*, Warszawa 2005, s. 144.

⁷³ Tamże, s. 146.

⁷⁴ W. Kofta, red., *Ciekawa biologia część 2: Tajemnice...*, s. 133.

⁷⁵ Tamże.

⁷⁶ Tamże, s. 134.

i chudnięcie oraz otyłość⁷⁷. Adolescent musi być świadom, iż choroby te mają zły wpływ na funkcjonowanie jego organizmu, między innymi: układ krążenia, układ wydalniczy czy wygląd skóry, włosów, paznokci zarówno w młodości, jak i w starości. Ważna jest zatem znajomość skutków nieprawidłowego odżywiania się oraz propagowanie spożywania zdrowych posiłków w każdym okresie życia. Zdrowe nawyki żywieniowe ukształtowane w młodości mogą być pielęgnowane w kolejnych etapach życia, tym samym przyczyniają się do poprawy jego jakości, także w starości.

Wywiady przeprowadzone z nauczycielami biologii pozwoliły mi poznać, jakie jest ich stanowisko w tych kwestiach. Nauczycielka nr 8 (kontraktowa) ucząca tego przedmiotu uważa, że „szkoła powinna przygotowywać uczniów do radzenia sobie z problemami wynikającymi z procesu starzenia się człowieka”. Jej zdaniem na wychowaniu do starości powinno się realizować tematy związane z kształtowaniem postawy szacunku wobec seniorów oraz należy kształtować aktywny sposób spędzania wolnego czasu, a także prowadzenia zdrowego stylu życia, gdyż będzie to w starości uczniów wpływać na ich samopoczucie, stan zdrowia i aktywność w najbliższym środowisku. Zdaniem respondentki ważne jest także podejmowanie z młodzieżą tematów wartości rodziny i istoty panujących w niej więzi emocjonalnych. Badana w ramach swojego przedmiotu realizuje treści związane z prawidłowym odżywianiem się oraz zdrowym trybem życia. W tym celu jako metody dydaktyczne wykorzystuje pracę z książką oraz pogadankę ilustrowaną przytaczanymi przykładami z życia.

Propagowanie zdrowego stylu życia, wolnego od wszelkich nałogów, podejmowane bywa w toku kolejnych lekcji, których treści dotyczą uzależnienia osób od alkoholu i nikotyny, a także narkotyków. W ramach zdobytej wiedzy gimnazjaliści powinni określić, na czym polega uzależnienie oraz omówić skutki działania alkoholu, nikotyny i papierosów na organizm człowieka. Powinni także uzasadnić konieczność zachowania postawy antyalkoholowej, antynikotynowej oraz antynarkotykowej, a także nauczyć się sposobów odmawiania picia alkoholu, palenia papierosów i zażywania narkotyków. W toku lekcji młodzi powinni również podać alternatywne dla używek sposoby spędzania wolnego czasu⁷⁸. Istotne jest to, że w podręczniku znajdują się też informacje o skutkach stosowania używek, ich wpływ zarówno na zdrowie fizyczne, jak i psychiczne czy stosunki społeczne. Przywoływane są także liczne przykłady z życia, które mogą mieć wpływ na wyobraźnię wychowanków, bo stanowią wiarygodne źródło informacji. Można więc uznać, że nauczyciel biologii ma stosowną pomoc w realizowaniu wychowania do starości na lekcjach w klasach II.

W ramach kształcenia biologicznego w III klasach gimnazjum występuje temat zachęcający do aktywnego uprawiania turystyki, a mianowicie *Turystyka*

⁷⁷ E. Kłos, *Ciekawa biologia. Scenariusze...*, s. 150–151; W. Kofta, red., *Ciekawa biologia część 2: Tajemnice...*, s. 137–151.

⁷⁸ E. Kłos, *Ciekawa biologia. Scenariusze...*, s. 163, 165.

przyrodnicza. W toku zajęć uczniowie powinni między innymi określić znaczenie turystyki w życiu człowieka oraz zasady zachowania się podczas wypraw turystycznych, wskazać miejsca atrakcyjne turystycznie, które warto zwiedzić w najbliższej okolicy, i wymienić elementy ekwipunku turysty amatora, uwzględniając rodzaj wycieczki. W związku z tym tematem ważne będzie także uświadomienie sobie kolejnych czynności przy organizowaniu wycieczek jednodniowych i kilkudniowych oraz poznanie możliwości organizowania wycieczek z wykorzystaniem sieci komunikacyjnej i schronisk Polskiego Towarzystwa Schronisk Młodzieżowych oraz Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego. Na lekcji powinna dominować samodzielna praca uczniów, którzy mają możliwość korzystania z różnego rodzaju pomocy dydaktycznych⁷⁹, nauczyciel zaś ma za zadanie rozbudzić w nich ciekawość świata i rozwinąć chęć oraz umiejętność organizowania wycieczek. Te w przyszłości powinny wpłynąć na celowy sposób spędzania czasu wolnego przez wychowanków oraz rozwinięcie hobby, którym jest turystyka, uprawiana także w starości.

Mając na uwadze tematykę realizowaną na lekcjach biologii w klasach II gimnazjum, starałam się rozpoznać, w jakim zakresie pedagogzy tego przedmiotu odnoszą się do edukacji do starości. W tej kwestii wypowiedziała się nauczycielka nr 9 (dyplomowana). Jej zdaniem „starość jest etapem w życiu człowieka, do którego należy się przygotować w środowisku szkolnym. Jest to ważne, ponieważ wzrasta w społeczeństwie liczba ludzi starych, brak jest zrozumienia ich potrzeb, brak szacunku dla sędziwego wieku. Poza tym w mediach propagowana jest moda na bycie silnym, zdrowym i pięknym”. Respondentka stwierdziła, iż „istnieją specyficzne potrzeby tego wieku, które młodzież powinna poznać, aby zaakceptować w przyszłości zmiany związane z procesem starzenia się organizmu. Odpowiednio przygotowany uczeń nie będzie się bał wejść w ostatni etap życia, gdyż będzie świadom tego, iż stary nie oznacza niepełnowartościowy, zbyteczny”. Nauczycielka za pomocą metod pogadanki i pracy z książką (zgodnie z programem nauczania, podczas omawiania okresów rozwojowych w życiu osobniczym) realizuje następujące treści związane ze starością: *Na czym polega biologiczne starzenie się?; Jak pomagać ludziom starym?; Jak, będąc w sędziwym wieku, nie czuć się odrzuconym i samotnym?; Ukazanie starości jako etapu aktywności, realizowania swoich pasji i zajęć, na które dotąd nie było czasu?; Możliwość czerpania wiedzy z doświadczenia seniorów*. Respondentka zwróciła uwagę na to, iż „młodzież należy także wyposażać w wiedzę na temat instytucji służących pomocą ludziom starym: świadczących pomoc materialną, psychologiczną i prawną”.

Kolejnym analizowanym przedmiotem było wychowanie fizyczne. Zgodnie z *Podstawą programową...* do głównych celów tego przedmiotu zalicza się:

⁷⁹ E. Kloś, *Ciekawa biologia część 2. Scenariusze lekcji*, Warszawa 2005, s. 84–86, W. Kofta, red., *Ciekawa biologia. Poradnik dla nauczyciela gimnazjum do części 3 i 4*, Warszawa 2003, s. 21.

dbałość o sprawność fizyczną; prawidłowy rozwój; zdrowie fizyczne, psychiczne i społeczne oraz zrozumienie związku aktywności fizycznej ze zdrowiem, w szczególności:

- umiejętność oceny własnej sprawności fizycznej i przebiegu rozwoju fizycznego w okresie dojrzewania;
- gotowość do uczestnictwa w rekreacyjnych i sportowych formach aktywności fizycznej;
- zrozumienie związku aktywności fizycznej ze zdrowiem;
- umiejętności osobiste i społeczne sprzyjające zdrowiu i bezpieczeństwu⁸⁰.

W toku zajęć lekcyjnych gimnazjaliści mieli możliwość dokonania oceny poziomu własnej aktywności fizycznej, co jest istotne w każdym wieku, także w starości. Wymieniali przyczyny i skutki otyłości oraz nieuzasadnionego odchudzania się i używania tytoniu, alkoholu i innych substancji psychoaktywnych. Poza tym wychowankowie powinni wskazać korzyści płynące z podejmowania aktywności fizycznej w terenie w każdym okresie życia człowieka, a zatem także w starości. Uczniowie powinni też wymienić miejsca, obiekty i wydarzenia w najbliższej okolicy, które można wykorzystać do aktywności fizycznej na każdym etapie rozwojowym. Adolescenci wyjaśniali, czym dla nich jest zdrowie; wymieniali czynniki, które negatywnie i pozytywnie wpływają na zdrowie i samopoczucie, zachowania sprzyjające i zagrażające zdrowiu oraz na czym polega i od czego zależy dokonywanie wyborów korzystnych dla zdrowia. Poza tym w toku zajęć proponowali konstruktywne sposoby radzenia sobie z negatywnymi emocjami, jak sposoby redukcji nadmiernego stresu oraz radzenia sobie z nim. Istotne było także, aby rozumieli oni znaczenie dla zdrowia dobrych relacji z innymi ludźmi i potrafili wyjaśnić, w jaki sposób można dawać i otrzymywać różnego rodzaju wsparcie społeczne⁸¹. Wszystkie te umiejętności powinny wpłynąć na jakość życia adolescentów w ich starości, a także pomóc w aktywnym spędzaniu wolnego czasu z najbliższymi seniorami – babcią i dziadkiem.

Spośród tematów realizowanych w roku szkolnym 2009/2010 wybrałam tylko te, które mogły przyczynić się do poprawy jakości życia ówczesnych gimnazjalistów w starości poprzez świadomy wybór zdrowego stylu życia, a także poprawę kontaktów interpersonalnych pokolenia młodych i starych oraz poprzez świadome podejmowanie różnych form turystyki.

W klasach I, oprócz kształtowania ogólnej sprawności fizycznej, istotne jest rozwijanie zachowań prozdrowotnych oraz przygotowanie uczniów do udziału w różnych formach aktywności sportowo-rekreacyjnej. Działalność ta ma wpływ nie tylko na zdrowie wychowanka, ale także może być okazją do spotkań z seniorami – byłymi sportowcami.

W roku szkolnym nauczyciele wychowania fizycznego poprzez organizowanie pieszych i rowerowych wycieczek zachęcają uczniów do podejmowania

⁸⁰ Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla gimnazjów..., dostęp: 30.05.2010.

⁸¹ Tamże.

aktywnych form turystyki, tym samym rozwijają ich zainteresowania aktywnym spędzaniem wolnego czasu. Uczniowie poznają także różnorodne formy rekreacji i czynnego wypoczynku, wdrażani są do aktywnego wypoczynku oraz zachęceni są do podnoszenia aktywności ruchowej poprzez różnego rodzaju formy rekreacji i współzawodnictwa. Podczas zajęć nauczyciel uświadamia wychowankom, iż formy rekreacji podejmowane w domu rodzinnym mogą wpływać na wzmacnianie więzi międzypokoleniowych – młodych i starych. Zajęcia z wychowania fizycznego są także doskonałą formą czynnego wypoczynku, mającego na celu zdrowy i aktywny sposób spędzenia wolnego czasu. Poza tym w trakcie tych zajęć nauczyciel ma możliwość kształtowania u gimnazjalistów prawidłowej postawy ciała oraz rozwijania motywacji do podejmowania samodzielnych działań na rzecz harmonijnego rozwoju fizycznego, od którego zależy jakość życia człowieka, także seniora. Adolescenci mają także możliwość poznania zasad prawidłowego odżywiania oraz jego wpływu na rozwój fizyczny człowieka (choroby spowodowane niewłaściwym odżywianiem)⁸². Przypuszczam, że rozwinięte zainteresowania, umiejętności i zdobyte informacje mogą w przyszłości zaprocentować.

W klasach II nauczyciele wychowania fizycznego mają możliwość rozwijania u uczniów zachowań prozdrowotnych poprzez zachęcanie ich do udziału w różnych formach aktywności sportowo-rekreacyjnej. W ich trakcie jest okazja nawiązywania kontaktów interpersonalnych z rówieśnikami, a niekiedy także z seniorami. Wykonywane ćwiczenia i zadania ruchowe mają na celu kształtowanie ich sprawności fizycznej w terenie. Tym samym uczniowie mogą poznać najbliższą okolicę i mają sposobność rozwoju sprawności z wykorzystaniem naturalnych warunków dla sportu i rekreacji, a pedagog może ich zachęcić do świadomej pracy nad poprawą własnego zdrowia i uświadamia im, że jest to potencjał na starość. Z kolei poprzez ćwiczenia gimnastyczne może u uczniów kształtować systematyczne, dobrowolne i świadome podejmowanie wysiłku fizycznego, a to utrzymuje sprawność fizyczną wpływającą na poprawę stanu zdrowia jednostki, także w starości.

Podobnie jak w klasach II, także i w klasach III należało rozwijać zachowania prozdrowotne adolescentów oraz zachęcać ich do udziału w różnych formach aktywności sportowo-rekreacyjnej na lekcjach wychowania fizycznego. W toku zajęć uczniowie mają okazję uczyć się wytrwałości w dążeniu do celu oraz podejmowania i realizowania podjętych zobowiązań. Poza tym formy te rozwijają tężyznę fizyczną, kształtują właściwą sylwetkę oraz sprawność fizyczną. Nauczyciel ma sposobność rozwijania u uczniów także motywacji do podejmowania samodzielnych działań nie tylko sportowych, ale i zdrowotnych w każdym okresie życia, a więc także w starości. W tym okresie podnoszenie odporności

⁸² Scenariusze zajęć wychowania fizycznego dla klasy I przygotowane przez nauczycieli wychowania fizycznego Gimnazjum nr 1 w Chorzowie.

organizmu, poprawienie samopoczucia, a także integracja z rówieśnikami są bardzo wskazane, wręcz konieczne. Scenariusze zajęć z wychowania fizycznego dla klas III świadczą o tym, że nauczyciel je prowadzący organizuje wycieczki rowerowe i piesze, chcąc zmobilizować uczniów do samodzielnego podejmowania działań tego typu, aby zachęcić adolescentów do budowania potencjału na przyszłość⁸³.

Niestety, nauczyciel nr 7 (dyplomowany) uczący wychowania fizycznego w pracy z młodzieżą zauważa, iż „młodzi ludzie są coraz mniej sprawni fizycznie, często nie są zainteresowani braniem udziału w zajęciach, są leniwi i ospali. Zaś po zajęciach szkolnych spędzają czas, przesiadując w parkach, paląc papierosy i pijąc alkohol, co z pewnością nie wpłynie korzystnie na ich sprawność w dalszym życiu”. Uważa on, że „szkoła jest miejscem, w którym wychowanek powinien być uwrażliwiony na problemy ludzi starych, powinien czuć potrzebę niesienia pomocy oraz kulturalnego zachowania się względem ludzi z tej grupy społecznej”. Także nauczyciel nr 9 (kontraktowy) wychowania fizycznego zaznaczył, iż „starość dotyczy każdego człowieka, dlatego należy uczniom dać wskazówki, które pomogą im w przyszłości starzec się aktywnie i cieszyć się dobrym zdrowiem”. W ramach swojego przedmiotu zachęca on do aktywnego spędzania czasu, propaguje uprawianie sportów, podejmuje z wychowanekami różne formy aktywnej rekreacji. Zauważył, iż „każdy następny rocznik młodzieży gimnazjalnej ma coraz większe problemy z wykonywaniem ćwiczeń gimnastycznych. Kondycja młodych jest coraz gorsza, co źle wpływa na stan ich zdrowia. Poza tym coraz więcej uczniów niechętnie podejmuje aktywność fizyczną na zajęciach w szkole”. Zdaniem nauczyciela w ramach zajęć w gimnazjum „należy uczniom uzmysłwić, jak można poprawić swoją kondycję i zdrowie, aby w wieku 30 lat nie mieć problemów z nadwagą, cukrzycą czy chorobami serca. Niestety wielu młodych wybiera bierny tryb życia, wypełniony siedzeniem na ławce w parku z piwem i papierosem w ręku”. Pedagog ten w ramach wychowania fizycznego w gimnazjum stara się kształtować u uczniów szereg umiejętności, które mogą pozytywnie wpłynąć zarówno na stan zdrowia obecnych adolescentów, jak i w przyszłości na proces adaptacji do zmian mających miejsce w okresie starości oraz na sposób spędzania czasu wolnego w tym okresie ich życia.

Kolejnym przedmiotem dydaktycznym badanym w gimnazjum były zajęcia z wychowania do życia w rodzinie. Do głównych celów tego przedmiotu zgodnie z *Podstawą programową...* należą: okazywanie szacunku innym ludziom, docenianie ich wysiłku i pracy; przyjęcie postawy szacunku wobec siebie; wnoszenie pozytywnego wkładu w życie swojej rodziny; wybór i urzeczywistnienie wartości służących osobowemu rozwojowi; kierowanie własnym rozwojem; podejmowanie wysiłku samowychowawczego zgodnie z uznanymi normami i wartościami; znajomość organizmu ludzkiego i zachodzących w nim zmian.

⁸³ Scenariusze zajęć wychowania fizycznego dla klasy III przygotowane przez nauczycieli Gimnazjum nr 1 w Chorzwowie.

Treści realizowane w toku zajęć dotyczą między innymi:

- rozwoju człowieka od fazy prenatalnej do okresu starości;
- pojmowania życia jako fundamentalnej wartości, także życia w starości oraz życia seniorów;
- roli autorytetów w życiu człowieka;
- wpływu sposobu spędzania wolnego czasu na człowieka, a więc gimnazjalistów;
- relacji międzyosobowych⁸⁴.

W Gimnazjum nr 1 w Chorzowie do tego przedmiotu nauczyciele zalecili uczniom korzystanie z podręcznika Alicji Długołęckiej-Lach i Grażyny Tworkiewicz-Bienias⁸⁵. W przedmiocie tym występują dwa tematy, które mają związek ze starzeniem się człowieka i seniorami *O tym, że człowieka dojrzewa przez całe życie* oraz *O tym, dlaczego rodzina jest tak ważna*. W podręczniku tym są charakterystyki kilku osób, a w tym babci i dziadka. Wprowadzeniem do kwestii starości jest wspomnienie babci: „Oglądaliśmy po kolacji stare zdjęcia. Przypomniałam Piotrusiowi, jak kiedyś, kiedy miał trzy latka, wziął moją twarz w swoje malutkie łapki i powiedział poważnie: Babciu, jak ja cię dzisiaj Kocham! Teraz już mi tego nie mówi, ale kiedy byłam chora, codziennie po szkole robił nam zakupy [...]”⁸⁶. W tym krótkim fragmencie autorki tekstów przekazują uczniom nie tylko informacje na temat relacji między pokoleniem młodym (wnuk Piotruś) i starym (babcia). Gimnazjaliści dowiadują się też, iż babcia i wnuczek wspólnie spędzają wolny czas, oglądając rodzinne zdjęcia. Ważne i pouczające jest dla nich zachowanie Piotrusia, który chętnie pomaga babci oraz dziadkowi. Adolescenci mają więc okazję zastanowić się, czy ich zachowanie względem własnych dziadków jest idealne, a jeżeli nie, to powinni wskazać na przyczyny oraz kierunki zmian. Zawarta w podręczniku charakterystyka życia człowieka od noworodka do starości stanowi dla gimnazjalistów źródło wiedzy nie tylko na temat wyglądu, zainteresowań i zajęć, ale całego rozwoju biologicznego człowieka. Oto fragment opowiadania: „Babcia Nina ma 63 lata, ma dwie córki. [...] Kiedy one dojrzały, stały się kobietami i założyły własne rodziny, to ona pomagała Małgosi w wychowywaniu dzieci, zwłaszcza Piotrusia. [...] Do dzisiaj nie obciąża warkocza, który jest już całkiem siwy. Po chorobie męża bardzo zbliżyli się do siebie. Znaleźli wspólną pasję – zaangażowali się w ruch ochrony przyrody – są odpowiedzialni za gniazda bocianów w okolicach. Małgosia zaraziła ich umiłowaniem muzyki – nareszcie mogą co sobota jeździć na koncerty”⁸⁷. Z tekstu wynika, że Nina to osoba, która czynnie uczestniczy w życiu swojej rodziny, poza tym rozwija swoje zainteresowania. Uważam, że jest ona doskonałym przy-

⁸⁴ Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla gimnazjów..., dostęp: 30.05.2010.

⁸⁵ A. Długołęcka-Lach, G. Tworkiewicz-Bienias, *Ja i ty. Wdrożenie do życia w rodzinie. Podręcznik dla gimnazjalistek i gimnazjalistów*, Warszawa 2000, s. 82.

⁸⁶ Tamże.

⁸⁷ Tamże, s. 88.

kładem aktywnej, szczęśliwej babci, która ma bardzo dobre kontakty zarówno z córkami, jak i z wnuczkiem. Dlatego nauczyciel, analizując ten tekst, powinien uświadomić gimnazjalistom, że i oni w przyszłości będą mieli własne dzieci i wnuczęta. Dziadek Jan ma 71 lat, ale „[...] Gdy miał 52 lata, przeszedł zawał serca. Zrozumiał, że w życiu liczy się nie tylko praca. Rzucił palenie i zmienił tryb życia. Zaczął więcej przebywać z Niną. Czas, którego nie miał dla córek, starał się zrekompensować ich dzieciom – stał się wzorowym dziadkiem. Jest całkiem łysy, ale za to zapaścił brodę. Na emeryturze zaczął chodzić z zięciem na basen. Jest działaczem ruchu ekologicznego. Z Romanem grywa w szachy. Ostatnio szykuje dla żony niespodziankę na rocznicę ślubu – wyjazd do Włoch, o którym Nina marzyła przez całe życie [...]”⁸⁸. Dziadek jest według mnie dobrym przykładem na to, iż w każdym wieku, nawet w starości, można aktywnie i zdrowo spędzać czas, także z młodymi – zięciem i wnuczętami. Należy dodać, że na tej lekcji są do wglądu fotografie rodziny. Jedna z nich przedstawia babcię i dziadka – uśmiechniętych, wspólnie spędzających czas, zbierając owoce w sadzie⁸⁹. Z analizy opisu seniorów zawartych w podręczniku uczniowie mogą poznać ich wygląd, sposoby spędzania wolnego czasu oraz relacje z dziećmi i wnukami. Dziadkowie mimo siwych włosów są osobami aktywnymi i prowadzącymi zdrowy tryb życia, dlatego mają dobrą kondycję fizyczno-psychiczną, a ta pozwala im na opiekowanie się wnukami, realizację swoich pasji – szachy, basen, członkostwo w ruchu ochrony przyrody, uczestnictwo w koncertach muzycznych. Ważne jest także to, że małżonkowie chętnie wspólnie spędzają czas, lubią podróże. Uważam, że autorki podręcznika przedstawiają wzorowy, pozytywny obraz seniorów: aktywnych, uśmiechniętych, prowadzących zdrowy styl życia, pielęgnujących swoje pasje i cieszących się towarzystwem najbliższych osób⁹⁰.

Tego rodzaju teksty z podręcznika wychowania do życia w rodzinie należy bardzo dogłębnie omawiać z gimnazjalistami, ponieważ, jak twierdzi nauczycielka nr 10 (dyplomowana): „występujący obecnie stereotyp starości kojarzonej z ponoszeniem kolejnych klęsk prowadzi do frustracji i strachu gimnazjalistów przed tym okresem życia. Może to być przyczyną obniżenia jakości ich życia w starości spowodowanym negatywnym spojrzeniem na procesy związane ze starzeniem się człowieka. Dlatego istotne jest wyposażenie uczniów właśnie w okresie adolescencji w wiedzę i umiejętności, które w przyszłości pozwolą im traktować starość jako naturalny etap ludzkiego życia, dający możliwości realizowania swoich zainteresowań i podtrzymywania kontaktów z przyjaciółmi oraz rodziną. Istotne także jest kształtowanie u wychowanków postawy szacunku i niesienia pomocy starszym w trudach dnia codziennego. W toku zajęć należy

⁸⁸ Tamże, s. 89–90.

⁸⁹ A. Długołęcka-Lach, G. Tworkiewicz-Bieniaś, *Ja i ty. Wdrożenie...*, s. 91.

⁹⁰ Tamże.

także poszukiwać z młodzieżą ciekawych form spędzania czasu z dziadkami oraz uświadamiać nastolatkom możliwość czerpania z ich wiedzy”.

Nauczycielka nr 11 (mianowana), biorąc pod uwagę obecne uwarunkowania życia, stwierdziła, że „w czasach, kiedy seniorów jest coraz więcej, a rodzice często całymi dniami są w pracy, to właśnie szkoła musi wychowywać młodzież i przygotowywać ją do wszystkich etapów życia, a więc także do starości. Musi uczyć młodych odpowiedniego stosunku wobec ludzi starych oraz musi uwrażliwiać na ich potrzeby i problemy. Należy także uzmysłowić uczniom, iż w przyszłości sami będą starzy i będą potrzebowali pomocy ze strony młodego pokolenia”. Respondentka podkreśliła ważność kształtowania u młodych ludzi postawy szacunku i empatii do seniorów, ponieważ „na ulicy, w śródkach komunikacji, w przychodniach, a także w szkołach widać negatywny sposób postrzegania seniorów przez młodzież, często wyśmiewanie się z nich oraz brak chęci udzielania pomocy osobom starym w sytuacjach dla nich trudnych”.

Nauczycielka nr 12 (kontraktowa) powiedziała natomiast, że „występujący obecnie stereotyp starości kojarzonej z ponoszeniem kolejnych klęsk prowadzi do frustracji i strachu przed tym okresem życia. Może to być przyczyną obniżenia jakości życia w starości spowodowanego negatywnym spojrzeniem na procesy związane ze starzeniem się człowieka”. Dlatego według niej istotne jest wyposażenie uczniów gimnazjum w wiedzę i umiejętności, które w przyszłości pozwolą im traktować starość jako naturalny etap ludzkiego życia, dający możliwości realizowania swoich zainteresowań i podtrzymywania kontaktów z przyjaciółmi i rodziną”. Mówiła też, że „ważne jest kształtowanie u wychowanków postawy szacunku i niesienia pomocy starszym w trudach dnia codziennego”. Podkreślała, że „w toku zajęć należy poszukiwać z młodzieżą wspólnych i ciekawych form spędzania czasu z babcią i dziadkiem oraz uświadamiać gimnazjalistom możliwość korzystania z ich wiedzy”.

Spośród 20 badanych nauczycieli Gimnazjum nr 1 w Chorzowie (tabela 2) 12 respondentów uważa, iż przygotowanie wychowanków do starości powinno odbywać się w szkole ogólnokształcącej, a dodatkowo 6 podkreśliło, iż „dla uczniów w wieku 13–16 lat starość jest pojęciem abstrakcyjnym. Uczniowie nie myślą o tym, co będzie za 50 lat. Dla nich liczy się tu i teraz. Takie czasy i mentalność, które trudno zmienić”. Badani uważają, że „te tematy nie są interesujące dla gimnazjalistów, a nawet ich nie dotyczą. Dlatego trzeba uczyć szacunku do seniorów, chociaż mówienie uczniom o starości jest przygnębiające”. Niestety 3 nauczycieli wypowiedziało się negatywnie o potrzebie realizowania w szkole treści związanych z przygotowaniem człowieka młodego do starości i kształtowania w nim postawy altruistycznej, gdyż według nich życie obecne młodych jest bardzo trudne. Spośród 20 badanych pedagogów tylko 12 stwierdziło, iż omawia w toku lekcji wychowanie do starości. Wskazali oni na następujące tematy, które zrealizowali w roku szkolnym 2009/2010: *Na czym polega biologiczne starzenie się?; Jak pomagają ludziom starym?; Co robić, aby w sędziwym wieku nie czuć*

Tabela 2. Treści edukacji do starości, które powinny być realizowane w klasach I–III Gimnazjum nr 1 w Chorzowie według nauczycieli

Treści edukacji do starości	Liczba wypowiedzi badanych nauczycieli
Szacunek wobec seniorów	15
Pomoc osobom starym	11
Prowadzenie aktywnego i zdrowego trybu życia i jego wpływ na dalsze jego etapy	7
Rola seniorów w społeczeństwie, korzystanie z ich doświadczenia	5
Rozumienie potrzeb i problemów seniorów	5
Zmiany psychiczne i fizyczne związane ze starością	4
Postrzeganie starości jako naturalnego etapu życia	4
Pozytywne postrzeganie starości i aktywne jej przeżywanie	3
Wspólne spędzanie czasu z babcią i dziadkiem	3

Źródło: Badania własne.

się wyrzuconym na margines życia społecznego?; Ukazanie starości jako okresu aktywnego realizowania swoich pasji; Korzystanie z wiedzy i doświadczenia seniorów przez młodych; Kształtowanie u wychowanków szacunku wobec seniorów. Według tej grupy respondentów „edukacja do starości to przede wszystkim nauka tolerancji, która sprawi, że człowiek stary nie będzie ciężarem dla najbliższych i społeczeństwa”. Poza tym pedagodzy uważają, że obecnie dominuje kult młodości, dlatego należy uczyć młodzież wrażliwości, empatii, pokazywać osoby o postawach szlachetnych, pięknych i humanitarnych, aby wychowankowie mieli się na kim wzorować. Ważna jest tu rola nauczyciela, który – jako osoba świadoma zachodzących w Polsce zmian demograficznych oraz występowania w podręczniku biologii treści umożliwiających przygotowanie uczniów do aktywnej i zdrowej starości – powinien w toku lekcji często nawiązywać do sposobów przygotowania się gimnazjalistów do okresu własnej starości oraz ich poprawnego współżycia z seniorami w najbliższym środowisku. Nauczyciele Gimnazjum nr 1 najczęściej przy realizacji tematów związanych z seniorami i starością wybierali metody takie, jak: pogadanka, dyskusja, rozmowa (15 badanych), analiza i interpretacja tekstu oraz praca pisemna (4 osoby).

Na podstawie informacji uzyskanych od nauczycieli pracujących w Szkole Podstawowej nr 1 oraz w Gimnazjum nr 1 w Chorzowie można stwierdzić, iż pedagodzy w liczbie 29 osób (17 ze szkoły podstawowej i 12 z gimnazjum) uznali szkołę za miejsce odpowiednie do nauczania o starości. Twierdzili oni, iż starość i starzenie się to tematy tabu. Brak wiadomości o zmianach, jakie niesie za sobą upływ czasu, oraz gloryfikacja jedynie zdrowia i witalności w młodości powodują w wieku dojrzałym frustrację i strach przed starością, co w dalszym życiu człowieka może obniżyć jego jakość życia. Tylko 3 respondentów ze szkoły

podstawowej i 6 z gimnazjum uznało, że szkoła nie jest odpowiednim miejscem przygotowywania wychowanków do ich własnej starości, mimo iż ci sami pedagodzy nie dostrzegają u wychowanków zrozumienia oraz szacunku dla seniorów i okresu starości.

Zdaniem nauczycieli realizowanie w szkole ogólnokształcącej treści związanych ze starzeniem się i człowiekiem starym uczy zachowań prospołecznych. Do najważniejszych cech, jakie powinny być kształtowane u wychowanków, nauczyciele zaliczyli: szacunek, niesienie pomocy oraz rozumienie potrzeb i problemów ludzi starych z najbliższego otoczenia uczniów. Niestety, tematy te podejmują w roku szkolnym rzadko, głównie przy okazji Dnia Babci i Dziadka. Metodą pracy wykorzystywaną przez nauczycieli wychowawców jest najczęściej pogadanka (32 badanych), bo daje możliwość prowadzenia z uczniem kierowanej rozmowy. Ważne jest to, że większość badanych nauczycieli jest świadoma potrzeby omawiania tychże treści w toku zajęć szkolnych i sami edukują młodzież do starości, choć w toku całego roku szkolnego zdarza się to bardzo rzadko.

Analiza treści w przewodnikach metodycznych dla nauczycieli oraz podręcznikach szkolnych dla uczniów klas IV–VI szkoły podstawowej i klas I–III gimnazjum wykazała, iż tematy przeprowadzone w ramach języka polskiego, przyrody, wychowania fizycznego i wychowania do życia w rodzinie w Szkole Podstawowej nr 1 w Chorzowie, które uznane zostały za wiodące (jeśli chodzi o realizację tematu pracy), rzadko w swoich treściach zawierały zagadnienia odnoszące się do starości i człowieka starego, gdyż są podane ogólnie. Dlatego nauczyciele tychże przedmiotów powinni je eksponować w toku poszczególnych lekcji. Także w gimnazjum tematyka związana z przedmiotem badań w niniejszej pracy podejmowana jest na języku polskim, biologii, geografii, historii, wiedzy o społeczeństwie, wychowaniu fizycznym oraz wychowaniu do życia w rodzinie sporadycznie. Niestety, na przykład w roku szkolnym 2009/2010 w ramach kształcenia polonistycznego zaledwie w dwóch utworach literackich wystąpił wątek starości, na dodatek w sposób stereotypowy, jako „pełnej biedy i narzekania”. Poza tym w podręczniku występuje tylko jedna krótka informacja na temat demograficznej starości w naszym kraju. W ramach wychowania do życia w rodzinie co prawda przedstawiony jest pozytywny wizerunek seniorów jako ludzi aktywnych, rozwijających swoje pasje, prowadzących zdrowy tryb życia oraz cieszących się wspólnym spędzaniem czasu z najbliższymi, ale uważam, że nie jest to wystarczające, aby ukształtować u uczniów pozytywny wizerunek osób starych. Inna jest natomiast moja ocena podręczników do nauczania biologii – uważam, że materiał dydaktyczny w nich zawarty pozwala nauczycielom na wszechstronne kształtowanie cech osobowości uczniów przydatnych na starość. Wszak w toku zajęć wychowankowie gimnazjum dowiadują się, iż starość to naturalny etap w życiu każdego człowieka, a senior to osoba zadbana i uśmiechnięta. Lekcje pełne są treści, wskazówek, co robić, aby starość była zdrowa, ciekawa i aktywna. W tematyce zajęć z biologii ukazana jest także istota

kontaktów interpersonalnych w życiu każdego człowieka starego. Propagowany jest też zdrowy i aktywny styl życia, uprawianie turystyki przyrodniczej oraz rozbudzanie ciekawości świata. Lekcje biologii mogą zatem nie tylko spowodować pozytywne postrzeganie seniorów przez młode pokolenie, zniwelowanie lęku przed ostatnim etapem życia, ale także rozwijać zainteresowania, które spowodują w przyszłości aktywny sposób spędzania przez nich czasu na emeryturze.

Rozdział V

Postawy badanych uczniów względem seniorów oraz własnej starości w świetle samooceny i oceny pedagogów

1. Ocena efektów realizowanej edukacji do starości z wybranych przedmiotów szkolnych

W poprzednim rozdziale rozpoznałam treści dotyczące edukacji do starości w klasach IV–VI Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie i w klasach I–III Gimnazjum nr 1 w Chorzowie, bazując na wykorzystywanych podręcznikach. Chcąc rozpoznać możliwości pomocy dla nauczycieli, przeanalizowałam także przewodniki metodyczne dla pedagogów.

W niniejszym rozdziale, wykorzystując informacje uzyskane od wychowanków z obu szkół ogólnokształcących za pomocą ankiety, Testu niedokończonych historii oraz Testu niedokończonych zdań, scharakteryzuję proces edukacji do starości, a w tym jego efekty oraz odnoszenie się badanych uczniów do osób starych.

Wcześniej zaznaczę, że badanych adolescentów pogrupowałam, biorąc pod uwagę nie tylko ich wiek, ale i płeć, gdyż zdaniem Tadeusza Mądrzyckiego ma ona wpływ na ukształtowanie się różnic we właściwościach psychicznych oraz zachowaniu dziewcząt i chłopców¹, o czym szerzej już pisałam.

Stan wiedzy i świadomości badanej młodzieży na temat procesu starzenia się i starości oraz zainteresowań, poglądów i zachowań przejawianych przez respondentów klas IV–VI szkoły podstawowej oraz klas I–III gimnazjum względem osób starych są bardzo ważne, aby możliwe było rozpoznanie ich poglądów wobec własnej starości oraz rodzajów działań podejmowanych na rzecz poprawy jakości życia w okresie własnej starości.

Analizy rozpocznę, ustosunkowując się do zebranego i poklasyfikowanego materiału empirycznego o charakterze diagnostycznym uzyskanego od respondentów ze szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie.

¹ T. Mądrzycki, *Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw*, Warszawa 1970, s. 140–157.

Uczniowie klas IV–VI szkoły podstawowej

Uzyskane dane na temat rozumienia pojęcia starości i wskazanych przez respondentów zmian charakterystycznych w procesie starzenia się człowieka porównywałam z poglądami naukowymi zawartymi w literaturze gerontologicznej i psychologicznej dotyczącej człowieka starego. Na jej podstawie przyjąłam, iż starzenie się to jedna z faz ludzkiego życia, naturalny, długotrwały i nieodwracalny proces, którego kres stanowi starość². Według Grażyny Orzechowskiej proces ten pociąga za sobą zmiany w zakresie procesów: biologicznego, psychicznego, społecznego, intelektualnego, a także ekonomicznego³. Dorota Kokolus uważa, że ważne jest, aby był to okres dający człowiekowi możliwość wykorzystania potencjałów zgromadzonych we wcześniejszych fazach życia między innymi poprzez podejmowanie różnego typu aktywności: rodzinnej, społecznej, organizacyjnej, towarzyskiej, kulturalnej czy edukacyjnej⁴. Dlatego istotą przygotowania do starości uczniów w okresie adolescencji jest według mnie przekazanie im wiedzy na temat możliwości rozwojowych w każdym etapie życia, w tym także w starości. Chodzi również o kształtowanie u nich umiejętności nawiązywania pozytywnych kontaktów interpersonalnych z seniorami oraz samodzielnego kreowania własnej egzystencji, której efektem powinno być poczucie indywidualnej satysfakcji oraz poczucie sensu życia.

Po analizie uzyskanych danych od respondentów klasy IV Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie – 9 chłopców oraz 6 dziewcząt – dotyczących rozumienia przez nich pojęcia *starość*, okazało się, że ich opinie są podobne (tabela 3).

Muszę podkreślić, iż najmniej badanych, bo tylko 1 uczennica i 1 uczeń, wskazywali na pozytywne strony tego etapu życia – radość i spotkania z przyjaciółmi. Wypowiedzi pozostałych wychowanków są stereotypowe – odzwierciedlają negatywne pojmowanie starości i procesu starzenia się człowieka, na przykład: „starość to siwe włosy i zmarszczki”. Poza tym (starość) to „duża ilość wolnego czasu”, a zatem zdaniem badanych także „czas nudy i samotności”, w którym często seniorzy „są chorzy i niedołążni”.

Proszeni przede mnie respondenci podjęli także próbę zdefiniowania okresu „trzeciego wieku”. Jej rezultatem były następujące skojarzenia: „starość to czas emerytury i siwych włosów. Dużo w nim radości i nudy” (uczeń 1); „starość to ostatni etap życia człowieka, który kojarzy się z odpoczywaniem, siwymi włosami, samotnością i brakiem sił” (uczeń 2); „starość to czas emerytury, siwych włosów i dużej ilości wolnego czasu” (uczeń 4). Podobnego zdania byli kolejni

² H. Ochonczenko, *Starość w opinii młodzieży szkół średnich*, [w:] *Zdrowie człowieka i jego edukacja gerontologiczna*, red. M. Kuchcińska, Bydgoszcz 2004, s. 126.

³ G. Orzechowska, *Aktualne problemy gerontologii społecznej*, Olsztyn 1999, s. 11–12.

⁴ D. Kokolus, *Aktywność i postawy ludzi w podeszłym wieku wobec własnej starości*, [w:] *Egzystencjalne problemy człowieka w okresie starzenia się*, red. Y. Karandashev, T. Senko, Mysłowice 2011, s. 319, 321–323.

Tabela 3. Wyrażenia dotyczące rozumienia starości przez uczennice i uczniów klasy IV Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie

Wyrażenia dotyczące rozumienia starości	Uczennice	Uczniowie	Łączna liczba uczniów
Siwe włosy	5	8	13
Zmarszczki	4	4	8
Samotność	5	3	8
Choroba, niedołężność	4	3	7
Czas wolny	3	3	6
Brak sił	2	3	5
Smutek	3	1	4
Spotkania z przyjaciółmi	1	3	4
Emerytura	0	2	2
Czas radości	1	1	2

Źródło: Badania własne.

badani: „Starość to czas odpoczynku. Kojarzy się z pomarszczoną skórą i siwymi włosami. Ludzie często bywają wtedy chorzy i samotni” (uczniowie 7 i 8). Także następni wychowankowie płci męskiej wskazywali na problemy zdrowotne, jakie występują w starości. W ich opinii „starość pełna jest dużej ilości wolnego czasu, a także samotności, choroby i nudy” (uczeń 9). Poza tym „starość to brak sił” (uczeń 3).

Wypowiedzi uczennic były podobne. Przeważały w nich niestety negatywne skojarzenia starości, np.: „starość to czas wolny, siwe włosy, zmarszczki, choroba i smutek” (uczennice 1, 2, 6). Poza tym dziewczynkom starość kojarzy się z „samotnością, chorobami, brakiem sił i niedołężnością” (uczennice 4 i 5).

Poglądy wychowanków z klasy IV na temat ustalenia początku starości także są podobne. Wynika z nich, iż wiek, w którym zaczyna się starość, to 70 lat (4 uczniów), 60 lat (3) oraz 50 lat (2). Zdaniem uczennic człowiek jest stary, gdy ma: 70 lat (2), 60 lat (2) oraz 50 lat (1). Wyznaczone przez wychowanków progi starości często odbiegają zatem od polskich norm demograficznych, które wskazują na 60 lat jako początek starości oraz wiek 65 lat uznany przez Organizację Narodów Zjednoczonych⁵. Wiąże się to z brakiem solidnego edukowania ich w tym zakresie w szkole, co potwierdzają słowa badanych nauczycieli, którzy przyznali, iż sporadycznie realizują zagadnienia dotyczące starości i seniorów (rozdział IV). Zdefiniowania pojęcia starości podjęło się 10 uczniów i 6 uczennic z klasy V (tabela 4).

⁵ J. Śledzianowski, *Demograficzna starość Polski*, [w:] *Demograficzne i indywidualne starzenie się*, red. A.A. Zych, Kielce 2001, s. 13–14.

Tabela 4. Wyrażenia dotyczące rozumienia starości przez uczennice i uczniów klasy V Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie

Wyrażenia dotyczące rozumienia starości	Uczennice	Uczniowie	Łączna liczba uczniów
Siwe włosy	3	8	11
Czas wolny	3	4	7
Zmarszczki	3	4	7
Choroba, niedołężność	4	3	7
Smutek	2	4	6
Brak sił	2	3	5
Samotność	1	3	4
Przyjaciele	2	0	2
Radość	1	0	1

Źródło: Badania własne.

Definicje uzyskane od respondentów wskazują na stereotypowe pojmowanie starości. Zdaniem badanych starość związana jest z: siwymi włosami (11 wychowanków), z chorobą i niedołężnością oraz zmarszczkami (7), ze smutkiem (6), z brakiem sił (5), samotnością (4). W odpowiedziach można zauważyć, iż dziewczynki częściej niż chłopcy wskazywały pozytywne strony starości. Do najczęściej pojawiających się odpowiedzi (definiujących starość) należały: rozrywka, przyjaciele, radość i spokój.

Badani uczniowie pod pojęciem *starość* rozumieją na przykład: „poczucie samotności, smutek i chorobę” (uczniowie 1, 2, 10) lub też „starość to okres w życiu człowieka kojarzący się z siwymi włosami, zmarszczkami i brakiem sił” (uczniowie 4 i 5). Poza tym podawali, że „jest to ostatni etap życia człowieka. Wiąże się on z dużą ilością wolnego czasu, a zatem z nudą i spokojem” (uczeń 3), a także: „w związku z przejściem na emeryturę wreszcie można odpocząć” (uczeń 8).

Ważne podkreślenia jest to, iż w wypowiedziach uczennic znajdują się definicje starości o ładunku pozytywno-negatywnym, na przykład: „Starość może być okresem pełnym radości [...]. Jest to duża ilość wolnego czasu, który można wykorzystać na spotkania z przyjaciółmi i różnego rodzaju rozrywki, o ile nie przeszkodzi w tym jakaś choroba”. Ten etap życia dziewczynkom kojarzy się także ze zmarszczkami i siwymi włosami (uczennice 1 i 2). Kolejne badane dodały, iż „starość pełna jest smutku, samotności, choroby, niedołężności i nudy związanej z dużą ilością wolnego czasu” (uczennice 4, 5 i 6).

Można stwierdzić, iż braki w wiedzy wychowanków na temat zjawisk związanych z procesem starzenia się jednostki powodują u nich brak jednoznacznych sądów na ten temat i mogą przyczynić się do niekorzystnego postrzegania starości i osób starych w ich najbliższym środowisku.

Kolejną kwestią dotyczącą efektów edukacji do starości prowadzonej w szkole podstawowej było ustalenie progu starości przez uczniów klasy V. Przyjmowali oni wiek: 50 lat (4 uczniów, 1 uczennica), 60 lat (1 uczeń, 2 uczennice), 70 lat (5 uczniów, 2 uczennice). Z wypowiedzi badanych wynika, iż nie mają oni usystematyzowanej wiedzy także i w tym zakresie. Moim zdaniem należy to zmienić, gdyż typowe opinie badanych pedagogów są następujące: „szkoła powinna kształcić dzieci i młodzież w tym zakresie, przedstawiając zmiany psychiczne i fizyczne tego okresu życia, a także rolę, jaką pełnią osoby starsze w społeczeństwie”. Poza tym należy u nich „kształtować postawę szacunku i zrozumienia dla potrzeb i problemów seniorów”.

Spśród respondentów z klasy VI próbę zdefiniowania pojęcia starości podjęło 10 dziewcząt i 6 chłopców. Skojarzenia badanych uczniów i uczennic na temat starości, ich stosunku do tego etapu życia są podobne do wypowiedzi respondentów z klasy IV i V (tabela 5).

Tabela 5. Wyrażenia dotyczące rozumienia starości przez uczennice i uczniów klasy VI Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie

Wyrażenia dotyczące rozumienia starości	Uczennice	Uczniowie	Łączna liczba uczniów
Zmarszczki	9	5	14
Siwe włosy	9	4	13
Czas wolny	6	3	9
Choroba, niedołężność	4	3	7
Brak sił	3	2	5
Samotność	1	3	4
Przyjaciele	3	0	3
Smutek	1	1	2
Radość	1	0	1

Źródło: Badania własne.

Próby zdefiniowania starości ujawniły u badanych adolescentów dosyć negatywny, pesymistyczny obraz tego etapu życia. Dominującymi atrybutami trzeciego wieku według nich są: siwe włosy, zmarszczki, duża ilość czasu wolnego związana z przejściem na emeryturę oraz brak sił. W opiniach wychowanków „Starość to czas wolny, siwe włosy i zmarszczki. Często towarzyszy jej samotność i choroba” (uczniowie 1, 2, 3 i 4). Poza tym „jest to okres w życiu człowieka, w którym przeplatają się zmęczenie życiem, brak sił, choroba i niedołężność” (uczniowie 5 i 6).

W definicjach starości badanych uczennic także widoczny jest pesymizm. W ich opinii: „starość to siwe włosy, zmarszczki, duża ilość wolnego czasu. Często towarzyszą jej: brak sił, samotność, choroba, a także nuda” (uczennice

1, 2, 3, 4, 5). Poza tym według nich „jest to czas, kiedy człowiek wreszcie ma możliwość odpoczynku po wieloletniej pracy zawodowej. Niestety, zdarza się, że senior jest niedołączny i nie może cieszyć się miłym spędzaniem wolnego czasu” (uczennice 3 i 9). Zdarza się także, iż „starość to bezradność i spędzanie dużej ilości wolnego czasu w domu” (uczennica 10).

Wiek, w którym człowiek osiąga próg starości, to zdaniem 4 chłopców 60 lat, tylko 2 wskazało, że starość rozpoczyna się w wieku 70 lat. U dziewcząt wyróżnić należy trzy propozycje wieku, który kojarzą one z progiem starości: 4 uczennice wskazały wiek 70 lat, 3 uczennice – 60 lat, także 3 – 50 lat.

Zarówno próby zdefiniowania pojęcia starości podjęte przez wychowanków szkoły podstawowej, jak i wyznaczone przez nich progi tego etapu życia są różnorodne i wskazują na braki w wiedzy adolescentów w tym zakresie. Wypowiedzi badanych ujawniły ponadto dość negatywny obraz starości, ponieważ u prawie wszystkich uczennic i uczniów liczba przywoływanych negatywnych atrybutów starości przeważała nad pozytywnymi (diagramy prostokątne nr 1, 2, 3). Do wad „trzeciego wieku” zaliczają oni głównie zmiany związane z procesem fizycznego starzenia się człowieka, jak zmarszczki i siwe włosy, dostrzegają także problemy zdrowotne, między innymi brak sił, chorobę czy niedołączność, jedna respondentka wskazała na bezradność. Za ledwie dla kilku wychowanków jest to okres kojarzący się z radością, możliwością odpoczynku, dużą ilością wolnego czasu czy spotkaniami z przyjaciółmi.

Zdaniem Hanny Liberskiej wyobrażenia dotyczące przyszłości odgrywają ważną rolę w rodzajach podejmowanej aktywności jednostki w okresie starości. Rozwijane od najmłodszych lat pewne predyspozycje i umiejętności u dzieci i młodzieży wpłynąć mogą na poprawę jakości ich życia w „trzecim wieku”⁶. Należą do nich między innymi, jak pisze dalej badaczka: prowadzenie zdrowego, aktywnego trybu życia, nawiązywanie i utrzymywanie kontaktów interpersonalnych z przedstawicielami różnych pokoleń, rozwijanie zainteresowań i pasji, a także życzliwe traktowanie ludzi starych oraz gotowość niesienia im pomocy⁷.

Z badań empirycznych wynika, że adolescenty szkoły podstawowej nie posiadają pełnej wiedzy w zakresie procesu starzenia się człowieka i dlatego, jak przypuszczam, postrzegają oni starość negatywnie. W związku z tym wszystkie umiejętności wymienione przez H. Liberską powinny być kształtowane u uczniów w szkole podstawowej. Podobnego zdania są badani nauczyciele – wychowawcy. Według nich „od najmłodszych lat należy edukować dzieci w zakresie starości, należy jednak dostosowywać treści do wieku uczniów”. Istotne jest „wpajanie dzieciom i młodzieży, że osobom starszym należy się szacunek, że

⁶ H. Liberska, *Wyobrażenia perspektyw życiowych młodzieży. Zagrożenia dla przyszłości osobistej i świata*, [w:] *Rozwijający się człowiek w zmieniającym się świecie*, red. J. Trempała, Bydgoszcz 1995, s. 229–238.

⁷ Tamże.

potrzebują oni towarzystwa i pomocy”. Dlatego powinno się także „przedstawiać atrakcyjne wspólne przedsięwzięcia wnucząt z dziadkami oparte na bogatym doświadczeniu życiowym seniorów oraz kształtować umiejętność kulturalnego obcowania z ludźmi starymi”. Poza tym „szkoła powinna promować aktywność fizyczną, uprawianie sportu, prawidłowe odżywianie oraz wpływ tych działań na życie w starości”.

Jagoda Ramsz, Ewa Rzechowska czy Alina Dworak zwracają uwagę na to, iż w czasie edukacji szkolnej należy podejmować działania prewencyjne, które przygotowują wychowanków do tak zwanej zdrowej starości, czyli aktywnej i niezależnej, pełnej przyjaciół z możliwościami realizowania dotychczasowych zainteresowań⁸. Aby zatem przeżyć w pełni radosną starość, należy się do tego odpowiednio wcześniej przygotować. Ujawnia się tu więc rola rodziny i szkoły, a w tym szczególnie nauczycieli, którzy muszą być świadomi istoty wychowania do starości. Pedagodzy powinni rozbudzać ciekawość adolescentów okresem starości i wyjaśniać wszystkie jego możliwości. Istotą tego rodzaju pracy wychowawczej z uczniami szkoły ogólnokształcącej jest przeciwdziałanie powielaniu przez kolejne pokolenia młodych stereotypów tkwiących w naszym społeczeństwie na temat osób starych.

Z uzyskanego materiału empirycznego od wychowanków klasy IV szkoły podstawowej wyłania się obraz wyobrażeń młodzieży na temat ich starości oraz możliwości przygotowania do tego etapu życia. Z analizy wypowiedzi respondentów wynika, iż wszyscy uczniowie klasy IV są świadomi tego, iż w przyszłości także będą starzy. Stwierdzają jednogłośnie: „Tak, wiem, że każdy kiedyś będzie stary, także ja”. Poza tym „wszyscy muszą się zestarzeć” (uczeń 4), a „ja chcę teraz cieszyć się młodością” (uczeń 5, uczennica 3) i „mam inne, ważniejsze sprawy na głowie (uczennica 4). Jednak na 15 badanych tylko 1 chłopiec i 1 dziewczynka myślą o swojej starości, pozostali wychowankowie nie zastanawiają się nad tym etapem życia, gdyż w ich opinii jest on zbyt odległy i ich nie dotyczy. Jedna uczennica klasy IV wyraziła także obawę przed starością ze względu na problemy zdrowotne i samotność: „Nie chcę być stara. Co zrobię, jak będę chora i samotna?”.

Większość, bo 11 badanych (7 uczniów i 4 uczennice) stwierdziła, iż do satysfakcjonującej starości można uczyć się już teraz. Wielu wychowanków z klasy IV miało jednak trudności ze wskazaniem sposobów owego skutecznego przygotowania się, co jest normalne jeszcze w tym wieku, bo jest to przecież początek okresu adolescencji, a zatem u uczniów następuje rozwój ich umiejętności w zakresie samodzielnego opiniowania na dany temat, a także w zakresie

⁸ J. Ramsz, E. Rzechowska, *Bieg życia w kontekście starzenia się społeczeństwa*, [w:] *Z zagadnień psychologii rozwoju człowieka*, t. 1, red. E. Rydz, B. Musiał, Lublin 2007, s. 212; A. Dworak, „Zdrowa” jakość życia seniorów wyzwaniem dla promocji zdrowia, [w:] *Starość w nurcie życia...*, s. 96–107.

wyrażania słowem swoich emocji i poglądów⁹. Wśród najczęściej pojawiających się propozycji dotyczących edukowania się do starości czwartoklasiści wymienili: uprawianie sportu (4 uczniów, 3 uczennice), dbanie o siebie (1 uczeń i 1 uczennica), zdrowe odżywianie (1 uczeń i 3 uczennice) oraz oszczędzanie pieniędzy (2 uczniów). Oto przykłady dojrzałych poglądów na ten temat: „Chcę w przyszłości dobrze wyglądać i być wysportowany, dlatego już teraz uprawiam sport i dbam o siebie” (uczeń 1); „Wiem, że kiedyś będę stary. Nie chcę się nad tym zastanawiać. [...] Poprzez zdrowe odżywianie oraz oszczędzanie pieniędzy można kiedyś lepiej żyć” (uczeń 2); „poprzez uprawianie sportu można wpłynąć na poprawę życia w starości” (uczeń 7); oprócz aktywności fizycznej „ważne jest wypracowanie sobie emerytury” (uczeń 4).

W wypowiedziach dziewcząt, w przeciwieństwie do chłopców, nie ma aspektu ekonomicznego. Uczennice oprócz uprawiania sportu, który dominował w ich poglądach, także wskazały na zdrowe odżywianie jako sposób poprawy jakości życia w sędziwym wieku. Badane stwierdziły: „Aby w czasie emerytury być zdrowym, ładnym i wysportowanym, należy zawsze dbać o siebie, ładnie się ubierać, zdrowo odżywiać, jeść warzywa i owoce i uprawiać sport” (uczennica 1); „ważne jest także dbanie o swoje zdrowie” (uczennica 2); „Sama już teraz pływam, biegam i ćwiczę, aby kiedyś być sprawną staruszką” (uczennica 6).

Spośród 15 badanych wychowanków z klasy IV tylko 7 pamiętało, że są zajęcia szkolne związane z tematem starości i seniorów. Treści te kojarzyli oni z przedmiotem wychowanie do życia w rodzinie. Pozostali stwierdzili: „nie pamiętam, aby w szkole były lekcje na temat ludzi starych czy starości”. Można zatem wnioskować, iż przyczyną obaw oraz negatywnego postrzegania starości jest niedostateczna edukacja adolescentów w tym zakresie. W swoich wypowiedziach potwierdzili to zarówno badani wychowankowie, jak i nauczyciele, którzy przyznawali: „sporadycznie nawiązuję do tych treści w czasie godzin wychowawczych, przy okazji realizowania tematu szacunku i empatii wobec drugiego człowieka”; „wspominam seniorów tylko przy okazji Dnia Babci i Dziadka”; „w ramach swojego przedmiotu realizuję treści związane z człowiekiem starym tylko w związku z Dniem Babci i Dziadka oraz Dniem Wszystkich Świętych”.

Ze schematycznym pojmowaniem starości, jak wynika z materiału empirycznego, mają także związek obawy wobec własnej starości występujące u wychowanków klasy V. Wszyscy uczniowie jednogłośnie stwierdzili, iż w przyszłości będą starzy, gdyż ich zdaniem „jest to naturalny etap życia”, jednak tylko 1 uczennica zastanawia się nad swoją starością: „Wiem, że starość to naturalny etap w życiu każdego człowieka, dlatego bywa, iż zastanawiam się nad tym, jak będę wyglądać i co będę robić” (uczennica 6). Pozostali badani mają jakby obawy przed czymś złym, nie chcą o tym myśleć i tłumaczą, że „jest to czas

⁹ B. Harwas-Napierała, J. Trempała, *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia*, t. 2, Warszawa 2002, s. 140–143.

zbyt odległy, jesteście na to zbyt młodzi” i „cieszymy się młodością” (uczennice 1, 4, 5).

Z porównania opinii dziewcząt i chłopców wynika, iż uczniowie wypowiedzieli się na ten temat o wiele bardziej niechętnie niż uczennice: „nie chce mi się o tym myśleć” (uczeń 1), „nie mam na to czasu” (uczeń 5) i „nie jest mi to do niczego potrzebne” (uczeń 9).

Ponad połowa badanych (6 uczniów i 4 uczennice) stwierdziła, iż można spędzić starość aktywnie poprzez wcześniejsze przygotowanie się do tego etapu życia. Sami już teraz regularnie uprawiają sport (5 uczniów, 3 uczennice), używają kosmetyków (3 uczniów), nie stosują używek (1 uczeń), zdrowo się odżywiają (4 uczniów i 1 uczennica) oraz nawiązują i dbają o przyjaźnie (1 uczennica), np.: „Zawsze chcę być zdrowa, ładna i wysportowana, dlatego zdrowo się odżywiam i używam kremów” (uczennica 1); „Aby być szczęśliwą staruszką, zawsze należy dbać o własne zdrowie, oszczędzać pieniądze i dbać o przyjaźnie” (uczennica 2); „Ważne jest uprawianie sportu, dlatego sama regularnie ćwiczę” (uczennica 6); „Uprawianie sportu, zdrowe odżywianie, zażywanie witamin, niepalenie papierosów, niepicie alkoholu, niejedzenie dużej ilości słodyczy, używanie kosmetyków i dobre samopoczucie to sposoby na fajną starość” (uczeń 6).

Niepokojące jest, że w zebranych materiale empirycznym są także odpowiedzi przeczące możliwościom przygotowania się do zdrowej i aktywnej starości, jak również lekceważące starość czy podejmowanie jakichkolwiek działań na rzecz poprawy życia w starości. Oto charakterystyczne wypowiedzi uczniów klasy IV: „Po co mam się przygotowywać do starości, jak mi się nie chce” (uczennica 4); „Po co się przygotowywać do starości, jak to i tak nic nie da” (uczeń 7); „Nie będę nic robił, bo nie wiem, kiedy się zestarzeję” (uczeń 8). Myślę, że tego rodzaju stwierdzenia są spowodowane u wychowanków klasy V niekompletną wiedzą o człowieku starym oraz ich postawami wobec osób starych. Do takiego stanu rzeczy przyczyniło się to, że w szkole nie są podejmowane tematy związane z seniorami i starością (według wskazań aż 7 uczniów i 6 uczennic). Zaledwie 2 uczniowie wskazali wychowanie do życia w rodzinie jako przedmiot, w ramach którego realizowana jest edukacja do starości.

Wszyscy badani uczniowie w klasie VI, podobnie jak wychowankowie klasy IV i V, świadomi byli tego, iż w przyszłości będą starzy, jednak zarówno dziewczęta, jak i chłopcy niechętnie myślą o starości. Zaledwie 4 z nich (2 uczennice i 2 uczniów) zastanawia się, jak będzie wyglądało ich życie za 50 czy 60 lat. Oto typowe wypowiedzi: „Wiem, że każdy z nas będzie stary. Zastanawiam się, jak to wtedy będzie, jak będę wyglądała, jakie będą moje wnuki?” (uczennica 9); „Nie myślę o starości, bo kojarzy mi się ze śmiercią” (uczeń 2); „Nie chcę być stary, chcę być zawsze młody” (uczniowie 1 i 3). Pozostali stwierdzili, iż „starość to zbyt odległy czas, który nas nie dotyczy”. Tylko 9 wychowanków (8 dziewczyn i 1 chłopak) uważało, iż do starości trzeba się odpowiednio wcześniej przygotować. W wypowiedziach jednak jest wiele stwierdzeń ogólnych, np.: „zdrowo

żyć”, „być aktywnym”, „dbać o siebie”. Do najczęściej wymienianych form przygotowania się do aktywnego i zdrowego życia na emeryturze zdaniem badanych przyczynić się może uprawianie sportów, dbanie o siebie i zdrowe odżywianie się. Najczęstsze opinie były następujące: „Aby zawsze być sprawnym i zdrowym, ważne jest spacerowanie i dbanie o zdrowie, a także uprawianie sportu” (uczennica 5); „Można się przygotować do starości poprzez dbanie o siebie nawet wtedy, gdy jest się jeszcze młodym” (uczennica 7); „Już teraz przygotowuję się do tego, aby kiedyś być sprawną i zdrową – ćwiczę, biegam i dbam o swój wygląd, bo lubię ładnie wyglądać” (uczennica 9). Jedną tylko dziewczynką wskazała także na potrzebę dbania o przyjaźnie oraz zawieranie nowych znajomości jako wyznaczniki aktywnego i radosnego życia w starości: „Aby zawsze ładnie wyglądać i czuć się dobrze, należy ćwiczyć, używać kosmetyków oraz dbać o dobre relacje z innymi ludźmi” (uczennica 4). Pojawiły się także opinie o charakterze buntowniczym, lekceważącym i ironicznym świadczące o lęku przed starością, a także o braku jakiegokolwiek wiedzy na ten temat oraz braku zainteresowania zagadnieniami związanymi z ostatnim etapem życia, np.: „Nie chcę myśleć o starości. To czas zbyt odległy i wstrętny” (uczennica 1); „Nie zastanawiam się nad tym etapem życia, bo nie chce się tym zdręzczać” (uczennica 3); „Starość jest wstrętna. Nie będę o tym myśleć. [...] Oczywiście, że wiem, że będę stara – nie pije przecież eliksiru młodości” (uczennica 8); „Nigdy nie będę stary, gdyż mam eliksir młodości” (uczeń 6). Obawa przed własną starością i niechęć do tego etapu życia, a także jego lekceważenie i wyśmiewanie mogą być spowodowane tym, iż spośród 16 badanych szóstoklasistów tylko 2 dziewczynki pamiętały lekcję, na której podejmowany był temat starości i seniorów – to zajęcia w ramach przedmiotu wychowanie do życia w rodzinie. Moim zdaniem to stanowczo za mało, bo przecież jednym z celów edukacji szkolnej, szczególnie w czasach kształtowania się społeczeństwa demograficznie starego, powinno być przygotowanie młodego pokolenia do przyszłego, aktywnego i zdrowego życia na emeryturze. Na ten temat piszą także gerontolodzy, między innymi Grażyna Orzechowska, Anna Zawada czy Jerzy Semków¹⁰.

Biorąc pod uwagę analizowane podręczniki szkolne dla uczniów klas IV–VI i wskazania metodyków, jak skutecznie realizować różne tematy dotyczące starości oraz seniorów (przewodniki metodyczne dla nauczycieli, rozdział IV), muszę stwierdzić, iż w programach edukacji szkoły podstawowej i w wykorzystywanych podręcznikach szkolnych są tematy lekcji, których treści mogą być materiałem, na kanwie którego można rozwinąć szkolny proces przygotowania wychowanków do przyszłej adaptacji w starości oraz kształtować pozytywne po-

¹⁰ G. Orzechowska, *Przygotowanie do starości*, „Edukacja Dorosłych” 2003, nr 3; A. Zawada, *O potrzebie kształcenia gerontologicznego wśród dzieci i młodzieży*, „Wychowanie na Co Dzień” 2009, nr 4–5; J. Semków, *Uczenie się starości i uczenie się w starości – perspektywa indywidualna*, [w:] *Starość w nurcie życia...*, s. 224–225.

stawy wobec ludzi starych. Widocznie nauczyciele nie utrwalają tego materiału, nie stosują metod oraz form zajęć uaktywniających uczniów w tych kwestiach. Tego rodzaju wnioski nasuwają się, gdyż większość badanych wychowanków szkoły podstawowej posiada dość ograniczony zasób wiedzy dotyczącej okresu starości, który nie jest wystarczający do prawidłowego postrzegania osób w „trzecim wieku” ani odpowiedniego przygotowania się do zdrowej i aktywnej starości. Braki w wiedzy uczniów klas IV–VI szkoły podstawowej w kwestii przygotowania do starości oraz przeważający w opiniach adolescentów negatywny obraz „trzeciego wieku” powodują lęk przed tym etapem życia. Aby wychowanie do starości uczniów klas IV–VI było wartościowe, nauczyciele i społeczeństwo powinni większą wagę przywiązywać do zagadnień związanych z procesem starzenia się człowieka oraz zadbać o kształtowanie zainteresowań uczniów tym okresem życia. W związku z tym ważne jest także, aby nauczyciele ukazywali wychowankom możliwości rozwojowe człowieka w okresie starości, a wówczas spowoduje się u uczniów większą świadomość tego, iż przygotowanie się do satysfakcjonującej starości nie tylko jest możliwe, ale i konieczne, aby stała się ona etapem radosnego przeżywania świata.

Dowodem na marginalizowanie w toku zajęć szkolnych tematów związanych z seniorami oraz starością są także wypowiedzi nauczycieli, którzy przyznali, iż sporadycznie podejmują tego rodzaju zagadnienia w pracy z wychowankami. Poza tym należy zaznaczyć, iż większość z nich jest świadoma istoty wychowania w szkole młodzieży w tym zakresie, gdyż, jak sądzą: „starość jest to kolejny etap w życiu człowieka, do którego każdy powinien być kształcony”. Co więcej, w ich opinii to „szkoła powinna przygotowywać dzieci i młodzież do starości, ponieważ starość to etap ludzkiego życia, to stan, który jest widoczny w środowisku, w najbliższym otoczeniu”; „Powinno się uświadamiać młodym, iż dbałość o zdrowie, wybór właściwego zawodu i planowanie swojej przyszłości ułatwia nam pokonywanie kolejnych okresów życia i pozwala nam w odpowiedni sposób się do nich przygotować”

Uczniowie klas I–III gimnazjum

W badaniach empirycznych diagnostycznych zrealizowanych przeze mnie w Gimnazjum nr 1 w Chorzowie wzięło udział 10 uczniów i 10 uczennic z klasy I a. Opinie na temat starości uzyskane od wychowanków wskazują na stereotypowe pojmowanie tego etapu życia w sposób głównie negatywny, wymieniono bowiem takie symptomy starości, jak: zmarszczki, siwe włosy, samotność, choroba, brak sił (tabela 6).

Należy nadmienić, że dziewczęta częściej niż chłopcy przytaczały w swych odpowiedziach zalety, takie jak możliwość częstych kontaktów z przyjaciółmi. Przypomnę, iż dane te uzyskałam przy pomocy następujących metod: ankieta, Test niedokończonych zdań i Test niedokończonych historii.

Tabela 6. Wyrażenia dotyczące rozumienia starości przez uczennice i uczniów klasy I Gimnazjum nr 1 w Chorzwowie

Wyrażenia dotyczące rozumienia starości	Uczennice	Uczniowie	Łączna liczba uczniów
Siwe włosy	8	6	14
Zmarszczki	8	3	11
Smutek	5	6	11
Samotność	4	6	10
Choroba, niedołężność	4	5	9
Czas wolny	1	7	8
Brak sił	3	1	4
Przyjaciele	3	1	4
Radość, rozrywka	2	0	2
Emerytura	0	1	1

Źródło: Badania własne.

Na początku charakterystyki wyszczególnionej kwestii badawczej odniosę się do określenia pojęcia *starość* przez uczniów I klasy badanego gimnazjum. Oto definicje sformułowane przez wychowanków niosące w treści pesymizm: „Starość związana jest ze zmarszczkami, siwymi włosami i dużą ilością wolnego czasu. Często występują wtedy choroby. Zaś kiedy człowiek jest samotny, na dodatek strasznie się nudzi” (uczniowie 1 i 9); „Starość to brak sił, samotność, smutek i choroba” (uczeń 3), a także „bezradność” (uczeń 7), „niedołężność” (uczeń 10); „Starość wiąże się ze smutkiem, chorobą i niedołężnością” (uczennica 1); „zmarszczki, siwe włosy, samotność, choroba, nuda i brak sił” (uczennice 3 i 5); „pojawiają się wtedy niedołężność, samotność, nuda i choroba” (uczennice 8, 9 i 10). Jedna z badanych uczennic wskazała na bezradność jako problem w wieku starym.

W opiniach badanej młodzieży są wypowiedzi dotyczące zarówno zalet, jak i wad związanych z życiem człowieka w „trzecim wieku”, np.: „Starość kojarzy mi się źle – ze zmarszczkami, siwymi włosami, brakiem sił, samotnością i chorobą. Jednak można wtedy świetnie odpocząć, ponieważ nie trzeba chodzić ani do szkoły, ani do pracy” (uczeń 6); „Starość to czas pełen radości i nudy” (uczennica 4).

Bardzo niepokojące jest to, iż w wypowiedziach uczennicy 7 wszystkie skojarzenia z ostatnim etapem życia były zarazem negatywne, jak i wyrażone w sposób wulgarny. Można wnioskować, iż badana wręcz z wrogością i agresją postrzega starość, a także ludzi starych. Uważam, że jest to niebezpieczne zarówno dla niej samej, jak i seniorów z najbliższego środowiska, ponieważ od jakości kontaktów interpersonalnych zależy zaspokojenie bądź niezaspokojenie

dwóch z podstawowych potrzeb człowieka – szacunku i przynależności¹¹. Z wypowiedzi tej uczennicy zaś jednoznacznie wynika, iż jej kontakty międzypokoleniowe są nieprawidłowe.

Z uzyskanych wyników z przeprowadzonych badań empirycznych wynika także, iż zaledwie 1 uczeń zwrócił uwagę na ważną kwestię – możliwość podejmowania aktywności rodzinnej i czytelniczej z osobami bliskimi w „trzecim wieku”: „W starości większość czasu spędza się w domu. Można wtedy opiekować się wnukami, czytać książki i udzielać innym rad (uczeń 8).

Wiek, w którym zaczyna się starość, to według badanych uczniów 70 lat (12 osób), 60 lat (1 osoba), a nawet 50 lat (4 osoby) i 40 lat (1 osoba). W wypowiedziach respondentów obu płci dominuje wiek 70 lat jako próg starości, co świadczy o tym, że badana młodzież nie posiada wiedzy podstawowej w tym zakresie – okres starości w normach obowiązujących w Polsce to 60 lat¹², a w przyjętych przez Organizację Narodów Zjednoczonych – 65 lat¹³.

Zdanie na ten temat podobne do mojego mają nauczyciele gimnazjum. Według nich: „Dla uczniów starość to pojęcie zupełnie obce. Wśród wychowanków nie dostrzega się zrozumienia i szacunku dla seniorów i okresu starości. Jeżeli oczekujemy szacunku dla starości, uczmy ich tego”. Inna pedagog stwierdziła: „ze względu na negatywne lub w najlepszym przypadku obojętne postrzeganie przez młodzież starości i traktowanie ludzi starych należy jak najwcześniej tłumaczyć im zjawiska związane ze starzeniem się człowieka. Ważne jest uzmysłowienie uczniom, że w przyszłości oni sami będą seniorami”.

Próby zdefiniowania pojęcia *starość* oraz wskazanie liczby lat, w których się ona rozpoczyna, w klasie II a podjęło 8 uczniów i 8 uczennic (tabela 7).

Opinie zarówno dziewcząt, jak i chłopców są podobne do informacji uzyskanych od wychowanków z I klasy gimnazjum. Uczniowie klasy II także wskazują na stereotypowe pojmowanie starości. Przytaczają oni głównie negatywne atrybuty człowieka będącego w ostatnim etapie życia. Najwięcej cech negatywnych wiąże z wyglądem zewnętrznym osób starych: starość związana jest w ich opinii z: siwymi włosami (11 badanych), chorobą i niedołężnością (13 badanych) oraz z samotnością (8 badanych).

W próbach określenia pojęcia starości badani uczniowie podawali następujące pesymistyczne definicje: „Starość to smutny etap w życiu. Często towarzyszy jej poczucie samotności, powodowanej brakiem kontaktu z rodziną” (uczeń 1) lub „starość kojarzy się z czasem wolnym, siwymi włosami, zmarszczkami, nudą i chorobą (uczeń 2), a także „[...] z brakiem sił i z emeryturą” (uczniowie 4 i 5).

¹¹ G. Orzechowska, *Aktualne problemy gerontologii...*, s. 22.

¹² B. Szatur-Jaworska, P. Błądowski, M. Dzięgielewska, *Podstawy gerontologii społecznej*, Warszawa 2006, s. 45–47.

¹³ A. Kowalewska, A. Jaczewski, K. Komosińska, *Problemy wieku starczego*, [w:] *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie. Wybrane zagadnienia współczesnej gerontologii*, red. A. Fałbiś, Sosnowiec 2005, s. 18–20.

Tabela 7. Wyrażenia dotyczące rozumienia starości przez uczennice i uczniów klasy II Gimnazjum nr 1 w Chorzwowie

Wyrażenia dotyczące rozumienia starości	Uczennice	Uczniowie	Łączna liczba uczniów
Choroba, niedołężność	6	7	13
Siwe włosy	4	6	11
Zmarszczki	3	6	9
Czas wolny	5	4	9
Samotność	5	3	8
Radość	1	2	3
Przyjaciele	1	2	3
Smutek	0	2	2

Źródło: Badania własne.

Na szczęście są jednak gimnazjaliści, którzy postrzegają pozytywne aspekty starości: „dużą ilość wolnego czasu można wykorzystać na odpoczynek po wielu latach ciężkiej pracy (uczniowie 3 i 8). Ponieważ podobne pesymistyczne były też skojarzenia dziewcząt dotyczące starości, nie podaję ich oddzielnie. Dopowiem tylko, że także dominowały w nich negatywne emocje. Za typowe można uznać następujące: „Starość kojarzy się z czasem wolnym, zmarszczkami i siwymi włosami. Jest to etap życia wiążący się z samotnością, niedołężnością i chorobą” (uczennice 1, 6, 7); „Jest to czas pełen samotności, choroby i nudy” (uczennica 5), „[...] towarzyszy mu także brak sił” (uczennica 8). Tylko w opinii 1 uczennicy znaleźć można pozytywne emocje: „Starości często towarzyszy radość, przyjaciele i rozrywki (uczennica 3). Jak widać, w wielu skojarzeniach gimnazjalistów pozytywne cechy starości przeplatały się z negatywnymi. Jest to zapewne efektem braku usystematyzowanej wiedzy na tematy związane z procesem starzenia się oraz małej stabilności emocjonalnej adolescentów, także w stosunku do człowieka starego. Przykładem może tu być następująca wypowiedź: „Starość kojarzy się z radością, samotnością, nudą, chorobą, czasem wolnym, siwymi włosami i zmarszczkami (uczennica 2).

W próbach wskazania roku życia, w którym rozpoczyna się starość, także uwidacznia się brak wiedzy na ten temat: połowa adolescentów obu płci za próg starości przyjmuje: 50. rok życia (2 uczniów, 2 uczennice) lub 60. rok życia (6 uczeń, 2 uczennice), a nawet 70. rok życia (3 uczennice).

W klasie III a badaniami zostało objętych 10 dziewczyn i 5 chłopców.

Materiał dotyczący definiowania starości ujawnił, że badana młodzież ma dość negatywny obraz tego etapu życia. Starość utożsamiają oni głównie z następującymi zmianami wyglądu fizycznego: zmarszczkami, siwymi włosami, z problemami zdrowotnymi – chorobą, niedołężnością czy brakiem sił (tabela 8). Te przykre skojarzenia uwidaczniają się w następujących opiniach młodzieży:

Tabela 8. Wyrażenia dotyczące rozumienia starości przez uczennice i uczniów klasy III Gimnazjum nr 1 w Chorzowie

Wyrażenia dotyczące rozumienia starości	Uczennice	Uczniowie	Łączna liczba uczniów
Choroba, niedołęźność	9	4	13
Zmarszczki	9	2	11
Siwe włosy	8	2	10
Samotność	5	2	7
Czas wolny	4	2	6
Smutek	5	1	6
Radość	3	2	5
Przyjaciele	3	2	5
Brak sił	2	2	4

Źródło: Badania własne.

„Starość kojarzy mi się z siwymi włosami, brakiem sił, chorobą, nudą i czasem wolnym (uczeń 5); „jest to czas pełen samotności, [...] bezradności” (uczniowie 2, 3, 4).

Respondentki były podobnego zdania: „Starość kojarzy się ze zmarszczkami, bezradnością i brakiem sił. Jest to etap życia wiążący się z samotnością, niedołęźnością i chorobą” (uczennica 10). Kolejna dziewczynka do wymienionych atrybutów dodała, iż „Starość to duża ilość wolnego czasu, który głównie spędza się w domu” (uczennica 6), a zatem uważa ona, że człowiek w starości spędza życie biernie. Co więcej, uczennice 1 i 2 uważają, że „Ostatni etap życia człowieka kojarzy się z odpoczywaniem, siwymi włosami, chorobą, nudą i brakiem kontaktu z rodziną, jest to zatem okres pełen smutku i samotności”. U jednej z badanych gimnazjalistek (uczennica 9) wystąpiła także wypowiedź o charakterze pozytywno-negatywnym. Starość to „ostatni etap życia kojarzący się z czasem wolnym, siwymi włosami i zmarszczkami. Jest to okres, w którym radość przeplata się z chorobą”. Tego typu niestabilna emocjonalność (dotycząca starości) świadczy o tym, że wiedza uczennicy w tym zakresie nie jest pełna, a może i zachowania do osób starych w najbliższym środowisku nie są prawidłowe.

Z uzyskanych wypowiedzi od gimnazjalistów wynika, że mają oni braki w wiedzy na temat roku życia rozpoczynającego okres starości. Wiek, w którym człowiek jest stary, to zdaniem 3 chłopców 50 lat, 2 wskazało 60 lat, a 1 – 70 lat. U dziewcząt wystąpiły cztery propozycje progu starości: 70. rok życia wskazało 5 uczennic, 60. rok podały 3 uczennice, 50. rok – 1 uczennica, a 1 uczennica napisała nawet, że jest to 30. rok życia.

Z przeprowadzonych badań empirycznych wśród gimnazjalistów wynika, iż w opiniach na temat starości zdecydowanej większości badanych dominują

negatywne cechy ostatniego etapu życia. Te przykre, negatywne skojarzenia mogą być powodowane nie tylko brakiem edukacji w tym zakresie prowadzonej przez nauczycieli – wychowawców, ale także nikłymi kontaktami z dziadkami¹⁴, co może powodować u uczniów gimnazjum kształtowanie się nieprawidłowego postrzegania seniorów i tym samym negatywnie wpływać na ich kontakty międzypokoleniowe.

Podobnie sądzą badani nauczyciele gimnazjum. W ich opinii: „wzrasta w społeczeństwie liczba ludzi starych, brak jest zrozumienia ich potrzeb, brak szacunku dla sędziwego wieku. Poza tym w mediach propagowana jest moda na bycie silnym, zdrowym i pięknym”. Niestety pedagodzy podkreślają także, iż „na ulicy, w śródkach komunikacji, w przychodniach, a także w szkołach widać negatywny sposób postrzegania przez młodzież ludzi starszych, często wyśmiewanie się z nich oraz brak chęci udzielania im pomocy w sytuacjach dla nich trudnych”.

Kolejną kwestią dotyczącą okresu starości było rozpoznanie u badanych gimnazjalistów stanu ich edukacji do starości w trakcie pobytu w szkole ogólnokształcącej. Zdaniem Grażyny Orzechowskiej istotne jest zdawanie sobie sprawy z istnienia wielu możliwości przygotowania do starości. Ich realizacja zależy głównie od naszej wiedzy oraz odpowiednio wcześniej ukształtowanych umiejętności w pokonywaniu trudności życiowych oraz wykorzystywaniu możliwości rozwojowych danego okresu życia¹⁵. Podobne opinie na ten temat przedstawili nauczyciele – wychowawcy gimnazjum, według których „do starości, mimo że jest ona naturalnym etapem życia, należy się odpowiednio wcześniej przygotować. Jest to związane ze zmianami psychicznymi, fizycznymi i społecznymi, jakie mają miejsce w ostatnim etapie życia”. W opinii jednej respondentki – nauczycielki istotne jest na przykład przygotowanie uczniów gimnazjum do procesów starzenia się człowieka, gdyż „współczesna kultura kreowana przez mass media nastawiona jest na to, co młode i piękne”. Inna pedagog dodała, iż: „należy także w toku zajęć szkolnych zachęcać wychowanków do kreatywnego i aktywnego spędzania wolnego czasu oraz do dbania o zdrowie, gdyż czynniki te mogą w znaczący sposób polepszyć standard ich życia w starości”.

W związku z tak nikłym stanem przygotowania do starości badanych uczniów gimnazjum kolejną ważną kwestią było rozpoznanie zainteresowań młodzieży dotyczących własnej starości, a także poglądów na temat konieczności przygotowywania się do zdrowego starzenia się. Z uzyskanych wypowiedzi od uczniów klasy I wynika, iż większość z nich (17 osób) nie uważa za istotne podejmowanie działań mających na celu poprawę jakości ich życia w „trzecim wieku”, przy czym zdecydowana ich liczba (15 osób) zdaje sobie sprawę z nieuchronności

¹⁴ Por. T. Senko, *Problemy, trudności i nieporozumienia w kontaktach międzypokoleniowych*, [w:] *Egzystencjalne problemy człowieka w okresie starzenia się*, red. Y. Karandashev, T. Senko, Mysłówice 2011, s. 189.

¹⁵ Por. G. Orzechowska, *Aktualne problemy gerontologii...*, s. 69.

starości w życiu każdego człowieka. Może to być efektem niedostatecznej edukacji w tym zakresie, gdyż spośród 20 badanych pierwszoklasistów tylko 4 osoby (1 uczeń i 3 uczennice) pamiętają zajęcia szkolne związane z tematem starości i seniorami. Tylko jedna dziewczynka wskazała historię jako przedmiot, w toku którego podejmowane były zagadnienia związane ze starością. Prawie wszyscy respondenci (9 uczniów) i połowa respondentek (6 uczennic) są świadomi tego, iż w przyszłości także będą starzy, jednak na 20 badanych tylko 2 chłopców i 1 dziewczynka myślą o swoim życiu w starości (ona boi się starości), pozostali adolescentenci nie zastanawiają się natomiast nad tym etapem w życiu, gdyż, jak twierdzą, są na to zbyt młodzi. W następujący sposób tłumaczyli oni brak zainteresowania swoją starością: „Wiem, że każdy będzie stary. Nie myślę jednak o tym, ponieważ staram się żyć z dnia na dzień” (uczeń 1); „mam na to jeszcze dużo czasu” (uczniowie 3, 4, 6); „przede mną długa droga do emerytury, więc po co się nad tym zastanawiać” (uczeń 2). Niestety w zebranych materiale znalazła się także wypowiedź pełna ironii: „Po co mam myśleć o starości, przecież ja zawsze będę młody, gdyż zażywam pigułki młodości” (uczeń 9).

Skojarzenia uczennic w tej kwestii były podobne. Wynikają z nich stwierdzenia adolescentek, iż nie ma konieczności zastanawiania się nad tym, co będzie za kilkadziesiąt lat, ponieważ: „[...] chcę się cieszyć młodością” (uczennica 2), „zawsze chcę być piękna i młoda” (uczennica 10); 2 badane stanowczo stwierdziły: „nigdy nie będę stara, wynajdę eliksir młodości i wehikuł czas” (uczennica 7); „po co o tym myśleć, skoro i tak zawsze będę młoda” (uczennica 8). Tylko 1 respondentka przyznała, iż odczuwa lęk przed ostatnim etapem życia „Boję się starości. Chciałabym zawsze być młoda i mieć dużo sił. Może jest jakiś sposób, aby tak było” (uczennica 3). Zaledwie w 3 opiniach są treści świadczące o tym, że ich autorzy zdają sobie sprawę z tego, iż do aktywnej i zdrowej starości trzeba przygotowywać się przez całe życie: „Wiem, że każdy będzie stary – ja też, dlatego już teraz: ćwiczę, zdrowo się odżywiam, dbam o siebie oraz często odwiedzam babcię i dziadka” (uczeń 5); „Każdy się starzeje, dlatego myślę o swojej starości, ponieważ jestem ciekaw, jak będę wyglądał i czym się będę zajmował” (uczeń 10). Jedna z dziewcząt przyznała się: „Zastanawiam się, co będzie za 50 lat. Boję się starości. Chciałabym zawsze być młoda i mieć dużo sił” (uczennica 3). Myślę, że rozmowa zainicjowana przez nauczyciela na temat możliwości rozwojowych związanych ze starością, a także zaakcentowanie pozytywnych aspektów „trzeciego wieku” może pozytywnie wpłynąć na postrzeganie przez młodzież tego etapu w życiu, a także zmniejszyć występujący u nich lęk.

Większość (11) respondentów (7 chłopców i 4 dziewczyny) uważa, iż do aktywnej starości można się odpowiednio wcześniej przygotować, wielu z nich miało jednak trudności ze wskazaniem konkretnych sposobów. W porównaniu z badanymi uczniami szkoły podstawowej wskazali oni natomiast więcej możliwości owego przygotowania: uprawianie sportu (5 chłopców, 5 dziewcząt), dbanie o siebie (1 uczeń), zdrowe odżywianie (2 chłopców i 4 dziewczynki),

oszczędzanie pieniędzy, lokowanie ich w funduszach emerytalnych i polisach ubezpieczeniowych (2 uczniów), pozytywne nastawienie do życia w każdym jego etapie (1 chłopiec, 1 dziewczynka), higiena ciała (2 dziewczynki, 1 chłopiec), unikanie używek (1 uczeń), wizyty u lekarza (1 uczennica). Oto przykładowe wypowiedzi: „Do starości można się przygotować. Należy myśleć pozytywnie, że kiedy będziemy starzy, będziemy mieli rodzinę, która zawsze nam pomoże. Ważne jest także, aby zdrowo się odżywiać i być wysportowanym” (uczennica 1, uczeń 10); „można przygotować się do starości poprzez zdrowe odżywianie i uprawianie sportu” (uczennica 2); „stronienie od alkoholu, papierosów i narkotyków wpływa na poprawę zdrowia, także w starości” (uczeń 1); jakość życia w okresie późnej dorosłości poprawi „odpowiednio wczesne oszczędzanie pieniędzy oraz założenie rodziny, która w starości będzie służyła pomocą” (uczeń 3); „do starości można się przygotować poprzez uprawianie sportu, dbanie o siebie oraz częste przebywanie z seniorami” (uczeń 5); Ważne jest także „nieprzejmowanie się problemami i pozytywne nastawienie do życia” (uczeń 10). Z wypowiedzi uzyskanych od gimnazjalistów wynika, że tylko 1 wychowanka z grupy badanych podejmuje działania w celu utrzymania dobrej kondycji psychofizycznej „na starość”, nie jest jednak pewna rezultatów swojego wysiłku: „Już teraz przygotowuję się do aktywnej i zdrowej starości: dużo ćwiczę i trenuję, jem dużo owoców i warzyw, dbam o cerę, w razie potrzeby idę do lekarza. Czy się uda, nie wiem?” (uczennica 10). Warto zauważyć, że 2 uczniowie zwrócili także uwagę na ekonomiczny aspekt życia: „poprzez założenie funduszu emerytalnego w młodości można wpłynąć na poprawę życia na emeryturze” (uczeń 8); „ważne jest także założenie polisy ubezpieczeniowej, aby w starości mieć zabezpieczenie finansowe” (uczeń 9).

Z powstałych bardzo opisowych propozycji definicji starości przytoczonych na początku tego podrozdziału można wysunąć wnioski, iż u większości badanych adolescentów dominują negatywne określenia tego etapu życia. Młodzież zwraca uwagę na zewnętrzne, fizyczne symptomy starzenia się człowieka, a także na problemy zdrowotne. Kilkoro z nich wskazuje problemy o charakterze społecznym, jak samotność, brak kontaktów z rodziną i przyjaciółmi. Do zalet starości zaliczają głównie dużą ilość wolnego czasu. Tylko 1 gimnazjalista wskazał na możliwość kontynuowania swoich zainteresowań oraz aktywnego uczestnictwa w życiu rodziny.

Zebrany materiał pozwala stwierdzić, że wiedza badanych gimnazjalistów w zakresie możliwości rozwojowych seniorów oraz dotycząca form i metod przygotowywania się do aktywnej i zdrowej starości nie są kompletne. Adolescenti z gimnazjum czują lęk przed tym etapem życia i nie chcą się nad nim zastanawiać, co być może jest w pewnym sensie spowodowane brakami w edukacji do starości prowadzonej w szkołach ogólnokształcących. Z tego powodu uważam, że rolą nauczyciela jest wykorzystywanie wybranych tematów do głębszego wyjaśnienia młodzieży podstawowych pojęć związanych z ostatnim

etapem życia, ukazywania możliwości rozwojowych seniorów, uświadamiania możliwości spożytkowania zdobytego doświadczenia życiowego do pełniejszego własnego życia w okresie starości.

Podobnego zdania są badane nauczycielki gimnazjum. Według jednej z nich „występujący obecnie stereotyp starości kojarzonej z ponoszeniem kolejnych klęsk prowadzi do frustracji i strachu przed tym okresem życia. Może to być przyczyną obniżenia jakości życia w starości, spowodowanym negatywnym spojrzeniem na procesy związane ze starzeniem się człowieka. Dlatego istotne jest wyposażenie uczniów gimnazjum w wiedzę i umiejętności, które w przyszłości pozwolą im traktować starość jako naturalny etap ludzkiego życia, dający możliwości realizowania swoich zainteresowań i podtrzymywania kontaktów z przyjaciółmi i rodziną”.

Z negatywnym, a także stereotypowym pojmowaniem starości przez wychowanków II klasy gimnazjum, a szczególnie – z brakiem wiedzy na ten temat – jak się wydaje, mają związek ich obawy wobec własnej starości. Prawie wszyscy gimnazjaliści (7 chłopców i 8 dziewcząt) stwierdzili, iż w przyszłości będą starzy, gdyż ich zdaniem „każdy się starzeje” (uczeń 4, uczeń 7), „nikt nie jest wiecznie młody” (uczeń 1, uczennica 3), „starość to naturalny etap w życiu każdego człowieka” (uczennice 1 i 6), „każdego w życiu czeka starość” (uczennica 8). O tak odległym czasie w swoim życiu myśli jednak tylko 1 uczeń. Reszta gimnazjalistów nie zastanawia się nad nim, co potwierdziły następujące odpowiedzi pisemne: „jest to czas zbyt odległy, aby sobie zaprzętać nim głowę” (uczennice 2 i 4), inna badana stwierdziła: „nie mam ochoty myśleć o tym etapie swojego życia (uczennica 7), „nie mam na to czasu (uczennica 6). Przede wszystkim chłopcy nie są zainteresowani tym etapem swojego życia. Uczeń 8 nie myśli o starości, ponieważ twierdzi, iż umrze młodo i nie dożyje tego czasu. Uczniowie 2, 6 i 7 uważają się za młodych, a uczeń 3 twierdzi: „nie mam na to czasu”; kolejny wychowanek (5) dodał, że żyje dniem dzisiejszym, dlatego nie będzie tracił czasu na rozmyślanie o starości. Treścią od pozostałych różniła się wypowiedź tylko 1 ucznia. Świadczy ona o lęku przed starością i zarazem obrazuje obojętność społeczeństwa wobec problemów i potrzeb ludzi starych: „Zdaję sobie sprawę z tego, że w przyszłości będę stary, gdyż nikt nie jest wiecznie młody. Poza tym jest to naturalne, że ludzie starzeją się. Myśląc jednak o tym etapie swojego życia, obawiam się, jak będzie ono wyglądało: czy będę zdrowy, sprawny, czy będę miał rodzinę lub kogoś, kto pomoże mi w razie potrzeby” (uczeń 1). Ustosunkowanie się do starości gimnazjalistów obu płci jest zatem podobne – nacechowane pesymizmem, a w kilku przypadkach nawet lękiem spowodowanym, jak się wydaje, brakiem ugruntowanej wiedzy na temat pozytywnych aspektów starości i powielaniem stereotypów występujących w społeczeństwie „młodych”. Zaledwie połowa badanych obu płci (8) stwierdziła, iż można spędzić starość aktywnie i zdrowo poprzez wcześniejsze przygotowanie się do tego etapu życia. Według nich mogą w tym pomóc: uprawianie sportu (3 uczniów, 2 uczennice),

używanie kosmetyków, dbanie o siebie (2 uczniów, 1 uczennica), zdrowe odżywianie (1 uczennica). W opinii adolescentów: „do starości można się przygotować, dlatego już teraz unikam używek, uprawiam sport i dbam o siebie” (uczeń 2); „dbam o zdrowie i aktywność fizyczną” (uczniowie 5, 7, uczennica 4); „już teraz regularnie ćwiczę, aby być zdrową i sprawną seniorką w przyszłości” (uczennica 7). Poza tym 1 uczeń przyznał, iż nie wie, w jaki sposób można się wyedukować do własnej starości.

Niedostateczna wiedza uczniów II klasy na temat zagadnień związanych z życiem człowieka w „trzecim wieku” oraz ich stereotypowe wyrażanie się o starości, a także znikome zainteresowanie możliwościami przygotowania się do pełnego życia po 60. roku życia mogą wynikać z faktu, iż aż 7 chłopców i 8 dziewcząt stwierdziło, że w gimnazjum nie są podejmowane tematy związane ze starością i seniorami. Tylko 1 uczeń przyznał, iż szkoła wychowuje w zakresie starości, ale nie potrafił wskazać przedmiotu nauczania, w ramach którego ta edukacja się odbywa.

Podobne, pesymistyczne wyniki badań empirycznych uzyskałam od uczniów III klasy gimnazjum. Prawie wszyscy świadomi są tego, iż w przyszłości będą starzy (5 uczniów, 7 uczennic), wychowankowie obu płci niechętnie jednak myślą o swojej starości. Tylko 2 uczennice i 3 uczniów zastanawia się, jak będzie wyglądało ich życie za kilkadziesiąt lat. Oto przykłady ich stwierdzeń: „Bywa, iż zastanawiam się nad tym etapem swojego życia. Interesuje mnie, czym będę się wtedy zajmował” (uczeń 5); „Zdaję sobie sprawę, że w przyszłości będę stary, gdyż każdy się starzeje, ale jestem za młody na to, aby zastanawiać się nad ostatnim okresem życia (uczeń 4); „Nie myślę o starości, gdyż chcę cieszyć się młodością. Wiem doskonale, że będę stary, w końcu kiedyś muszę umrzeć” (uczeń 3); „Wiem, że w przyszłości będę stary, ale nie myślę o tym okresie życia, gdyż nie wiem, czy dożyję wieku sędziwego (uczeń 2); „Wiem, iż będę stary, ponieważ jest to naturalna kolej rzeczy. Niestety obawiam się swojej przyszłości w ostatnim etapie życia: może będę chory, a może samotny?” (uczeń 1). Za najczęstszą, a więc typową wypowiedź należy uznać: „starość to zbyt odległy czas, który nas nie dotyczy”.

Niestety większość badanych uczennic nie chce myśleć o swojej starości, o czym świadczą następujące ich wypowiedzi: „Wiem, że każdego człowieka czeka starość, jednak nie chcę teraz sobie zawracać tym głowy” (uczennice 7 i 8). Na szczęście są jednak uczennice, które nie obawiają się własnej starości i wypowiadają się o niej spokojnie i pozytywnie. Oto ich wypowiedzi: „Wiem, że w przyszłości będę stara, gdyż jest to naturalne – każdy człowiek będzie stary. Dlatego zastanawiam się nad tym etapem życia, ponieważ jak najszybciej chciałabym być na emeryturze” (uczennica 4). Kolejna badana gimnazjalistka także jest świadoma faktu, że w przyszłości będzie seniorką, i postrzega ten czas jako pełen zalet: „Uważam, że starość to czas odpoczynku, do którego ma prawo każdy człowiek po latach ciężkiej pracy. Mam nadzieję, że wtedy będę mieć spokój

i będę odpoczywać, wreszcie będę miała czas na czytanie, spotkania z rodziną i przyjaciółmi, a także podróże. Starość to naturalny etap w życiu człowieka. Myślę o niej, ponieważ lubię planować swoją przyszłość. Wiem, że wtedy nic złego mnie nie zaskoczy” (uczennica 9).

Uważam, że tego rodzaju pozytywne nastawienie do starości daje nauczycielom pole do nawiązania dialogu z uczniami w zakresie tematów odnoszących się do ludzi starych oraz możliwości rozwojowych tego okresu życia, gdyż uczennice te będą kształtować dalej swoje zainteresowania i wzbogacać wiedzę o starości, w przeciwieństwie do tych gimnazjalistek, dla których typowa postawa przejawia się w następujących stwierdzeniach: „Wolę się zabić, niż być starą, pomarszczoną zrzędą” (uczennica 6); „Nie chcę być stara i dlatego nie myślę o tym etapie w życiu. Poza tym mam wiele innych ważniejszych obowiązków” (uczennica 5). Tego rodzaju wypowiedzi świadczą o negatywnych emocjach, które mogą niekorzystnie wpływać na relacje adolescentek z seniorami, powodując u nich wrogię, a nawet agresywne nastawienie do ludzi starych. Negatywna ocena „trzeciego wieku” w przyszłości może przyczynić się do złej adaptacji danych jednostek w starości.

Analiza wypowiedzi gimnazjalistów daje podstawę do stwierdzenia, iż wszyscy uczniowie (5) i uczennice (6) uważają, że do starości można się odpowiednio wcześniej przygotować. Do najczęściej wymienianych form przygotowania się do aktywnego i zdrowego spędzenia życia w wieku emerytalnym może ich zdaniem przyczynić się: uprawianie sportów (9 uczennic, 3 uczniów), dbanie o siebie i zdrowe odżywianie się (4 uczennice, 3 uczniów), zabezpieczenie finansowe, oszczędzanie pieniędzy (5 uczennic, 1 uczeń), pozytywne nastawienie do życia (1 uczennica, 1 uczeń), dbanie o higienę ciała (1 uczennica). Niestety tylko 1 uczeń wskazał na potrzebę dbania o przyjaźnie oraz nieustanny rozwój intelektu jako wyznacznik aktywnego i radosnego życia w starości. Dobrze, że są jednak opinie dojrzałe, bogate w treści oraz zawierające wiele elementów prawidłowej edukacji do starości. Na ich podstawie można stwierdzić, iż możliwości poznawcze gimnazjalistów odnoszące się do działania oraz kontaktów interpersonalnych z seniorami są na wyższym poziomie niż umiejętności uczniów szkoły podstawowej, opierają się one bowiem na głębszej wiedzy i doświadczeniu w tym zakresie. I tak, uczennica 8 stwierdziła: „Uważam, iż poprzez podejmowanie odpowiednich działań w młodości, można wpłynąć na poprawę życia na emeryturze. Poza tym można się przygotować do starości, kształtując fizyczność i psychikę człowieka, aby utrzymać dobrą kondycję w starszym wieku i móc poruszać się o własnych siłach. Przygotowanie psychiczne polega na pozytywnym nastawieniu do życia, niezależnie od naszego wieku”. Uczennica 9 dodała: „Wiem, że ja także będę stara, dlatego już teraz przygotowuję się do tego, aby zawsze być sprawna i zdrowa. Dbam o swoje ciało i zdrowie. Nie zawsze, ale często odżywiam się zdrowo i ćwiczę jazdę konną i gimnastykę artystyczną, abym w starości czuła się dobrze”. Podobnego zdania byli dwaj uczniowie. W ich

opinii: „Najważniejsze jest dbanie o siebie i pozytywne nastawienie do świata” (uczeń 1); „odpowiednim zachowaniem w młodości można wpłynąć na jakość życia w starości. Istotne jest dbanie o swoją kondycję fizyczną i psychiczną, regularne uprawianie sportu, dbanie o spotkania z przyjaciółmi oraz rozwijanie swojego intelektu” (uczeń 5).

W toku analizy wyników badań empirycznych wystąpił jeszcze jeden problem do wyjaśnienia uczniom i uczennicom gimnazjum – skutki operacji plastycznych. Okazało się, że 3 dziewczyny z III klasy upatrują poprawy życia w starości w operacjach plastycznych, które uczynią z nich osoby fizycznie młode i atrakcyjne. Nauczyciele i lekarz powinni uświadomić nastolatkom niebezpieczeństwo związane z powikłaniami po operacjach plastycznych, a także wskazać na możliwości podejmowania działań profilaktycznych mających na celu utrzymanie zdrowego i ładnego wyglądu w każdym etapie życia, także w starości.

W oparciu o wypowiedzi wychowanków III klasy wnioskuje, iż obawa przed własną starością i niechęć do tego etapu życia może być spowodowana tym, iż wśród 15 badanych wychowanków tylko 3 pamięta lekcję, na której podejmowany był temat starości i seniorów. Był to temat realizowany w ramach biologii. Niestety, na podstawie analizowanego materiału empirycznego uzyskanego od uczniów i nauczycieli można stwierdzić, że wyposażenie uczniów w odpowiednią wiedzę i umiejętności, które pozwolą im w przyszłości ze spokojem wejść w nowy, pełen możliwości rozwojowych etap życia, jakim jest starość, jest wysoce niezadowalające także w gimnazjum.

Kolejnym dowodem na marginalizowanie w toku zajęć szkolnych tematów związanych z seniorami oraz starością są także wypowiedzi nauczycieli zarówno szkoły podstawowej, jak i gimnazjum. Przyznali oni bowiem, iż sporadycznie podejmują tego rodzaju zagadnienia w pracy z wychowankami, mimo – co należy podkreślić – iż większość z nich jest świadoma istoty edukacji uczniów w tym zakresie. Świadczą o tym ich wypowiedzi: „starość jest to kolejny etap w życiu człowieka, do którego każdy powinien być przygotowany” lub „szkoła powinna przygotowywać dzieci i młodzież do starości, ponieważ starość to etap ludzkiego życia, to stan, który jest widoczny w środowisku, w najbliższym otoczeniu”.

Przedstawione w niniejszym podrozdziale wyniki badań empirycznych skłaniają do wysunięcia kilku wniosków. Z przeprowadzonych badań wynika, że liczni adolescenti postrzegają starość negatywnie, jako okres samotności, choroby i niedołężności, zaledwie w opiniach 4% wszystkich badanych (47) uczniów Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie oraz 8% gimnazjalistów (51) z Gimnazjum nr 1 w Chorzowie dominowały pozytywne cechy starości.

Niedostateczna efektywność procesu edukacji do starości uczniów w badanych szkołach, zarówno w podstawowej, jak i gimnazjum, powoduje u adolescentów negatywne ustosunkowanie się do własnej starości i postrzegania seniorów w społeczeństwie. W konsekwencji może to prowadzić do lekceważenia przez nich potrzeb i problemów seniorów z ich najbliższego otoczenia, czyli marginali-

zacji ludzi starych jako grupy społecznej w społeczeństwie starym. Wiadomości wynikające z realizacji edukacji do starości badanych wychowanków szkoły podstawowej i gimnazjum są niekompletne i niewystarczające, aby adolescenti mogli pozytywnie postrzegać ten okres w życiu człowieka, istotne w środowisku szkolnym byłoby rozwinięcie jeszcze innych aktywnych form zajęć pozalekcyjnych, które umożliwiałyby wzajemne poznawanie się adolescentów i seniorów. Niepokojące z punktu widzenia pedagogiki i gerontologii są negatywne, pełne lęku i obaw, a czasem obojętności i ironii opinie i skojarzenia badanych adolescentów dotyczące okresu starości, a przede wszystkim seniorów. Dlatego ważne ze względu na wybrany temat pracy naukowej stało się rozpoznanie zainteresowań, wiedzy i zachowań badanych uczniów z obu szkół przejawianych względem osób starych. Przeanalizowany materiał empiryczny dotyczący tej kwestii scharakteryzowałam w kolejnym podrozdziale.

2. Ocena zainteresowań, poglądów i zachowań adolescentów względem osób starych

Uczniowie klas IV–VI szkoły podstawowej

Analiza literatury naukowej uświadomiła mi, iż przygotowanie do starości ma ogromne znaczenie dla prawidłowego oraz satysfakcjonującego funkcjonowania człowieka w „trzecim wieku”. Jak piszą badacze, przygotowanie to powinno być realizowane od najwcześniejszych lat, a więc także w okresie adolescencji – wszak jest to istotny czas życia człowieka. Psychologowie uważają, iż następuje wtedy rozwój osobowości jednostki w zakresie kształtowania się prawidłowej postawy wobec rzeczywistości, krystalizowanie się światopoglądu, systemu wartości oraz świadomego stosunku do innych ludzi, w tym także seniorów¹⁶. Niestety, jak wynika z badań empirycznych przedstawionych w poprzednim podrozdziale, badani wychowankowie szkoły podstawowej i gimnazjum nie posiadają pełnej i usystematyzowanej wiedzy dotyczącej starzenia się i starości. Jak już pisałam, braki w edukacji do starości często negatywnie wpływają na sposób postrzegania przez adolescentów ludzi starych oraz powodują tworzenie się nieprawidłowych relacji ich z seniorami.

Nie ma wątpliwości, bo to wynika z literatury przedmiotu, iż kontakty dziadków z wnukami nie mogą być zastąpione przez relacje z innymi osobami¹⁷. Jak pisze Barbara Z. Małecka, bliskie i pozytywne relacje dziadków z wnukami przyczyniają się do zrozumienia postaw, potrzeb i psychiki ludzi starych. Rozumienie

¹⁶ A. Brzezińska, *Spoleczna psychologia rozwoju*, Warszawa 2000.

¹⁷ B.Z. Małecka, *Dziadkowie w rodzinie*, „Edukacja i Dialog” 1997, nr 10, s. 14; T. Senko, *Relacje osób starszych z dziećmi i wnukami*, [w:] *Egzystencjalne problemy człowieka w okresie starzenia się*, red. Y. Karandashev, T. Senko, Myslowice 2011, s. 235–252.

to jest szczególnie ważne we współczesnych czasach, gdy czas życia seniorów wydłuża się, a stosunek młodego pokolenia do nich często jest nieprawidłowy¹⁸. Zwracali na to także uwagę badani nauczyciele pracujący w wybranych szkołach: podstawowej i gimnazjum. Ich zdaniem: „na ulicy, w środkach komunikacji, w przychodniach, a także w szkołach widać negatywny sposób postrzegania przez młodzież ludzi starszych, często wyśmiewanie się z nich oraz brak chęci udzielania im pomocy w sytuacjach dla nich trudnych”. W związku z tym „ze względu na negatywne lub w najlepszym przypadku obojętne postrzeganie przez młodzież starości i często nieodpowiednie traktowanie ludzi starych, należy jak najwcześniej uświadamiać im zjawiska związane ze starzeniem się człowieka. Ważne jest uzmysłowienie uczniom, że w przyszłości oni sami będą seniorami”.

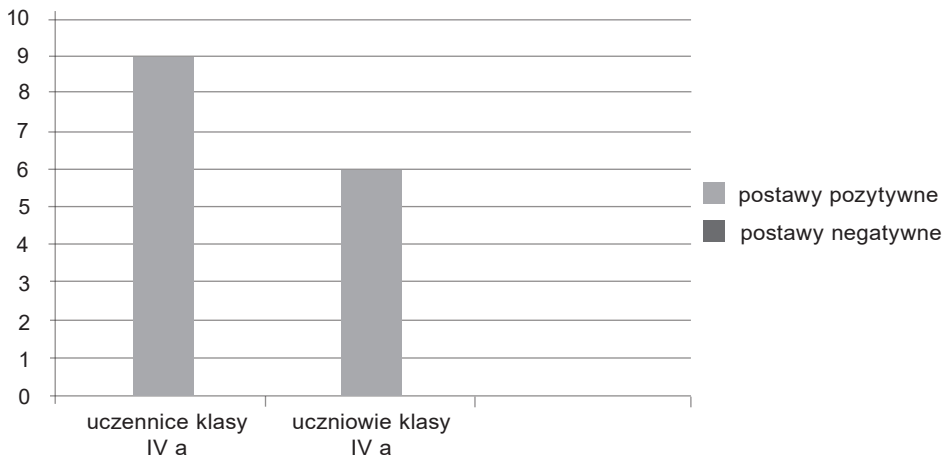
Według psychologów człowieka starego Marii Susułowskiej i Józefa Rembowskiego, najbardziej pozytywny stosunek do babć/dziadków mają wnuczeta w wieku przedszkolnym i młodszym szkolnym, u młodzieży dorastającej natomiast stosunek ten ulega pogorszeniu¹⁹. Dlatego według mnie edukacja do starości powinna być pilnie i dogłębnie realizowana właśnie w okresie adolescencji. W związku z tym należało wcześniej poznać postawy i relacje młodzieży (w okresie wczesnej adolescencji) z babcią i dziadkiem oraz z innymi seniorami ze środowiska lokalnego. Dlatego przeprowadziłam dalsze badania diagnostyczne wśród uczennic i uczniów klas IV–VI Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie, których już wcześniej badałam ankietą. Tym razem wypełniali oni dwa Testy niedokończonych zdań (jeden odnosił się do dziadków, drugi do seniorów ze środowiska lokalnego) oraz Test niedokończonych historii. Po analizie uzyskanych od nich informacji stworzyłam charakterystyki wypowiedzi wszystkich badanych adolescentów na temat ich postaw wobec seniorów z najbliższej rodziny oraz ze środowiska lokalnego. Celem takiego ujęcia było przedstawienie kontrastu, jaki występuje w postawach badanych wychowanków względem bliskich i zupełnie nieznanymi osób starych.

Przypomnę, iż z klasy IV a w badaniach wzięło udział 9 uczennic i 6 uczniów. Na podstawie dalszych uzyskanych danych można było stwierdzić, iż większość z nich wskazuje zarówno na pozytywne, jak i negatywne cechy seniorów. Ich poglądy są jednak różne w zależności od rodzaju związku emocjonalnego, jaki łączył badanych wychowanków z osobami starymi.

Na podstawie zainteresowań, wiedzy i zachowań badanych uczniów przejawianych względem dziadków jako komponent postawy określiłam przyjmowaną postawę wobec bliskich seniorów przez uczniów klasy IV Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie (wykres 1). Wszystkie uczennice i uczniowie klasy IV pozytywnie wyrażają się o swoich babcjach i dziadkach, z którymi chętnie spędzają czas i chętnie im pomagają. Kiedy wspólnie spędzają czas, najczęściej rozmawiają,

¹⁸ B.Z. Małecka, *Dziadkowie w rodzinie...*, s. 14.

¹⁹ Tamże, s. 15.

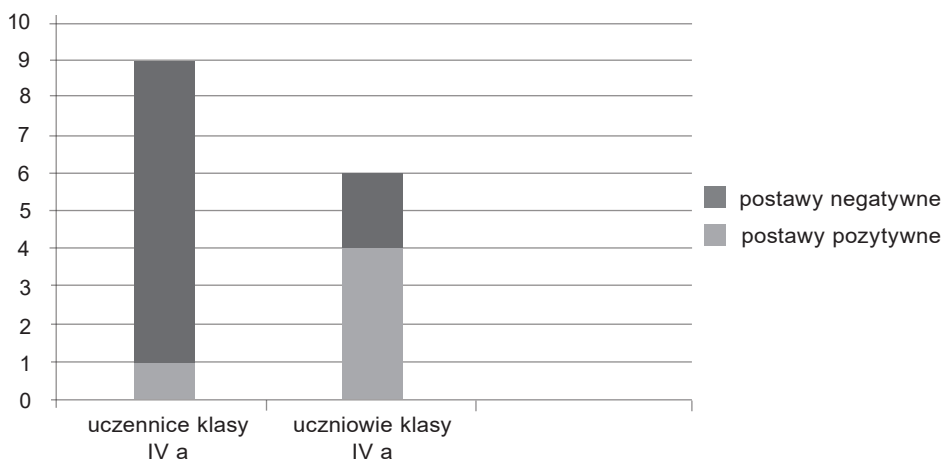

Wykres 1. Postawy badanych wnucząt IV klasy Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie wobec dziadków

Źródło: Badania własne.

chodzą na zakupy, chodzą na spacer, oglądają telewizję, jeżdżą nad jezioro i grają w gry planszowe. 4 uczennice i 2 uczniów przypisują im role życiowe znane w tradycji Górnego Śląska. Ich zdaniem babcia najczęściej zajmuje się gotowaniem i sprzątaniami, a dziadek majsterkuje, łowi ryby, rzeźbi lubi sport lub pracuje zawodowo. W charakterystykach 3 uczennic są także „nowoczesne babcie i dziadkowie”, którzy pracują zawodowo, interesują się historią, religią, komputerami, są aktywni fizycznie – jeżdżą na rowerze, codziennie spacerują, bo są to osoby stosunkowo młode w przedziale od 40 do 50 lat. Wszystkie dziewczynki i chłopcy rozumieją także potrzeby oraz problemy seniorów, z którymi wiążą ich pozytywne emocje i uczucia, dlatego chętnie im pomagają.

Niestety zaś przez większość, bo 2 respondentów i 8 respondentek, obcy człowiek stary postrzegany jest stereotypowo (wykres 2). Według nich jest to osoba o siwych włosach, ze zmarszczkami na twarzy, smutna, samotna, chora i nieaktywna, ale lubiąca spędzać czas z wnukami, czytać książki i odpoczywać. Wśród uczennic aż 8 na 9 badanych negatywnie wypowiada się na temat ludzi starych ze środowiska lokalnego. Wśród ich wypowiedzi są określenia typu: „Ludzie starzy są chorzy, samotni, ale często brzydko pachną. Ich życie jest nudne”. Poza tym „seniorzy są nudni i nie lubią hałasu”, „oglądają telewizję” i „opiekują się wnukami”. Jedna uczennica wyrażała się o seniorach nawet w sposób wulgarny, z odrazą. Jej zdaniem: „Ludzie starzy są wstrętnei, śmierdzą, [...] są siwi i pomarszczeni”. Świadczy to o braku zrozumienia przez wczesnych adolescentów potrzeb i problemów seniorów, a także o niedostatecznej wiedzy w tym zakresie. Aby zmienić ten stan świadomości, należy w środowisku szkolnym realizować tematy związane z procesem starzenia się człowieka.

Wykres 2. Postawy badanych uczennic i uczniów IV klasy Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie wobec obcych seniorów

Źródło: Badania własne.

Wypowiedzi chłopców były podobne, przy czym 2 z 6 badanych uczniów człowieka w późnej dorosłości traktuje stereotypowo. Uważają oni, że ludzie starzy mają zmarszczki, siwe włosy, często chorują i są zmęczeni oraz mają trudności z chodzeniem. Dlatego potrzebują opieki i boją się śmierci. Jeden wychowanek zauważył nawet, że coraz częściej pojawiającym się zwyczajem XXI wieku jest umieszczanie babci i dziadka w „domach starców”. Uświadomienie przez nauczycieli wychowankom skutków emocjonalnych wynikających z podjęcia takiej decyzji przez rodzinę jest zatem nieodzowne.

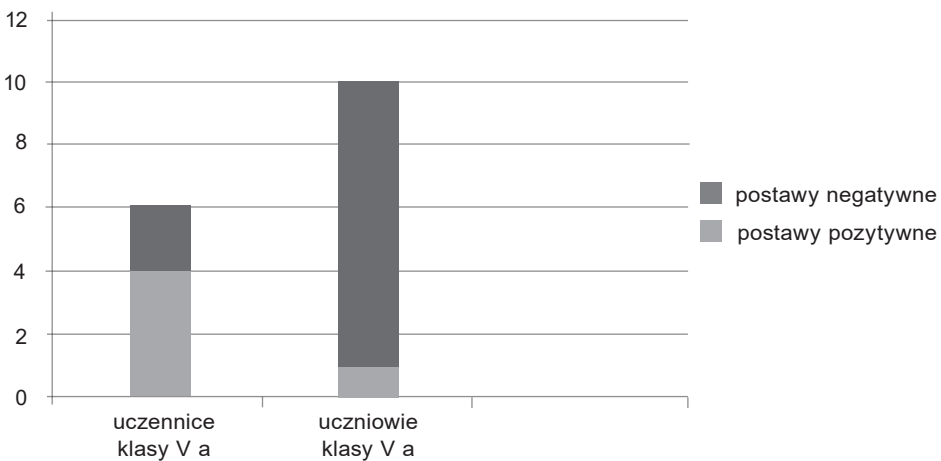
Tylko opinia 1 wychowanka zawierała pozytywne i negatywne emocje o seniorach, co świadczy to o jego niestabilności emocjonalnej i jest psychologicznie uzasadnione w okresie wczesnej adolescencji. Poza tym pojawiły się także dwie wypowiedzi wskazujące tylko na pozytywne cechy u ludzi starych (1 chłopiec i 1 dziewczynka). Według nich: „ludzie starzy są mili, aktywni, bezinteresowni, zadbani”; „dużo czytają i interesują się różnymi rzeczami”. Może to świadczyć o niepełnej wiedzy młodzieży o starzeniu się, a także o kształtowaniu się dopiero światopoglądu adolescentów, jak wynika z literatury psychologii rozwojowej²⁰.

Opinie badanych uczniów na temat ludzi starych, ich problemów, potrzeb i zwyczajów nie są stabilne. Zdaniem czwartoklasistów obcy ludzie starzy obawiają się śmierci, a ich życie jest samotne, nudne i smutne, a często także bywa trudne. Te same pytania w odniesieniu do dziadków wywołują u tych samych

²⁰ Por. M. Porębska, *Osobowość i jej kształtowanie w dzieciństwie i młodości*, Warszawa 1991; M. Żebrowska, red., *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, Warszawa 1986; M. Przetacznik-Gierowska, G. Makiełło-Jarża, *Psychologia rozwojowa i wychowawcza wieku dziecięcego*, Warszawa 1992.

wychowanków szkoły podstawowej zupełnie inne reakcje. Dziadek i babcia są ich zdaniem mili, pracowici, kochani, ładni, zadbani, chętnie spędzają czas z wnukami i opowiadają ciekawe opowieści. Dlaczego zdanie uczniów na temat babci i dziadka jest zupełnie inne niż na temat obcych seniorów, skoro wszyscy należą do grona ludzi starych? Jak piszą gerontolodzy, jest to powodowane więzią między wnuczętami a dziadkami. Dlatego rolą szkoły, a szczególnie nauczycieli, jest uświadomienie wczesnym adolescentom, iż babcia i dziadek też podlegają procesowi starzenia się jak sąsiad i sąsiadka – seniorzy.

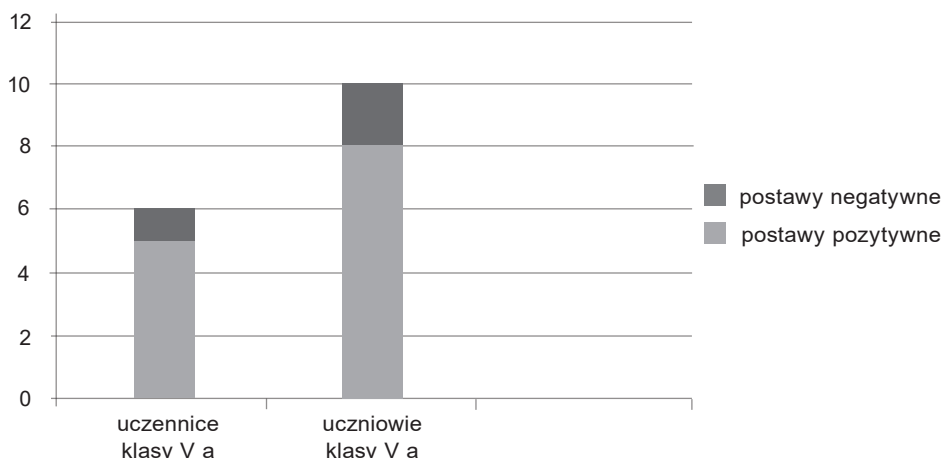
Kolejną grupą badawczą, której stosunek do relacji z osobami starymi poznałam, są wychowankowie klasy V – 10 chłopców i 6 dziewczynek.

Wykres 3. Postawy badanych uczennic i uczniów V klasy Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzwie wobec obcych seniorów

Źródło: Badania własne.

Dla uczniów klasy V starość to trudny czas pełen smutku i nudy. Kojarzy się z chorobami i cierpieniem. Szczególnie obcy, stary człowiek według nich ma siwe włosy i zmarszczki, jest chory, zmęczony, wciąż narzeka, brzydko pachnie i boi się śmierci. Adolescenci ci uważają, że seniorzy potrzebują odpoczynku, opieki i spokoju, a najbardziej lubią: czytać książki, spacerować, spać i odpoczywać. Uczniowie częściej niż uczennice wskazują negatywne cechy wyglądu seniorów, jak zmarszczki, siwe włosy (9 uczniów, 2 uczennice). Zwróciłam także uwagę na to, iż większość z nich (6 uczniów) niechętnie wypowiada się na tematy związane z osobami starymi. Pojawiła się również 1 opinia wychowanka, która przejawiała obojętny i wulgarny stosunek zarówno do babci i dziadka, jak i do obcych seniorów. Z kolei 5 osób wypowiadało się o seniorach zarówno pozytywnie, jak i negatywnie. Często ich wypowiedzi były ze sobą sprzeczne. Jest to zapewne spowodowane niedostateczną wiedzą w zakresie procesu starzenia się człowieka oraz brakiem kontaktu z osobami starymi ze środowiska lokalnego (wykres 3).

Wykres 4. Postawy badanych wnucząt V klasy Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie wobec dziadków

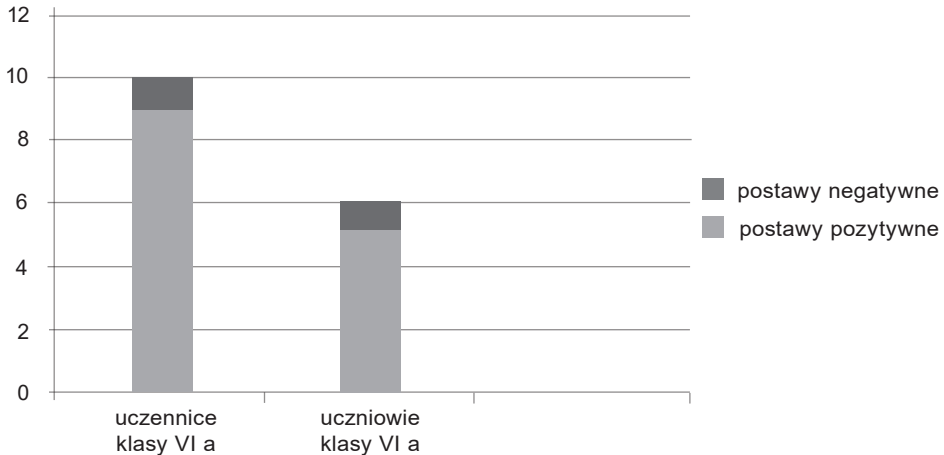
Źródło: Badania własne.

Opinie uczniów na temat seniorów z najbliższej rodziny są pozytywne (wykres 4). Podobnie jak uczniowie klasy IV, prawie wszyscy piątoklasiści twierdzą, iż bardzo lubią spędzać czas z babcią i dziadkiem oraz chętnie im pomagają w codziennych obowiązkach, jeśli jest taka potrzeba. Rozumieją problemy zdrowotne seniorów, a pomoc im uważają za swój obowiązek. Zarówno wnuczki, jak i wnukowie najczęściej lubią przebywać z babcią i dziadkiem. Wszyscy oni, z wyjątkiem 2 uczniów i 1 uczennicy, wyrażali się o dziadkach z szacunkiem i sympatią. Ważne jest to, że wychowankowie klasy V szkoły podstawowej w przyszłości chcą być podobni do swoich dziadków.

Następnie badania empiryczne zostały przeprowadzone w klasie VI (10 dziewczyn i 6 chłopców).

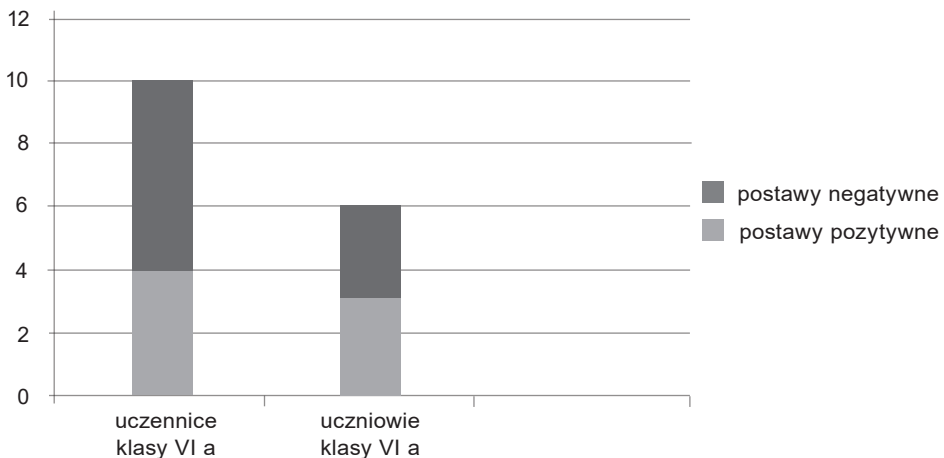
Uzyskany od respondentów z klasy VI materiał empiryczny był znacznie uboższy niż z klas IV i V. Wynika z niego, iż 9 dziewcząt i 5 chłopców lubi spędzać czas z dziadkami, a pozostałych 2 uczniów niechętnie przebywa z bliskimi seniorami. Także mniej wychowanków z tej grupy wiekowej deklaruje pomoc w codziennym życiu seniorów (5 chłopców i 4 dziewczynki), pozostali zaś nie mają ochoty pomagać starszym, których problemy ich „nie obchodzą”. U wczesnych adolescentów w uzyskanych skojarzeniach pojawiło się bardzo niewiele propozycji wspólnego spędzania czasu. Wśród nich znalazły się tylko wspólne rozmowy i opowiadanie ciekawych historii, wspólne spacerowanie i zabawy. Uważają oni, iż seniorzy najczęściej rozmawiają ze sobą, oglądają telewizję i czekają na przyście wnuków. Niestety, 1 uczeń i 1 uczennica w swoich wypowiedziach prezentowali brak szacunku, obojętność, a nawet złość wobec ludzi starych. Wyrażali się o seniorach z pogardą i wulgaryzmami. Z wyjątkiem tych 2 respondentów inne wnuczka określają swoje babcie i dziadków jako osoby miłe,

kochane, uśmiechnięte, zadbane, co świadczy o ich pozytywnym zachowaniu przejawianym w stosunku do bliskich seniorów (wykres 5).

Wykres 5. Postawy badanych wnucząt VI klasy Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzwie wobec dziadków

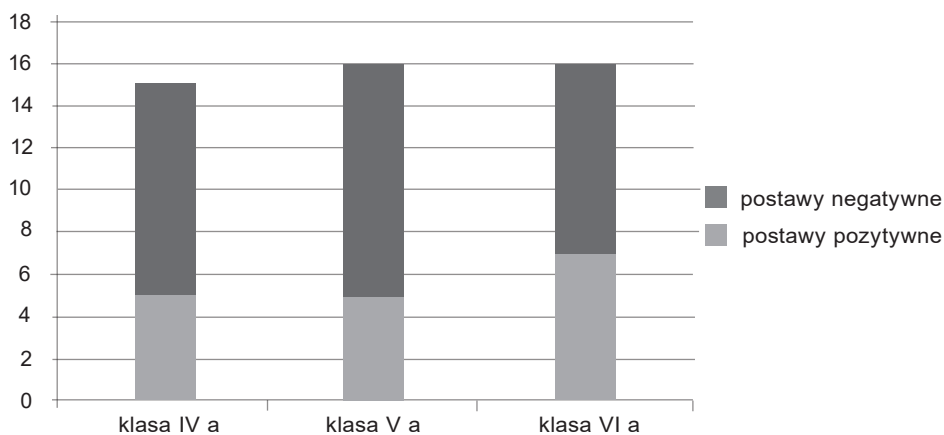
Źródło: Badania własne.

Wykres 6. Postawy badanych uczennic i uczniów VI klasy Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzwie wobec obcych seniorów

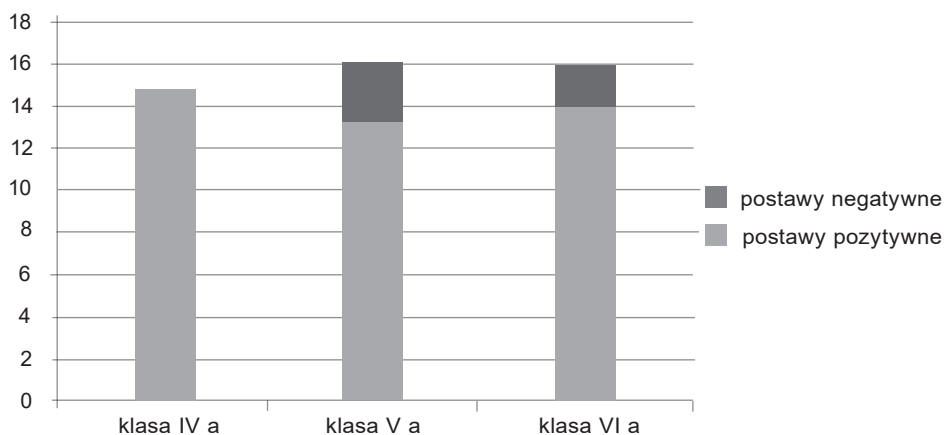
Źródło: Badania własne.

Obcych seniorów stereotypowo traktuje 2 uczniów i 5 uczennic. Niestety, 1 dziewczynka i 1 chłopiec wyrażali się o ludziach starych z pogardą, a 2 wychowanków i 1 wychowanka mają zarówno pozytywne, jak i negatywne wyobrażenie o seniorach. Wśród badanych szóstoklasistów są zaledwie 2 uczennice, które wyrażają się pozytywnie o wszystkich osobach starych.

Wykres 7. Postawy badanych uczniów Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie wobec obcych seniorów

Źródło: Badania własne.

Wykres 8. Postawy badanych wnucząt Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie wobec dziadków

Źródło: Badania własne.

Jak wynika z materiału empirycznego diagnostycznego uzyskanego od wszystkich badanych uczniów ze szkoły podstawowej (wykresy 7 i 8), prawie wszyscy traktują dziadków z szacunkiem i chętnie spędzają z nimi wolny czas. Porównując odpowiedzi respondentów, stwierdzam, iż wraz z wiekiem uczniów ich stosunek do obcych seniorów zmienia się na mniej uzasadniony naukowo. Także chęć podejmowania rozmowy na temat sposobów spędzania ich czasu z babcią i dziadkiem – bliskimi seniorami – maleje, jeśli chodzi o pozytywne emocje. Najchętniej na temat relacji z dziadkami wyrażali się czwartoklasiści, a najmniej – szóstoklasiści. Można więc stwierdzić, że efekty prowadzonej

edukacji do starości w szkole podstawowej przejawiane w postaci pozytywnych poglądów o seniorach, wiedzy i zachowań badanych uczniów klas IV–VI szkoły podstawowej w stosunku do osób starych, a więc ich postawy, nie są oczekiwane w społeczeństwie demograficznie starym.

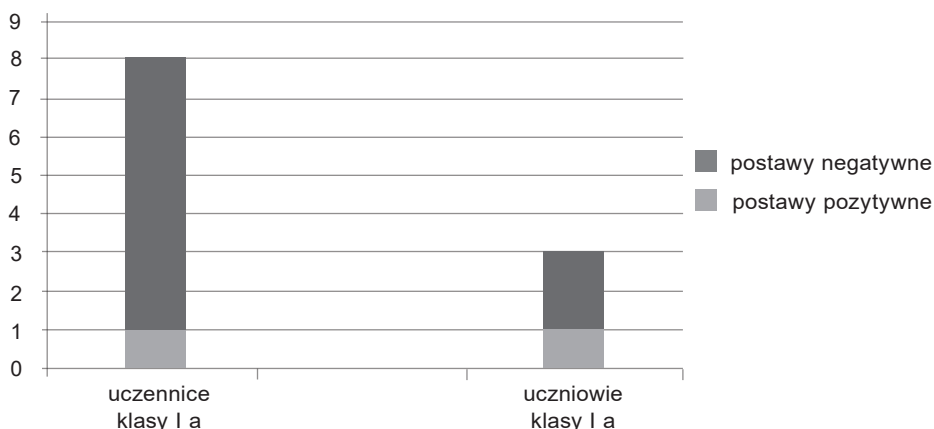
Uczniowie klas I–III gimnazjum

Kształtowanie pozytywnego spostrzegania ludzi w podeszłym wieku przez pokolenie młodych, także adolescentów w gimnazjum, jest istotne szczególnie w czasach postępującego procesu starzenia się polskiego społeczeństwa. Zdaniem Katarzyny Węgrzyn utrzymywanie dobrych kontaktów międzygeneracyjnych w rodzinie umacnia więź między poszczególnymi jej członkami, a zatem także dziadkami i wnuczętami. Przekazują oni młodym pokoleniom kulturę rodziny i narodu, co jest ważne w czasach częstych migracji mieszkańców zintegrowanej Europy. Poza tym poświęcają młodzieży swój wolny czas oraz dają miłość, są źródłem wsparcia w trudnych chwilach, na przykład pomagają wnukom w nauce, opiekują się nimi czy wspólnie rozwiązują codzienne problemy. Co więcej, uczą także zasad moralnych, różnego typu praktycznych umiejętności oraz cnót, jak obowiązkowość czy pracowitość. Ich udział w wychowaniu młodego pokolenia jest zatem znaczący. Sami seniorzy czują się wtedy potrzebni, są aktywni, tym samym lepiej adaptują się do zmian związanych ze starością²¹.

Niestety, jak wynika z opinii nauczycieli Gimnazjum nr 1 w Chorzowie, „obecnie w najbliższym środowisku, to jest w sklepie, w szkole, w parku, na ulicy, zauważamy lekceważące zachowanie wobec ludzi starszych. Młodzież przejawia coraz gorsze zachowanie, jest niegrzeczna wobec seniorów, nazywa ich staruchami, wapniakami, śmieje się z nich, nie ustępuje miejsca w autobusie. Także nieletni nie myślą o tym, że w przyszłości to oni będą szykanowani przez młodych, że też będą starzy. Jest to czas dla uczniów gimnazjum bardzo odległy” (nauczyciel kontraktowy). Poza tym „w dzisiejszych czasach coraz więcej rodzin jest niewydolnych wychowawczo lub po prostu rodzice nie mają czasu na wychowywanie swoich dzieci, spędzając większość czasu w pracy. Dlatego na szkołę „spada” ciężar kształtowania u dzieci postaw tolerancji i empatii. Zatem należy uczniów uwrażliwiać na potrzeby i problemy ludzi starszych, należy uczyć ich szacunku i tolerancji wobec babci i dziadka nie tylko z domu rodzinnego, ale także z sąsiedztwa” (nauczycielka kontraktowa).

Chcąc poznać postawy i relacje młodzieży w okresie adolescencji z dziadkami oraz z seniorami ze środowiska lokalnego wśród 8 uczennic i 3 uczniów z klasy I a Gimnazjum nr 1 w Chorzowie przeprowadziłam Test niedokończonych zdań oraz Test niedokończonych historii. Poniżej analizuję materiał pozyskany za pomocą tych narzędzi badawczych.

²¹ K. Węgrzyn, *Jaka będzie polska starość? [w:] Starzenie się a satysfakcja...*, s. 114–115.

Wykres 9. Postawy badanych uczennic i uczniów I klasy Gimnazjum nr 1 w Chorzowie wobec obcych seniorów

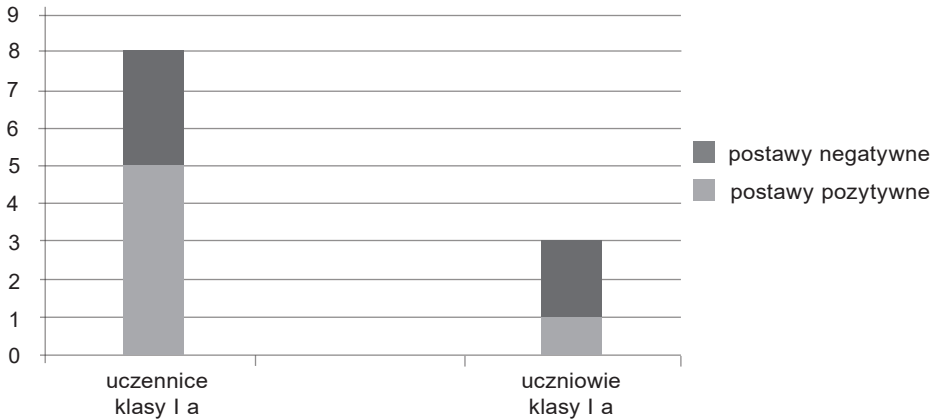
Źródło: Badania własne.

Z analizy zgromadzonego materiału empirycznego diagnostycznego (wykres 9) uzyskanego od dziewcząt i chłopców I klasy gimnazjum wynika, iż na temat osób starych wypowiadają się oni bardziej niechętnie niż ich koledzy i koleżanki ze szkoły podstawowej. Wśród atrybutów seniorów najczęściej wymieniają określenia negatywne, jak choroba, samotność, zrzędlivość, wścibstwo. Badani respondenci i respondentki stwierdzają, iż „Ludzie starzy boją się śmierci”; „często są chorzy i potrzebują pomocy”. Uważają ich także za osoby nieaktywne, które zazwyczaj siedzą w domu, śpią i opiekują się wnukami. Zaledwie 1 uczennica wskazała, iż ceni u seniorów bogactwo ich wiedzy. Także ona zauważyła ważny problem seniorów, którym jest brak akceptacji i samotność w społeczeństwie. Te problemy w Polsce znane są gerontologom, dlatego aby temu przeciwdziałać 2012 rok został ustanowiony Europejskim Rokiem Aktywności Osób Starszych i Solidarności Międzypokoleniowej. W ramach jego obchodów w dniach 22–23 marca został zorganizowany II Kongres Demograficzny „Polska w Europie – przyszłość demograficzna”, podczas którego między innymi naukowcy akcentowali, iż umiejętność nawiązywania i utrzymywania pozytywnych więzi międzypokoleniowych jest możliwa w oparciu o edukację dzieci i młodzieży w tym zakresie²².

Uważam, że dane uzyskane z analizowanego materiału empirycznego (wykres 10) wskazały na poziom wiedzy na temat starości i postaw adolescentów wobec babci i dziadka, chociaż treściowo są ubogie. Z 11 osób badanych zaledwie 5 dziewczynek i 1 chłopiec wypowiedzieli się o dziadkach z szacunkiem i miłością. Według nich „są oni zadbani i ładnie pachną”. Można zatem uznać,

²² L. Pokrzycka, *Edukacja przez całe życie*, „Nowa Szkoła” 2012, nr 2, s. 36–38.

że połowa badanych wychowanków z I klasy gimnazjum ma pozytywne postawy wobec dziadków.

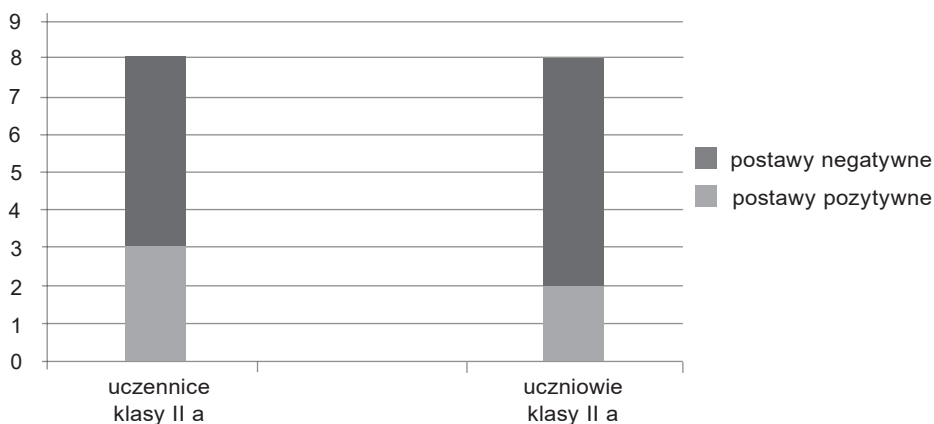
Wykres 10. Postawy badanych wnucząt I klasy Gimnazjum nr 1 w Chorzowie wobec dziadków
Źródło: Badania własne.

W opiniach 4 uczniów zauważa się tradycyjny podział ról seniorów w zależności od ich płci, do dziś zachowany na Górnym Śląsku. Niestety, zaledwie 5 uczniów gimnazjum deklaruje, iż pomaga babci i dziadkowi, ponieważ „to jest dobry uczynek”. Ci sami wychowankowie lubią spędzać czas wolny z dziadkami.

Z wywiadów z nauczycielami Gimnazjum nr 1 w Chorzowie wynika, że „zauważa się lekceważące zachowanie uczniów wobec ludzi starszych. Młodzież nazywa ich nawet staruchami, wapniakami, śmieje się z nich, nie ustępuje miejsca w autobusie. Także nieletni nie myślą o tym, że w przyszłości to oni będą starzy, a w dzisiejszych czasach coraz więcej rodzin jest niewydolnych wychowawczo. Dlatego to nauczyciele w szkołach powinni kształtować u dzieci postawy tolerancji i empatii, powinni bardziej uwrażliwiać uczniów na potrzeby i problemy ludzi starszych, zarówno babci i dziadka, jak i seniorów z sąsiedztwa.

Kolejną grupę badawczą stanowili wychowankowie klasy II a – 8 chłopców i 8 dziewcząt.

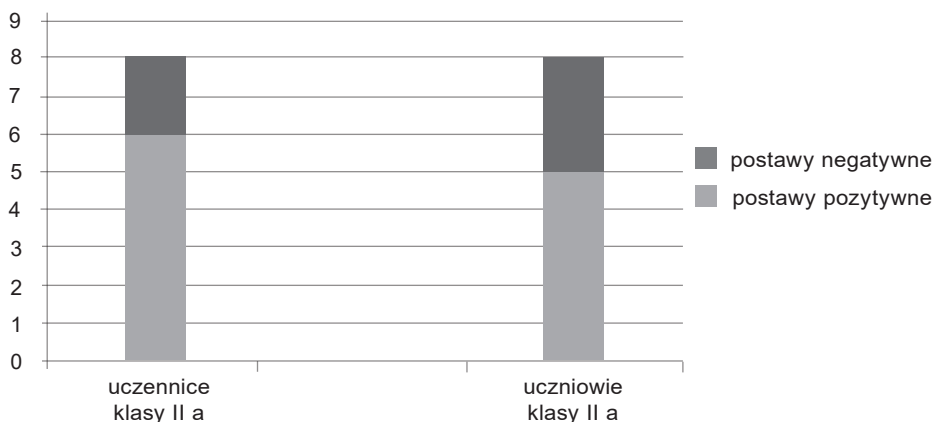
Z materiału empirycznego uzyskanego od uczniów klasy II gimnazjum wynika, iż ich relacje z obcymi seniorami często nie są prawidłowe (wykres 11). Większość (11) wychowanków negatywnie postrzega osoby stare (5 uczennic i 6 uczniów). Pozostali wyrażają się o nich negatywnie i pozytywnie, a opinie te często są ze sobą sprzeczne. Adolescenci uważają, iż seniorzy najczęściej mają zmarszczki i siwe włosy, są chorzy, zmęczeni, samotni, nieaktywni fizycznie, są nudni, ciągle narzekają i śpią. Należy podkreślić, iż chłopcy z gimnazjum o wiele bardziej niechętnie oceniają seniorów niż ich koledzy i koleżanki ze szkoły pods-

Wykres 11. Postawy badanych uczennic i uczniów II klasy Gimnazjum nr 1 w Chorzowie wobec obcych seniorów

Źródło: Badania własne.

tawowej. Podają więcej negatywnych cech seniorów. Zaledwie 2 dziewczyny oceniły osoby stare pozytywnie. Według nich są oni aktywni intelektualnie, „mili, zadbani, pracowici, lubią pomagać innym”. Aż 3 wychowanków w wypowiedziach prezentowało brak szacunku, obojętność, a nawet złość, pogardę wobec ludzi starych, w tym także wobec najbliższych – babci i dziadka, a 7 uznało, iż seniorzy traktują młodzież źle.

Wykres 12. Postawy badanych wnucząt II klasy Gimnazjum nr 1 w Chorzowie wobec dziadków

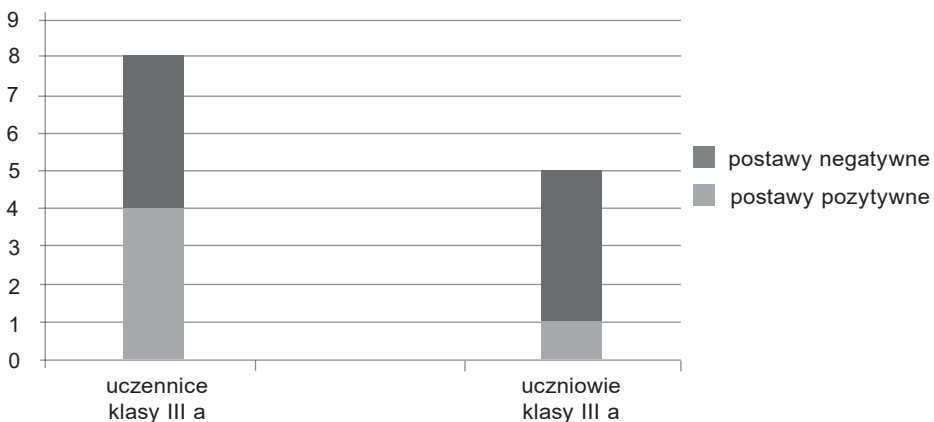
Źródło: Badania własne.

Jeśli chodzi o stosunek uczniów klasy II do seniorów bliskich – wnucząt do dziadka i babci, to nie wszyscy respondenci uważają, iż seniorzy z ich rodzin są kochani, pracowici, mili (wykres 12). Tylko 6 uczennic i 4 uczniów chętnie

spędza czas z dziadkami. Reszta uważa, iż „spotkania z nimi są nudne”. Także mniej uczniów z tej grupy wiekowej deklaruje pomoc w codziennym życiu seniorów (3 chłopców i 7 dziewczynek). Pozostali wychowankowie nie mają ochoty pomagać starszym, gdyż problemy osób starych ich „nie obchodzą”. Pojawiło się bardzo niewiele propozycji wspólnego spędzania czasu: rozmowy, spacery, wyjście do kina i gra w piłkę. W tej grupie badanych uczniów gimnazjum są także 3 opinie obojętne i negatywne na temat dziadków, z których wynika, iż „są starzy, brzydzy, dziwnie się ubierają i brzydko pachną”. Niepokojący jest fakt, iż spośród badanych nikt nie chce w przyszłości być podobny do babci czy dziadka. Uważam, że gimnazjaliści z II klasy nie mają pełnej wiedzy i świadomości, że wszyscy oni w przyszłości też będą osobami starymi, chyba że wcześniej umrą. Dlatego w czasie dalszej edukacji nauczyciele powinni ich przygotować do przeżywania spokojnej starości, ponieważ zachodzi potrzeba kształtowania ich postaw w stosunku nawet do najbliższych seniorów.

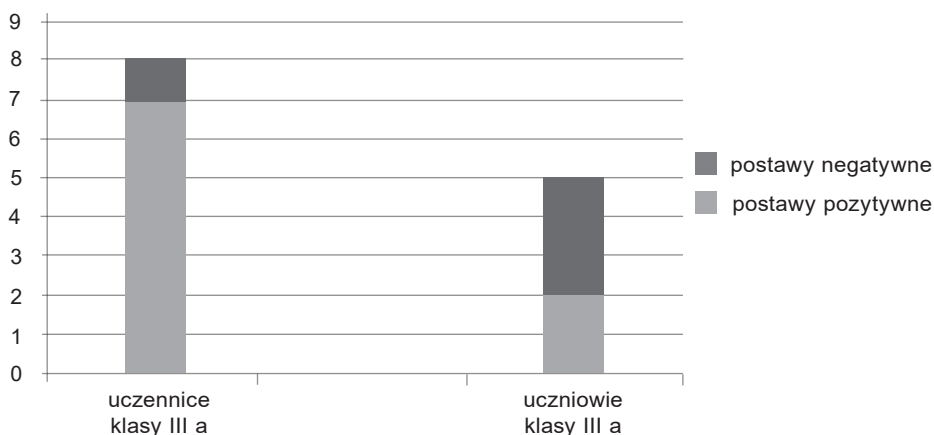
Następnie przeanalizowałam dane na temat wiedzy i zachowań względem seniorów uzyskane od 8 dziewczynek i 5 chłopców z klasy III a.

Spśród wszystkich badanych uczennic i uczniów gimnazjum wychowankowie obu płci klasy III prezentują najbardziej obojętny i negatywny stosunek wobec ludzi starych (wykresy 13 i 14). Poza tym ich wypowiedzi są bardzo ubogie w treść. Należy podkreślić, iż wszyscy badani chłopcy i aż 7 na 8 dziewcząt z klasy III gimnazjum niechętnie wypowiadali się o starości i źle postrzegają ludzi starych. Także relacje badanej młodzieży z dziadkami nie są u większości poprawne. Zaledwie 9 osób (6 uczennic, 3 uczniów) deklaruje pomoc dziadkom, kiedy ci tego potrzebują, tylko 7 wychowanków chętnie spędza z nimi czas. Pozostali, o ile się wypowiadali, podawali tylko negatywne cechy osób starszych, nawet dziadków.

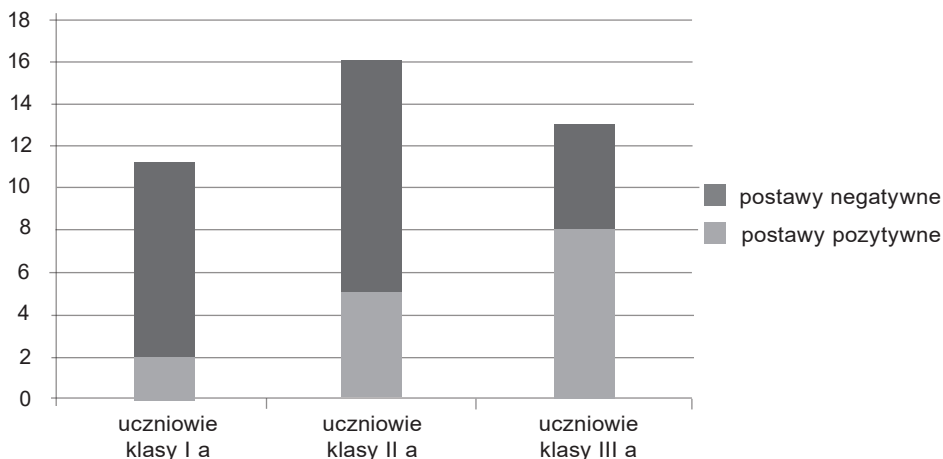
Wykres 13. Postawy badanych uczennic i uczniów III klasy Gimnazjum nr 1 w Chorzwie wobec obcych seniorów

Źródło: Badania własne.

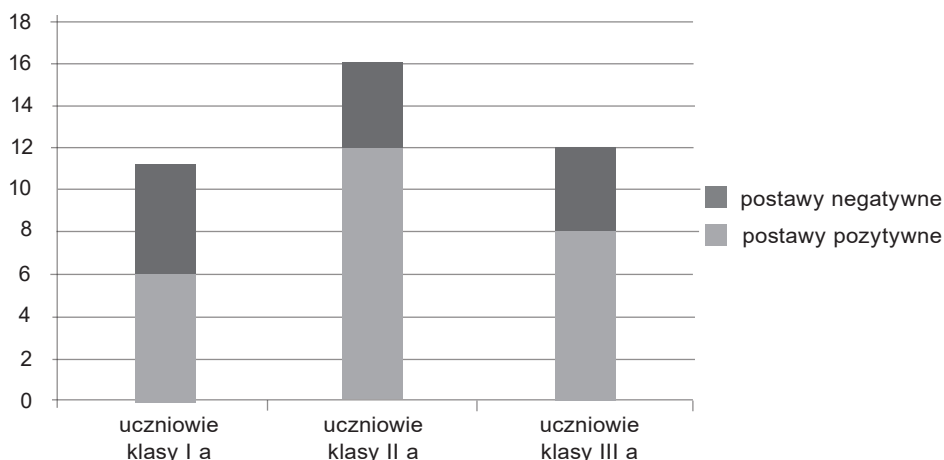

Wykres 14. Postawy badanych wnucząt III klasy Gimnazjum nr 1 w Chorzowie wobec dziadków
Źródło: Badania własne.

Szkoła realizuje tematy lekcji, które mogą uczniów przygotować do przyszłej adaptacji w starości oraz kształtuje pozytywne postawy wobec ludzi starych. Wynika to zarówno z analizy badań przeprowadzonych wśród nauczycieli wybranej szkoły podstawowej i gimnazjum oraz z analizy podręczników i przewodników metodycznych wykorzystywanych do nauki wybranych przedmiotów w badanych szkołach ogólnokształcących. Większość badanych wychowanków wyraża się jednak stereotypowo o seniorach oraz nie myśli o własnej starości, a nawet kojarzy ją negatywnie (wykresy 15 i 16).

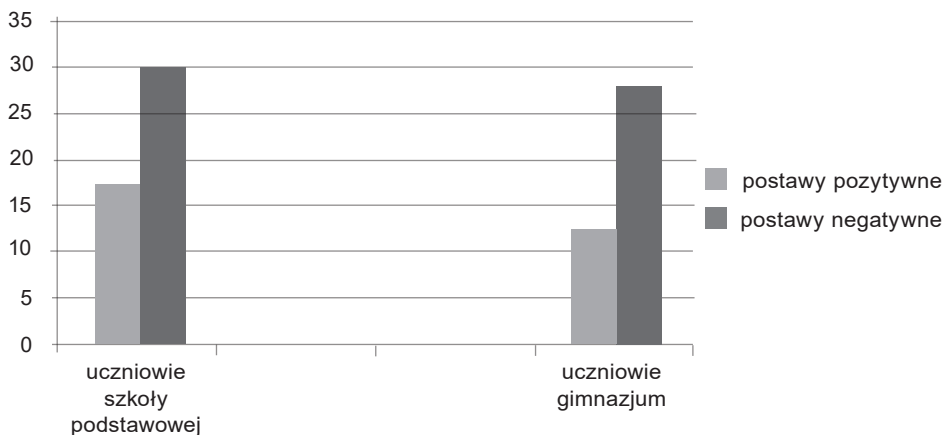
Wykres 15. Postawy badanych uczniów Gimnazjum nr 1 w Chorzowie wobec obcych seniorów
Źródło: Badania własne.

Wykres 16. Postawy badanych wnucząt Gimnazjum nr 1 w Chorzowie wobec dziadków

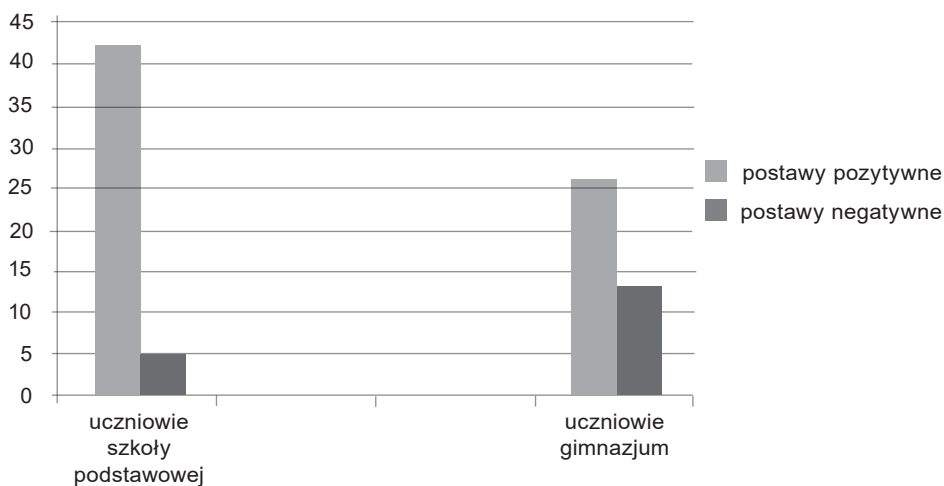
Źródło: Badania własne.

Na podstawie analizy przeprowadzonych badań empirycznych stwierdziłam, iż efekty edukacji do starości u badanych uczniów Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie i uczniów Gimnazjum nr 1 w Chorzowie nie są należycie ugruntowane. Jej braki powodują u wczesnych adolescentów przyjmowanie negatywnych postaw w stosunku do bliskich i nieznanymi osób starych (wykresy 17 i 18).

Wykres 17. Postawy badanych uczniów Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie i Gimnazjum nr 1 w Chorzowie wobec obcych seniorów

Źródło: Badania własne.

Wykres 18. Postawy badanych wnucząt Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie i Gimnazjum nr 1 w Chorzowie wobec dziadków

Źródło: Badania własne.

Przeprowadzone badania pozwalają na wyprowadzenie kilku wniosków. Badani wychowankowie szkoły podstawowej i gimnazjum postrzegają ludzi starych na dwa różne sposoby: obcych seniorów – negatywnie, natomiast swoich dziadków – pozytywnie. Wraz z wiekiem adolescentów gwałtownie wzrasta liczba negatywnych spostrzeżeń na temat zarówno obcych seniorów, jak i dziadków. Często w skojarzeniach na temat ludzi starych, szczególnie u gimnazjalistów, występują postawy zarówno pozytywne i negatywne, przyjmowane nawet w stosunku do najbliższych seniorów – dziadków.

Przedstawione wyniki badań empirycznych diagnostycznych upoważniają do następujących stwierdzeń, iż wiedza adolescentów na temat procesów związanych ze starzeniem się człowieka, a także możliwościami rozwojowymi starości nie jest wystarczająca, aby mogli oni czuć się przygotowani do aktywnej i zdrowej starości (w szkole podstawowej i w gimnazjum). Braki w wiedzy uczniów na temat okresu starości i człowieka starego wpływają na negatywne pojmowanie przez nich starości oraz szczególnie seniorów obcych, co niekorzystnie wpływa na kontakty międzygeneracyjne we współczesnym społeczeństwie demograficznie starym (w szkole podstawowej i w gimnazjum).

Nieprawidłowe postawy wychowanków obu szkół: podstawowej i gimnazjum wobec własnej starości oraz seniorów są niepokojące dla ich przyszłego życia w „trzecim wieku” oraz dla prawidłowego współlistnienia z osobami starymi w ich najbliższym środowisku. Aby zmienić ten niepojęcy stan rzeczy, istotne jest realizowanie w toku zajęć szkolnych dodatkowych treści związanych z funkcjonowaniem uczniów z seniorami, a także umożliwienie spotkań mię-

dzypokoleniowych w środowisku szkolnym. Ważne jest także uświadomienie im w tym czasie, iż senior to nie tylko babcia i dziadek, ale także obcy sąsiad czy sąsiadka – wszystkie osoby stare zasługują na takie samo traktowanie pełne empatii, zrozumienia i pomocy.

Zakończenie

Starzenie się populacji całego świata, w tym Polski, związane jest z postępowaniem w medycynie i ochronie zdrowia, a także ze spadkiem dzietności będącej wynikiem zmian obyczajowych. Zwiększająca się liczba osób starych w społeczeństwie wiąże się z nowymi problemami, wyzwaniem, a także konfliktami pokoleń¹, czego wyrazem w XXI wieku jest ageizm, który związany jest ze stereotypowym, często negatywnym postrzeganiem ludzi starych oraz nastawieniem społecznym młodych osób wobec starości². A przecież seniorzy w kulturze europejskiej darzeni byli szacunkiem i uznaniem. Dopiero od rozwoju kapitalizmu w XX wieku w świadomości społecznej utrwaliło się przekonanie, że szczyt potencjału rozwojowego człowieka przypada pomiędzy 30. a 40. rokiem życia, a następnie możliwości te obniżając się, dążą do bezwartościowej starości. Takie postrzeganie osób w okresie starości doprowadziło do powstawania społecznych uprzedzeń i stereotypów, które są przyczyną dyskryminacji osób starych³.

Z analizy literatury gerontologicznej wynika także, że obecnie w naszym kraju obraz seniora oraz styl jego życia często ulegają owej stereotypizacji. Zgodnie z takim wyobrażeniem senior jest to osoba niesamodzielna i zależna od innych, a także niedołączona, nieatrakcyjna fizycznie – ze zmarszczkami i siwymi włosami⁴. Po przeanalizowaniu literatury przedmiotu uważam, że jest to związane z niewystarczającą wiedzą społeczeństwa na temat procesu starzenia się człowieka, edukacji jednostki w okresie starości, wizerunkiem seniorów przedstawianym w środkach masowego przekazu, które w dzisiejszych czasach mają ogromną siłę opiniotwórczą.

¹ A. Zielińska, *Starzenie się ludności – problem całego świata*, „Wiadomości Historyczne” 2011, nr 5, s. 46.

² S. Pawlas-Czyż, *Przeciw ageizmowi. O potrzebie wzmacniania społecznej pozycji człowieka starego*, „Wychowanie na Co Dzień” 2008, nr 7–8, s. 32–33.

³ W. Kołodziej, *Stereotypy dotyczące starzenia się i ludzi w podeszłym wieku*, [w:] *Starzenie się a satysfakcja...*, s. 94–95.

⁴ Tamże, s. 95–96.

Dlatego uznałam, że konieczne jest zdiagnozowanie efektywności kształcenia adolescentów, czyli procesu ich edukacji do starości w szkole podstawowej i w gimnazjum. Istotne stało się dla mnie skompletowanie informacji z dokumentacji Ministerstwa Edukacji Narodowej i Sportu, podręczników szkolnych oraz przewodników metodycznych do nauczania wybranych przedmiotów w szkole podstawowej i w gimnazjum, na temat występujących w nich treści wykorzystywanych w edukacji uczniów do starości, zebranie faktów świadczących o możliwościach przyswajania przez nich wiedzy na temat procesu starzenia się człowieka, rozwoju zainteresowań dotyczących seniorów oraz ukształtowania u wychowanków zachowań świadczących o rozumieniu przez nich osób starych i problemów własnej starości, a także inkluzji z seniorami.

W oparciu o analizowaną literaturę przedmiotu stwierdziłam, iż w systemie szkolnym problematyka związana z przygotowaniem uczniów do własnej starości oraz rozumienia współczesnych seniorów jest rozproszona i niekompletna. Także w podręcznikach szkolnych i programach nauczania zbyt mało wagi przywiązano do tematów umożliwiających nauczycielom przygotowanie uczniów do aktywnej i zdrowej własnej starości oraz zachęcających ich do kontaktów z seniorami. Braki w tym zakresie powodują u wychowanków szereg negatywnych zjawisk, jak ageizm czy gerontofobia, o których pisze Sylwia Pawlas-Czyż⁵.

Wiadomo, że szkoła, a w tym szczególnie nauczyciele-wychowawcy mają ogromny wpływ na kształtowanie wychowanków, a więc także na sposób postrzegania własnej starości i osób starych. Jak wynika z psychologii rozwojowej, szczególnym okresem rozwoju człowieka jest czas adolescencji, gdy tworzy się system wartości, światopogląd, zainteresowania⁶. W związku z tym uznałam, że w tym okresie należy wychowanków przygotowywać do własnej starości, a więc do systematycznego rozwijania umiejętności zdrowego odżywiania, prawidłowego stylu życia, kierowania zainteresowań w stronę osób starych oraz postaw prospołecznych, które z czasem przekształcają się w nawyki.

Niestety, z moich badań empirycznych diagnostycznych wynika, iż postawy i przekonania respondentów klas IV–VI szkoły podstawowej i klas I–III gimnazjum na temat człowieka starego oraz starości nie są jednoznaczne, a nawet zbyt często negatywne. W opiniach ponad 90% badanych uczniów ze szkoły podstawowej oraz gimnazjalistów dominowały negatywne cechy starości, głównie związane z postrzeganiem fizyczności osób starych: zmarszczki, siwe włosy, społecznych ich odniesień, jak samotność, brak kontaktu z rodziną i przyjaciółmi, a także problemów zdrowotnych: niedożywienia, braku siły, chorób. Pojawiły się także opinie pełne wulgaryzmów oraz agresji w stosunku do osób starszych. Na podstawie badań uważam, że tego rodzaju uzyskany materiał empiryczny

⁵ S. Pawlas-Czyż, *Przeciw ageizmowi...*, s. 35–36.

⁶ M. Porębska, *Osobowość i jej kształtowanie w dzieciństwie i młodości*, Warszawa 1991, s. 197–200, 203.

na temat seniorów jest spowodowany brakiem rozmów na temat zjawisk związanych z okresem starości, jego prognozą czasową oraz możliwości edukowania się do tego etapu życia. Braki te skutkują u adolescentów lękiem wobec zmian związanych z własną starością i negatywną opinią na jej temat. Poza tym należy przypuszczać, że w przyszłości „zaowocuje” to złą adaptacją własnego życia w wieku emerytalnym, a dziś prowadzi do braku porozumienia pokolenia młodych ze starymi. Wielu z badanych wychowanków szkoły podstawowej i gimnazjum postrzega seniora jako człowieka bezużytecznego, siwego, słabego i zależnego od innych, dlatego nie dążą do nawiązania relacji z nim. Niestety powoduje to u respondentów, że sami boją się własnej starości, bo kojarzą ją z samotnością, cierpieniem i brakiem samodzielności.

Na dodatek z analizy badań empirycznych wynika, iż występuje pewna nieprawidłowość, gdyż niechęć wobec starości i seniorów wzrasta wraz z wiekiem adolescentów, co potwierdza moje wcześniejsze wnioski związane z brakami występującymi w szkolnej edukacji do starości w badanych szkołach ogólnokształcących. Najchętniej i najwięcej pozytywnych cech przypisywali seniorom uczniowie klas IV i V szkoły podstawowej, natomiast opinie i skojarzenia negatywne wystąpiły najczęściej u uczniów klas I, II i III gimnazjum. Wśród nich były także opinie wulgarne i agresywne.

Z literatury pedagogicznej wynika, że ogromną rolę w edukowaniu uczniów do starości odgrywa nauczyciel, który musi być świadom ważności realizowania zadań z tego zakresu. Tym bardziej niepokoją uzyskane wyniki dotyczące efektów przygotowania do starości, gdyż badani nauczyciele ze Szkoły Podstawowej nr 1 i z Gimnazjum nr 1 w Chorzowie stwierdzili w większości (17 pedagogów ze Szkoły Podstawowej i 12 z Gimnazjum), że właśnie szkoła jest miejscem odpowiednim do prowadzenia edukacji do starości, a zatem są oni świadomi owej potrzeby. Według mnie należy pogłębić prowadzoną edukację do starości wychowanków w szkołach ogólnokształcących, mając na uwadze przygotowanie uczniów do własnej starości i kształcenie umiejętności nawiązywania pozytywnych kontaktów interpersonalnych z seniorami.

Bibliografia

- Aronson E., Wilson T.D., Akert R.M., *Psychologia społeczna*, tłum. J. Gilewicz, Poznań 2006.
- Bakiera L., *Perspektywy życiowe w percepcji dorastających*, [w:] *Rozwijający się człowiek w zmieniającym się świecie*, red. J. Trempała, Bydgoszcz 1995.
- Banach C., *Edukacja wobec wyzwań współczesnego świata*, „Życie Szkoły” 2002, nr 5.
- Bańka W., *Wybrane zagadnienia z psychologii społecznej*, Płock 1999.
- Baranowicz S., *Obraz babci i dziadka z perspektywy wnuków*, [w:] *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie. Wybrane zagadnienia współczesnej gerontologii*, red. A. Fabiś, Sosnowiec 2005.
- Bieńko M., *Znaczenie więzi wielopokoleniowych*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2007.
- Birch A., *Psychologia rozwojowa w zarysie*, Warszawa 2005.
- Błachnio A., *Potencjał osób w starości. Poczucie jakości życia w procesie starzenia się*, Bydgoszcz 2019.
- Błaszczak-Waławik M., *Miejsce i rola regionalnej kultury w procesach życia społecznego Górnego Śląska do roku 1945*, [w:] *Górny Śląsk. Szczególny przypadek kulturowy*, red. M. Błaszczak-Waławik, W. Błasiak, T. Nawrocki, Kielce 1990.
- Bochno E., *Rozmowa jako metoda oddziaływania wychowawczego*, Kraków 2004.
- Bohner G., Wanke M., *Postawy i zmiana postaw*, Gdańsk 2004.
- Borzucka-Sitkiewicz K., *Kształtowanie zachowań zdrowotnych w procesie socjalizacji a styl życia młodzieży (w regionie górnośląskim)*, Katowice 2005.
- Braun-Gałkowska M., *Ludzie starzy bywają różni*, [w:] *Starość. Między tradycją a współczesnością*, red. M.D. Adamczyk, Kraków 2016.
- Braun-Gałkowska M., *Nowe role społeczne ludzi starszych*, [w:] *Starzenie się a satysfakcja z życia*, red. S. Steuden, M. Marczuk, Lublin 2006.
- Bromley D.B., *Psychologia starzenia się*, tłum. Z. Zakrzewski, Warszawa 1969.
- Brudek P., Steuden S., Januszewska I., Gamrowska A., *Oblicza starości we współczesnym świecie*, t. 1: *Perspektywa psychologiczno-medyczna*, Lublin 2015.
- Brzezińska A., red., *Psychologiczne portrety człowieka*, Gdańsk 2005.
- Brzezińska A., *Spółeczna psychologia rozwoju*, Warszawa 2000.
- Brzezińska M., *Proaktywna starość. Strategie radzenia sobie ze stresem w okresie późnej dorosłości*, Warszawa 2011.

- Bugajska B., *Integracja międzypokoleniowa*, [w:] *Starzenie się a satysfakcja z życia*, red. S. Steuden, M. Marczuk, Lublin 2006.
- Bukowska-Floreńska I., *Rodzina na Górnym Śląsku*, Katowice 2007.
- Chabior A., *Aktywność życiowa i jakość życia seniorów*, [w:] *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie. Wybrane zagadnienia współczesnej gerontologii*, red. A. Fabiś, Sosnowiec 2005.
- Chabior A., *Kierunki działalności kulturalno-oświatowej*, [w:] *Demograficzne i indywidualne starzenie się*, red. A.A. Zych, Kielce 2001.
- Coleman J.C., *Dojrzwianie*, [w:] *Psychologia rozwojowa*, red. P.E. Bryant, A.M. Colman, tłum. A. Bezwińska-Walerjan, Poznań 1997.
- Crisp R.J., Turner R.N., *Psychologia społeczna*, red. nauk. wydania polskiego M. Kosowska, Warszawa 2009.
- Czapczyńska A., *Oblicza starości*, „Remedium” 2006, nr 7–8.
- Dąbrowiecka H., *Wygrać starość*, „Niebieska Linia” 2003, nr 5.
- Deręgowska J., *Współczesny człowiek wobec starości nieuchronności przemijania*, [w:] *Edukacja do i w starości*, red. M. Kuchcińska, Bydgoszcz 2008.
- Durka L., *Wpływ zwyczajów i obrzędów regionalnych na umacnianie rodziny*, [w:] *Wszechnica Górnośląska. O umocnienie rodziny*, red. M. Lubina, Katowice–Opole–Cieszyn 1994.
- Dworak A., *„Zdrowa” jakość życia seniorów wyzwaniem dla promocji zdrowia*, [w:] *Starość w nurcie życia*, t. 2: *Refleksje nad starością*, red. E. Dubas, M. Muszyński, Łódź 2019.
- Dyczewski L., *Ludzie starzy i starość w społeczeństwie i kulturze*, Lublin 1994.
- Dyczewski L., *Rodzina polska i kierunki jej przemian*, Warszawa 1981.
- Dzięgielewska M., *Starość w rodzinach polskich. Wstęp do problematyki*, „Problemy Rodziny” 1999, nr 2–3.
- Dzięgielewska M., *Życie codzienne osób starszych*, [w:] *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie. Wybrane zagadnienia współczesnej gerontologii*, red. A. Fabiś, Sosnowiec 2005.
- Fabiś A., red., *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie. Wybrane zagadnienia współczesnej gerontologii*, Sosnowiec 2005.
- Fabiś A., *Troski egzystencjalne w starości, ujęcie geragogiczne*, Kraków 2018.
- Fabiś A., Wawrzyński J.K., Chabior A., *Ludzka starość. Wybrane zagadnienia gerontologii społecznej*, Kraków 2015.
- Fabjański T., *Zmiany społeczno-gospodarcze zachodzące w Chorzowie w latach 1990–2005*, [w:] *Kierunki rozwoju Chorzowa*, red. M. Tracz, Chorzów 2008.
- Fiałkowska J., *Do czego potrzebni są dziadkowie?* „Edukacja i Dialog” 2002, nr 5.
- Finogonow M., *Postawy wobec starszych kobiet i mężczyzn – różnice pokoleniowe*, [w:] *Starość w nurcie życia*, t. 2: *Refleksje nad starością*, red. E. Dubas, M. Muszyński, Łódź 2019.
- Frąckiewicz L., *Polska a Europa. Procesy demograficzne u progu XXI wieku. Proces starzenia się ludności Polski i jego społeczne konsekwencje*, Katowice 2002.
- Garrett G., *Potrzeby zdrowotne ludzi starszych*, tłum. W.S. Gumułka, Warszawa 1990.
- Gielas J., *Jakiej pomocy potrzebuje senior dla zachowania zadawalającej jakości życia?* *Fundamenty oferty psychosocjalnej i andragogicznej*, „Wspólne Tematy” 2004, nr 6.

- Gomułka E., *Reintegracja rodziny*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2007, nr 11.
- Grzeszek I., *Stereotyp starości*, [w:] *Zdrowie człowieka i jego edukacja gerontologiczna*, red. M. Kuchcińska, Bydgoszcz 2004.
- Guzewicz M., Steuden S., Brudek P., red., *Oblicza starości we współczesnym świecie*, t. 2: *Perspektywa społeczno-kulturowa*, Lublin 2015.
- Halik J., red., *Ludzie starzy w Polsce. Społeczne i zdrowotne skutki starzenia się społeczeństwa*, Warszawa 2002.
- Harwas-Napierała B., Trempała J., *Psychologia rozwoju człowieka*, t. 2: *Charakterystyka okresów życia*, Warszawa 2002.
- Hrapkiewicz H., *Potrzeby osób w wieku starszym oraz próba ich realizacji*, [w:] *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie. Wybrane zagadnienia współczesnej gerontologii*, red. A. Fabiś, Sosnowiec 2005.
- Hryniewicka A., *Rola aktywności twórczej w adaptacji do starości*, „Człowiek – Niepełnosprawność – Społeczeństwo” 2005, nr 5.
- Hurlock E.B., *Rozwój młodzieży*, tłum. B. Hornowski, B. Rosemann, Warszawa 1965.
- Ingarden R., *Książeczka o człowieku*, Kraków 1998.
- Izdebska J., *Współczesna rodzina w kontekście zagrożeń globalizacji i ponowoczesności*, [w:] *Oblicza współczesności w perspektywie pedagogiki społecznej*, red. W. Danilewicz, Warszawa 2009.
- Janiszewska-Rain J., *Okres późnej dorosłości. Jak rozpoznać potencjał ludzi w wieku podeszłym*, [w:] *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, red. A. Brzezińska, Gdańsk 2005.
- Jasikowska G., *O roli więzi w reintegracji rodziny*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2005, nr 5.
- John-Borys M., red., *Dorastający w relacjach społecznych. Przegląd wybranych badań*, [w:] *Dorastający w relacjach ze światem*, red. M. John-Borys, Katowice 1994.
- Juraś-Krawczyk B., *Wybrane obszary badawcze andragogiki*, Łódź 2007.
- Kamiński A., *Studia i szkice pedagogiczne*, Warszawa 1978.
- Kantowicz E., red., *Koncepcje i praktyka działania społecznego w pracy socjalnej*, Olsztyn 2011.
- Kawczyńska-Butrym Z., *Seniorzy w rodzinie. Przegląd badań*, „Problemy Rodziny” 1999, nr 5–6.
- Kawula S., *Rodziny współczesne a pedagogika rodziny*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2007, nr 5.
- Kielar M., *Potrzeby w zakresie opieki i pomocy ludziom starym a zadania gerontologiczne*, [w:] *Pedagogika społeczna u schyłku XX w.*, red. A. Radziewicz-Winnicki, Katowice 1992.
- Kielar-Turska M., red., *Starość. Jak ją widzi psychologia. Siła umysłu w starości*, Kraków 2019.
- Kierczak U., *Zabawa i sport. Poradnik wychowania fizycznego. Szkoła podstawowa klasy 4–6*, Warszawa 2002.
- Kirkwood T., *Czas naszego życia. Co wiemy o starzeniu się człowieka*, tłum. M. Kowaleczko-Szumowska, Kielce 2005.
- Klapan A., *Kształcenie nauczycieli u progu XXI wieku*, [w:] *Problemy pedeutologii na przełomie XX i XXI wieku*, red. Z. Jasiński, T. Lewowicki, Opole 2000.

- Kłosowski M., *Młodość i starość – perspektywa budowania pomostów*, [w:] *Oblicza starości we współczesnym świecie*, t. 2: *Perspektywa społeczno-kulturowa*, Lublin 2015.
- Kobrzeńska J., *Studenci o starości i seniorach*, [w:] *Zdrowie człowieka i jego edukacja gerontologiczna*, red. M. Kuchcińska, Bydgoszcz 2004.
- Kochan-Wójcik M., Krajna A., Kuklińska Z., Małkiewicz E., red., *Edukacja elementarna a diagnoza pedagogiczna*, Warszawa 2002.
- Kocimska P., *Starość wyzwaniem dla współczesności*, „Niebieska Linia” 2003, nr 5.
- Kokolus D., *Aktywność i postawy ludzi w podeszłym wieku wobec własnej starości*, [w:] *Egzystencjalne problemy człowieka w okresie starzenia się*, red. Y. Karandashev, T. Senko, Mysłowice 2011.
- Kołodziej W., *Bio-psycho-społeczne funkcjonowanie osób starszych a społeczne stereotypy i uprzedzenia dotyczące starzenia się i starości*, [w:] *Wybrane problemy osób starszych*, red. A. Nowicka, Kraków 2006.
- Kołodziej W., *Godność człowieka a proces starzenia się*, [w:] *Starzenie się a satysfakcja z życia*, red. S. Steuden, M. Marczuk, Lublin 2006.
- Kołodziej W., *Stereotypy dotyczące starzenia się i ludzi w podeszłym wieku*, [w:] *Starzenie się a satysfakcja z życia*, red. S. Steuden, M. Marczuk, Lublin 2006.
- Konieczna-Woźniak R., *Seniorzy w społeczeństwie wiedzy i informacji*, [w:] *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie. Wybrane zagadnienia współczesnej gerontologii*, red. A. Fabiś, Sosnowiec 2005.
- Korzeniowska W., *Kulturowe przemiany w obrębie wielkich i małych ojczyzn*, [w:] *Dziecko w świecie wielkiej i małej Ojczyzny*, red. K. Denek, B. Dymara, W. Korzeniowska, Kraków 2009.
- Koszevska K., Tołwińska-Królikowska E., *Szkolny program wychowawczy*, Warszawa 2002.
- Kowalewska A., Jaczewski A., Komosińska K., *Problemy wieku starczego*, [w:] *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie. Wybrane zagadnienia współczesnej gerontologii*, red. A. Fabiś, Sosnowiec 2005.
- Kruszewski K., red., *Sztuka nauczania. Czynności nauczyciela*, Warszawa 2004.
- Kryszkiewicz C., *Aktywne życie seniorów warunkiem pomyślnego starzenia się*, [w:] *Starzenie się a satysfakcja z życia*, red. S. Steuden, M. Marczuk, Lublin 2006.
- Kubacka-Jasiecka D., *Psychologia wobec problematyki zmiany*, [w:] *Człowiek wobec zmiany*, red. D. Kubacka-Jasiecka, Kraków 2002, s. 12–16.
- Kuchcińska M., *Postrzeganie ludzi starych przez dzieci i młodzież*, [w:] *Społeczeństwo. Demokracja. Edukacja. Nowe wyzwania w pracy socjalnej*, red. K. Marzec-Holka, Bydgoszcz 2000.
- Kuleta M., *Człowiek jako kreator zmian w swoim życiu*, [w:] *Człowiek wobec zmiany. Rozważania psychologiczne*, red. D. Kubacka-Jasiecka, Kraków 2002.
- Kupisiewicz C., *Dydaktyka ogólna*, Warszawa 2000.
- Kurkiewicz J., red., *Ludzie starsi w rodzinie i społeczeństwie*, Kraków 2007.
- Kwiatkowska H., *Tożsamość nauczycieli. Między anomią a autonomią*, Gdańsk 2005.
- Kwiatkowska H., red., *Uczłowieczyć komunikację. Nauczyciel wobec ucznia w przestrzeni szkolnej*, Kraków 2015.
- Kwiatkowska H., Gołębiak B.D., red., *Nauczyciele. Programowe (nie)przygotowanie*, Wrocław 2012.

- Kwiatkowska H., Lewowicki T., red., *Społeczno-kulturowe konteksty edukacji nauczycieli i pedagogów*, Warszawa 2003.
- Leszczyńska-Rejchert A., *Człowiek starszy i jego wspomaganie – w stronę pedagogiki starości*, Olsztyn 2007.
- Liberska H., *Wyobrażenia perspektyw życiowych młodzieży. Zagrożenia dla przyszłości osobistej i świata*, [w:] *Rozwijający się człowiek w zmieniającym się świecie*, red. J. Trempała, Bydgoszcz 1995.
- Liczba R., *Mały przewodnik po Chorzowie*, Chorzów 2007.
- Łacina-Łanowski A., *Kształtowanie postaw opiekuńczych wobec osób starszych*, [w:] *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie. Wybrane zagadnienia współczesnej gerontologii*, red. A. Fabiś, Sosnowiec 2005.
- Łangowska-Marcinowska K., *O ludziach trzeciego wieku i niezbędnym im społecznym wsparciu*, [w:] *Starość i jej konsekwencje społeczno-rodzinne*, red. S. Rogala, Opole 2010.
- Łobocki M., *W poszukiwaniu skutecznych form wychowania*, Warszawa 1990.
- Łobocki M., *W trosce o wychowanie w szkole*, Kraków 2007.
- Łobocki M., *Wprowadzenie do metodologii badań pedagogicznych*, Kraków 2007.
- Łój G., *Miejsce człowieka starego w rodzinie i społeczeństwie*, [w:] *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie. Wybrane zagadnienia współczesnej gerontologii*, red. A. Fabiś, Sosnowiec 2005.
- Maciantowicz E., *Poglądy współczesnej młodzieży na starzenie się i starość*, [w:] *Starzenie się a satysfakcja z życia*, red. S. Steuden, M. Marczuk, Lublin 2006.
- Malec M., *Poradnictwo gerontologiczne*, „Edukacja Dorosłych” 2002, nr 4.
- Małecka B.Z., *Dziadkowie w rodzinie*, „Edukacja i Dialog” 1997, nr 10.
- Małyńska A., *Młodzież gimnazjalna wobec osób starszych – komunikat z badań*, [w:] *Starość. Poznać, przeżyć, zrozumieć*, Białystok 2016.
- Mądry M., *Postawy osób młodych wobec ludzi starych*, [w:] *Wybrane problemy opieki i wychowania*, red. Z. Brańka, Kraków 1997.
- Mądrzycki T., *Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw*, Warszawa 1970.
- Michalska K., *Statystyczna starość*, „Niebieska Linia” 2003, nr 5.
- Miśkowiec E., *Postrzeganie osób starszych przez młodzież*, [w:] *Jesień życia. Wybrane konteksty postrzegania i doświadczania starości oraz aktywizacji seniorów*, Kraków 2015.
- Moscovici S., red., *Psychologia społeczna w relacji ja – inni*, tłum. M. Cielecki, Warszawa 1998.
- Niebrzydowski L., *Psychologia wychowawcza i społeczna*, Zielona Góra 1995.
- Niemczyński A., *Procesy rozwojowe człowieka w pełnym cyklu życia indywidualnego*, [w:] *Rozwój psychiczny człowieka w ciągu życia*, red. M. Tyszkowa, Warszawa 1988.
- Niezabitowski M., *Ludzie starsi w perspektywie socjologicznej. Problemy uczestnictwa społecznego*, Katowice 2007.
- Niezabitowski M., *Starzenie się na Śląsku w perspektywie socjologicznej. Problemy teoretyczne i potrzeby badań*, „Studia Socjologiczne” 2009, nr 4.
- Nowicka A., *Starość jako faza życia człowieka*, [w:] *Wybrane problemy osób starszych*, red. A. Nowicka, Kraków 2006.

- Ochonczenko H., *Starość w opinii młodzieży szkół średnich*, [w:] *Zdrowie człowieka i jego edukacja gerontologiczna*, red. M. Kuchcińska, Bydgoszcz 2004.
- Okła W., *Psychospołeczne uwarunkowania jakości życia osób starszych w rodzinach własnych i w domach opieki społecznej*, [w:] *Starzenie się a satysfakcja z życia*, red. S. Steuden, M. Marczuk, Lublin 2006.
- Okoń W., *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 1998.
- Okoń W., *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1995.
- Okoń W., *Wszystko o wychowaniu*, Warszawa 1999.
- Olbrycht K., *Wychowanie do życia w rodzinie jako wspólnocie osób*, [w:] *Rodzina. Historia i współczesność*, red. W. Korzeniowska, U. Szuścik, Kraków 2006.
- Olearczyk T.E., *Potrzeby psychiczne starszego człowieka*, „Wychowawca” 2005, nr 3.
- Oleszkowicz A., *Psychologiczna charakterystyka kryzysu w wieku dorastania i jego konsekwencje dla rozwoju jednostki*, [w:] *Rozwój psychiczny człowieka w ciągu życia. Zagadnienia teoretyczne i metodologiczne*, red. M. Tyszkowa, Warszawa 1988.
- Olszewski H., *Psychologia wobec starzenia się i starości: o paradoksach związanych z pojęciem adaptacji do wieku*, [w:] *Rodzinne, edukacyjne i psychologiczne wyznaczniki rozwoju*, red. M. Bogdanowicz, M. Lipowska, Kraków 2008.
- Orzechowska G., *Aktualne problemy gerontologii społecznej*, Olsztyn 1999.
- Orzechowska G., *Przygotowanie do starości*, [w:] „Edukacja Dorosłych” 2003, nr 3.
- Orzechowska G., *Seniorzy w rodzinie. Zaburzenia w relacjach międzypokoleniowych*, [w:] *Pedagogika rodziny na progu XXI wieku. Rozwój, przedmiot, obszary refleksji i badań*, red. A.W. Janke, Toruń 2004.
- Pawlas-Czyż S., *Przeciw ageizmowi. O potrzebie wzmocnienia społecznej pozycji człowieka starego*, „Wychowanie na Co Dzień” 2008, nr 7–8.
- Pearson A., *Nauczyciel. Teoria i praktyka w kształceniu nauczycieli*, Warszawa 1994.
- Perek-Białas J., Worek B., *Aktywne starzenie się. Aktywna starość – określenie pojęć*, [w:] *Aktywne starzenie. Aktywna starość*, red. J. Perek-Białas, Kraków 2005.
- Pitt B., *Psychogeriatrya. Wprowadzenie do psychiatrii wieku podeszłego*, tłum. M. Szwed-Szelenberger, Warszawa 1986.
- Pokrzycka L., *Edukacja przez całe życie*, „Nowa Szkoła” 2012, nr 2.
- Porębska M., *Osobowość i jej kształtowanie w dzieciństwie i młodości*, Warszawa 1991.
- Porzak R., *Nauczyciele jako realizatorzy działań profilaktycznych*, [w:] *Młodzież z grup ryzyka. Perspektywy. Profilaktyki*, red. M. Prajsner, Warszawa 2003.
- Potent-Ambroziewicz M., *Starość w języku młodzieży współczesnej*, Lublin 2013.
- Przetacznik-Gierowska M., Makiello-Jarża G., *Psychologia rozwojowa i wychowawcza wieku dziecięcego*, Warszawa 1992.
- Przetacznikowa M., *Podstawy rozwoju psychicznego dzieci i młodzieży*, Warszawa 1978.
- Pszczółka K., *Uwagi o niektórych problemach współczesnej rodziny*, [w:] *Rodzina. Historia i współczesność*, red. W. Korzeniowska, U. Szuścik, Kraków 2006.
- Rajkiewicz A., *Polska w obliczu starzenia się społeczeństwa. Diagnoza i program działania*, Polska Akademia Nauk, Komitet Prognoz „Polska 2000 Plus”, Warszawa 2008.
- Ramsz J., Rzechowska E., *Bieg życia w kontekście starzenia się społeczeństw*, [w:] *Z zagadnień psychologii rozwoju człowieka*, red. E. Rydz, D. Musiał, Lublin 2007.
- Rembowski J., *Rodzina w świetle psychologii*, Warszawa 1986.

- Rostowska T., *Percepcja konfliktu pokoleń przez dorastającą młodzież i jej rodziców*, [w:] *Nowe wyzwania w rozwoju człowieka*, red. B. Kaczmarek, K. Markiewicz, Lublin 2001.
- Rudolph Schaffer H., *Rozwój społeczny. Dzieciństwo i młodość*, tłum. K. Sikora, M. Białecka-Pikul, Kraków 2006.
- Rydz E., Ramsz J., *Rozwój celów decyzji życiowo doniosłych w biegu życia człowieka*, [w:] *Z zagadnień psychologii rozwoju człowieka*, t. 1, red. E. Rydz, D. Musiał, Lublin 2007.
- Rydz S., Rostowski J., *Rozwój wybranych cech osobowości i kształtowanie się cech osobowości u młodzieży*, [w:] *Nowe wyzwania w rozwoju człowieka*, red. B. Kaczmarek, K. Markiewicz, Lublin 2001.
- Semków J., *Uczenie się starości i uczenie się w starości – perspektywa indywidualna*, [w:] *Starość w nurcie życia*, t. 2: *Refleksje nad starością*, Łódź 2019.
- Sendyk M., *Osoby starsze w roli dziadków*, [w:] *Wybrane problemy osób starszych*, red. A. Nowicka, Kraków 2006.
- Senko T., *Problemy, trudności i nieporozumienia w kontaktach międzypokoleniowych*, [w:] *Egzystencjalne problemy człowieka w okresie starzenia się*, red. Y. Karandashev, T. Senko, Mysłowice 2011.
- Senko T., *Relacje osób starszych z dziećmi i wnukami*, [w:] *Egzystencjalne problemy człowieka w okresie starzenia się*, red. Y. Karandashev, T. Senko, Mysłowice 2011.
- Siemek D., *Problemy wychowawcze wieku dorastania*, Warszawa 1986.
- Sitarczyk M., *Poczucie koherencji a zadowolenie z życia pensjonariuszy domów pomocy społecznej i słuchaczy Uniwersytetu Trzeciego Wieku*, [w:] *Starzenie się a satysfakcja z życia*, red. S. Steuden, M. Marczuk, Lublin 2006.
- Skorny Z., *Psychiczne mechanizmy zachowania się*, Warszawa 1972.
- Stankowska M., *Nowe trendy w pełnieniu roli babci*, [w:] *Człowiek stary w rodzinie i społeczeństwie. Roczniki socjologii rodziny. Studia socjologiczne oraz interdyscyplinarne*, red. A. Kotlarska-Michalska, Poznań 2013.
- Staręga A., *Przemoc wobec osób starszych*, „Niebieska Linia” 2003, nr 5.
- Steuden S., *Psychologia starzenia się i starości*, Warszawa 2012.
- Stopka A., *Starość to czas pomysłny*, „Światło i Cienie” 2005, nr 3.
- Straś-Romanowska M., *Szanse i zagrożenia rozwoju człowieka we współczesnym świecie*, [w:] *Rodzinne, edukacyjne i psychologiczne wyznaczniki rozwoju*, red. M. Bogdanowicz, M. Lipowska, Kraków 2008.
- Stypińska J., *Dyskryminacja osób starszych w Polsce*, „Niebieska Linia” 2010, nr 2.
- Susułowska M., *Psychologia starzenia się i starości*, Warszawa 1989.
- Sygulska K., *Osoba starsza w rodzinie – wybrane zagadnienia*, [w:] *Starość. Poznać, przeżyć, zrozumieć*, red. M. Halicka, J. Halicki, E. Kramkowska, Białystok 2016.
- Szarota Z., *Gerontologia społeczna i oświatowa. Zarys problematyki*, Kraków 2004.
- Szatur-Jaworska B., Błędowski P., Dziegielewska M., *Podstawy gerontologii społecznej*, Warszawa 2006.
- Szczerbińska K., red., *Dostępność opieki zdrowotnej i pomocy społecznej dla osób starszych w Polsce. Raport z badań*, Kraków 2006.
- Szczukiewicz P., *Rozwój psychospołeczny a tożsamość*, Lublin 1998.
- Szempruch J., *Nauczyciel w zmieniającej się szkole. Funkcjonowanie i rozwój zawodowy*, Rzeszów 2001.

- Szempluch J., *Pedagogiczne kształcenie nauczycieli wobec reformy edukacji w Polsce*, Rzeszów 2000.
- Szempluch J., *Pedeutologia. Studium teoretyczno-pragmatyczne*, Kraków 2003.
- Szewczuk-Wyrwa B., Surdyk-Fertsch W., *Historia i społeczeństwo. Człowiek i jego cywilizacja*, Poznań 2000.
- Sztumski J., *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Warszawa 1984.
- Śledzianowski J., *Demograficzna starość Polski*, [w:] *Demograficzne i indywidualne starzenie się*, red. A.A. Zych, Kielce 2001.
- Śliwerski B., *Jak skutecznie nauczać i wychowywać we współczesnej szkole?* Kraków 1999.
- Śliwerski B., *Program wychowawczy szkoły*, Warszawa 2001.
- Tabaczkiewicz A., *Problemy starości i starzenia się*, „Studia Edukacyjne” 1995, nr 1.
- Tobiasz-Adamczyk B., *Przemoc wobec osób starszych*, Kraków 2009.
- Tokaj A., *Rodzina w życiu seniora a przebieg procesu jego adaptacji do starości*, [w:] *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie. Wybrane zagadnienia współczesnej gerontologii*, red. A. Fabiś, Sosnowiec 2005.
- Trafiałek E., *Edukacja, integracja i aktywizacja ludzi w starszym wieku. Polska a Europa*, [w:] *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie. Wybrane zagadnienia współczesnej gerontologii*, red. A. Fabiś, Sosnowiec 2005.
- Trafiałek E., *Polska starość w dobie przemian*, Katowice 2003.
- Tyszkowa M., *Rola dziadków w rozwoju wnuków*, „Psychologia Wychowawcza” 1990, nr 5.
- Urząd Statystyczny w Katowicach, *Podstawowe informacje o rozwoju demograficznym*, Katowice 2000.
- Wiechetek M., Zarzycka B., Steuden S., *Percepcja roli i znaczenia osób starszych w wychowaniu młodego pokolenia. Badania empiryczne gimnazjalistów*, [w:] *Starzenie się a satysfakcja z życia*, red. S. Steuden, M. Marczuk, Lublin 2006.
- Wnuk W., *Sytuacje trudne osób starszych w perspektywie geragogiki*, [w:] *Starzenie się a satysfakcja z życia*, red. S. Steuden, S. Marczuk, Lublin 2006.
- Wojciechowska L., *Człowiek stary w percepcji młodzieży*, [w:] *Z zagadnień psychologii rozwoju człowieka*, t. 1, red. E. Rydz, D. Musiał, Lublin 2007.
- Wojciszke B., *Człowiek wśród ludzi. Zarys psychologii społecznej*, Warszawa 2002.
- Wojciszke B., *Psychologia społeczna*, Warszawa 2011.
- Worach-Kardas H., *Jakość życia i sens życia w fazie starości*, [w:] *Starość. Poznać, przeżyć, zrozumieć*, red. M. Halicka, J. Halicki, E. Kramkowska, Białystok 2016.
- Worach-Kardas H., *Starość w cyklu życia. Społeczne i zdrowotne oblicza późnej dorosłości*, Katowice 2015.
- Wosińska W., *Psychologia życia społecznego*, Gdańsk 2004.
- Woźniak Z., *Starość. Bilans – zadanie – wyzwanie*, Poznań 2016.
- Wysocka E., *Młodzież jako kategoria rozwojowa i społeczna – wymiary, dylematy i konsekwencje doświadczania młodzieńczego kryzysu jako przedmiot badań pedagogiki społecznej*, [w:] *Oblicza współczesności w perspektywie pedagogiki społecznej*, red. W. Danilewicz, Warszawa 2009.
- Zaorska Z., *Dodać życia do lat. Materiały metodyczne ułatwiające organizację różnych form aktywności wśród osób starszych oraz w grupach wielopokoleniowych*, Lublin 1999.

- Zawada A., *O potrzebie kształcenia gerontologicznego wśród dzieci i młodzieży*, „Wychowanie na Co Dzień” 2009, nr 4–5.
- Zawada A., *Rola środowiska lokalnego w kompensowaniu potrzeb osób w podeszłym wieku*, [w:] *Wybrane zagadnienia pomocy społecznej i opieki w Polsce w okresie ponowoczesności*, red. A. Zawada, Kraków 2010.
- Zawadzka D., Misiak D., *Starość jako ostatni etap życia człowieka*, „Edukacja Dorosłych” 2006, nr 3.
- Zielińska A., *Starzenie się ludności – problem całego świata*, „Wiadomości Historyczne” 2011, nr 5.
- Zięba-Kołodziej B., *Starość – refleksje i oczekiwania ludzi młodych*, [w:] *Pedagogika społeczna wobec problemów współczesnej młodzieży. Polska pedagogika społeczna na początku XXI wieku*, red. B. Chrostowska, E. Kantowicz, C. Kurkowski, Toruń 2010.
- Zimbardo P.G., Leippe M.R., *Psychologia zmiany postaw i wpływu społecznego*, tłum. P. Kwiatkowski, Poznań 2004.
- Zych A.A., *Człowiek wobec starości. Szkice z gerontologii społecznej*, Katowice 1999.
- Zych A.A., *Słownik gerontologii społecznej*, Warszawa 2001.
- Zygmunt A., *Demograficzny obraz województwa śląskiego na tle przemian ludnościowych w Polsce – szanse, zagrożenia, prognozy*, „Studia Socjologiczne” 2009, nr 4.
- Żakowska-Wachelko B., *Zadania i perspektywy gerontologii*, [w:] *Polska a Europa. Procesy demograficzne u progu XXI wieku. Proces starzenia się ludności Polski i jego społeczne konsekwencje*, red. L. Frąckiewicz, Katowice 2002.
- Żebrowska M., red., *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, Warszawa 1986.
- Żukowska Z., *Jak sport może wpływać na poprawę jakości życia?* „Kultura Fizyczna” 2005, nr 11–12.

Netografia

- Czerniawska O., *Starość wczoraj, dziś i jutro*, <http://kutw.kk.jgora.pl/witryna3/starosc.html>.
- Główny Urząd Statystyczny, <http://katowice.stat.gov.pl>.
- Mazur W., *Demografia w zapaści, przyszłość jest mgłą*, <http://naszapolska.pl>.
- Nowe podejście do starości*, http://www.pacificinstitute-europe.org/t_a.html.
- Postawy wobec starości*, www.inp.uni.opole.pl/geronto/postawy.html.
- Przystosowanie do starości oraz potrzeby osób starszych*, www.kde.edu.pl/projekty/team1/stronateamitemat/temat.htm.
- Skowroński J., *Złoty wiek życia czy zrezygnowana starość?* <http://teologia.alaudia.pl/prace-zaliczeniowe/29>.
- Starość niezubożona – z perspektywy seniora i z perspektywy fachowo pomagającego*, <http://www.tematy.info/artykuly/gerontologia1.htm>.
- Struktury demograficzne starzenia się ludności*, www.sgh.waw.pl.
- www.chorzow.eu
- www.gim1chorzow.pl [obecnie nieistniejąca z powodu wygaszenia gimnazjum].
- www.sp1chorzow.home.pl.

Podręczniki i poradniki metodyczne

- Błaszczuk E., Kłos E., Malański B., Sygniewicz J., Zajdler B., *Przyroda 4; Przyroda 5; Przyroda 6*, Warszawa 1999.
- Błaszczuk E., Kłos E., Malański B., Sygniewicz J., Zajdler B., *Przyroda 4. Książka nauczyciela*, Warszawa 1999.
- Błaszczuk E., Kłos E., Malański B., Sygniewicz J., Zajdler B., *Przyroda 4. Podręcznik*, Warszawa 1999.
- Bobiński W., *Świat w słowach i obrazach. Podręcznik do kształcenia literackiego i kulturowego dla gimnazjum*, Warszawa 2001.
- Bobiński W., *Świat w słowach i obrazach. Podręcznik do kształcenia literackiego i kulturowego dla klasy 2 gimnazjum*, Warszawa 2001.
- Długolecka-Lach A., Tworkiewicz-Bieniaś G., *Ja i ty. Wdrożenie do życia w rodzinie. Podręcznik dla gimnazjalistek i gimnazjalistów*, Warszawa 2000.
- Dobrowolska H., *Jutro pójdę w świat. Podręcznik do kształcenia literackiego dla szkoły podstawowej*, Warszawa 2003.
- Horwath E., Majchrzak J., *Świat w słowach i obrazach. Scenariusze lekcji dla klasy 2 gimnazjum*, Warszawa 2004.
- Kierczak U., *Zabawa i sport. Poradnik wychowania fizycznego. Szkoła podstawowa klasy 4–6*, Warszawa 2002.
- Kłos E., *Ciekawa biologia część 2. Scenariusze lekcji*, Warszawa 2005.
- Kłos E., *Ciekawa biologia. Scenariusze lekcji część 1*, Warszawa 2005.
- Kofta W., red., *Ciekawa biologia część 1: Bogactwo świata organizmów; Ciekawa biologia część 2: Tajemnice organizmu człowieka; Ciekawa biologia część 3: Organizmy w środowisku; Ciekawa biologia część 4: Człowiek zmienia świat przyrody*, Warszawa 2002.
- Kofta W., red., *Ciekawa biologia. Poradnik dla nauczyciela gimnazjum do części 3 i 4*, Warszawa 2003.
- Łoś E., Witek-Nowakowska A., *Wędrówki geograficzne. Podręcznik dla klasy III gimnazjum*, Warszawa 2003.
- Puchalska-Klejment T., *Wychowanie obywatelskie. Wiedza o społeczeństwie. Poradnik metodyczny dla nauczycieli gimnazjum*, Warszawa 2003.
- Pyrzycka E., Selke M., *Wychowanie do życia w rodzinie dla uczniów klas V–VI szkoły podstawowej. Wędrując ku dorosłości*, Kraków 1997.
- Surdej B., Surdej A., *Jutro pójdę w świat. Klasa VI. Przewodnik dla nauczyciela*, Warszawa 2003.
- Walczak M., Witek-Nowakowska A., *Wędrówki geograficzne. Podręcznik dla gimnazjum*, Warszawa–Łódź 2003.
- Wojtaszczyk K.A., Załęski P., *Wychowanie obywatelskie. Wiedza o społeczeństwie. Podręcznik dla gimnazjalistów*, Warszawa 2002.

Akty prawne

Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla gimnazjów, http://bip.men.gov.pl/men_bip/akty-prawne/rozporzadzenie_20081223_zal_4.pdf.

-
- Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej*, <http://www.konferencje.men.gov.pl/ksztalcenie-ogolne/podstawa-programowa>.
- Rozporządzenie Ministerstwa Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 23 sierpnia 2007 roku w sprawie Podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych i gimnazjów*, http://www.men.pl/prawo/rozp_155/zal_2.htm.

Anna Trzcionka-Wieczorek

Education towards old age for schoolchildren

Summary

Demographic research shows that modern societies are ageing, and Poland is one of the countries described as „demographically old”. According to reports prepared by the Central Statistical Office, people in the post-working age constitute about 18% of the population of our country and this process will be progressing. Meanwhile, as gerontologists write, there is a growing prevalence of social exclusion and aversion to old people as a social group. Also among seniors there are visible problems with good adaptation to changes associated with the aging process. In this situation an important role may be played by the education towards old age, carried out already at school age, thanks to which it is possible to prepare early for the numerous changes associated with the process of aging and to shape positive attitudes towards seniors.

The monograph discusses the problem of old people and their place in the Polish family and contemporary society in the context of demographic changes; it presents life styles of seniors, factors conditioning adaptation to changes related to the process of aging of individuals, opinions of children and adolescents about old age and their attitudes towards elderly people. The author presents the role of educating towards old age in a comprehensive school as an environment for teaching and educating adolescents, who live in times of demographic change. She analyses the content related to seniors, the process of ageing and factors conditioning good adaptation to changes related to old age found in scientific literature and primary and lower secondary school documents, i.e. the core curriculum, curricula, methodological guides for teachers and school textbooks for students. The author also demonstrates the role of the teacher-educator as a person directing the didactic and educational process, shaping the attitudes of young people towards seniors and preparing them for their own active and healthy old age.

The results of empirical studies conducted in elementary and middle school are a source of knowledge about the process of educating towards old age carried out in the comprehensive school. The information obtained from the surveyed students and teachers-educators presents the effects of this education, i.e. the attitudes of young people towards seniors and their knowledge of the aging process.

Spis tabel i wykresów

Tabela 1. Treści edukacji do starości, które powinny być realizowane w klasach IV–VI Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie według nauczycieli . . .	113
Tabela 2. Treści edukacji do starości, które powinny być realizowane w klasach I–III Gimnazjum nr 1 w Chorzowie według nauczycieli	135
Tabela 3. Wyrażenia dotyczące rozumienia starości przez uczennice i uczniów klasy IV Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie	141
Tabela 4. Wyrażenia dotyczące rozumienia starości przez uczennice i uczniów klasy V Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie	142
Tabela 5. Wyrażenia dotyczące rozumienia starości przez uczennice i uczniów klasy VI Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie	143
Tabela 6. Wyrażenia dotyczące rozumienia starości przez uczennice i uczniów klasy I Gimnazjum nr 1 w Chorzowie	150
Tabela 7. Wyrażenia dotyczące rozumienia starości przez uczennice i uczniów klasy II Gimnazjum nr 1 w Chorzowie	152
Tabela 8. Wyrażenia dotyczące rozumienia starości przez uczennice i uczniów klasy III Gimnazjum nr 1 w Chorzowie	153
Wykres 1. Postawy badanych wnucząt IV klasy Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie wobec dziadków	163
Wykres 2. Postawy badanych uczennic i uczniów IV klasy Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie wobec obcych seniorów	164
Wykres 3. Postawy badanych uczennic i uczniów V klasy Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie wobec obcych seniorów	165
Wykres 4. Postawy badanych wnucząt V klasy Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie wobec dziadków	166
Wykres 5. Postawy badanych wnucząt VI klasy Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie wobec dziadków	167
Wykres 6. Postawy badanych uczennic i uczniów VI klasy Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie wobec obcych seniorów	167
Wykres 7. Postawy badanych uczniów Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie wobec obcych seniorów	168

Wykres 8. Postawy badanych wnucząt Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie wobec dziadków	168
Wykres 9. Postawy badanych uczennic i uczniów I klasy Gimnazjum nr 1 w Chorzowie wobec obcych seniorów	170
Wykres 10. Postawy badanych wnucząt I klasy Gimnazjum nr 1 w Chorzowie wobec dziadków	171
Wykres 11. Postawy badanych uczennic i uczniów II klasy Gimnazjum nr 1 w Chorzowie wobec obcych seniorów	172
Wykres 12. Postawy badanych wnucząt II klasy Gimnazjum nr 1 w Chorzowie wobec dziadków	172
Wykres 13. Postawy badanych uczennic i uczniów III klasy Gimnazjum nr 1 w Chorzowie wobec obcych seniorów	173
Wykres 14. Postawy badanych wnucząt III klasy Gimnazjum nr 1 w Chorzowie wobec dziadków	174
Wykres 15. Postawy badanych uczniów Gimnazjum nr 1 w Chorzowie wobec obcych seniorów	174
Wykres 16. Postawy badanych wnucząt Gimnazjum nr 1 w Chorzowie wobec dziadków	175
Wykres 17. Postawy badanych uczniów Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie i Gimnazjum nr 1 w Chorzowie wobec obcych seniorów	175
Wykres 18. Postawy badanych wnucząt Szkoły Podstawowej nr 1 w Chorzowie i Gimnazjum nr 1 w Chorzowie wobec dziadków	176

Spis treści

Wstęp	5
Rozdział I	
Człowiek stary oraz jego miejsce w polskiej rodzinie i społeczeństwie w kontekście zmian demograficznych	9
1. Wskaźniki osobowe i demograficzne starzenia się społeczeństwa polskiego	9
2. Wizerunek człowieka starego oraz własnej starości współczesnego pokolenia młodych w kontekście wartości polskiej rodziny	24
Rozdział II	
Wychowanie do starości w szkolnictwie ogólnokształcącym w decyzjach Ministerstwa Edukacji Narodowej i Sportu oraz w literaturze pedagogiczno-psychologicznej	43
1. Edukacja do starości w szkole ogólnokształcącej	43
2. Zainteresowania, wiedza i zachowanie młodzieży w okresie adolescencji w kontekście przygotowania uczniów do starości	54
3. Rola nauczyciela-wychowawcy w kształtowaniu postaw młodzieży szkolnej do własnej starości oraz inkluzji z seniorami	60
Rozdział III	
Podstawy metodologiczne badań empirycznych	77
1. Przedmiot, cele i typ badań	77
2. Problemy badawcze	79
3. Teren i próba badawcza	81
4. Metody i narzędzia badawcze	86
5. Organizacja i przebieg badań	88

Rozdział IV**Edukacja do starości w szkole podstawowej i gimnazjum 91**

1. Miejsce edukacji do starości w podstawie programowej dla klas IV–VI szkoły podstawowej, przewodnikach metodycznych, podręcznikach szkolnych oraz w działaniach nauczycieli 91
2. Miejsce edukacji do starości w podstawie programowej dla uczniów gimnazjum, przewodnikach metodycznych, podręcznikach szkolnych oraz w działaniach nauczycieli 115

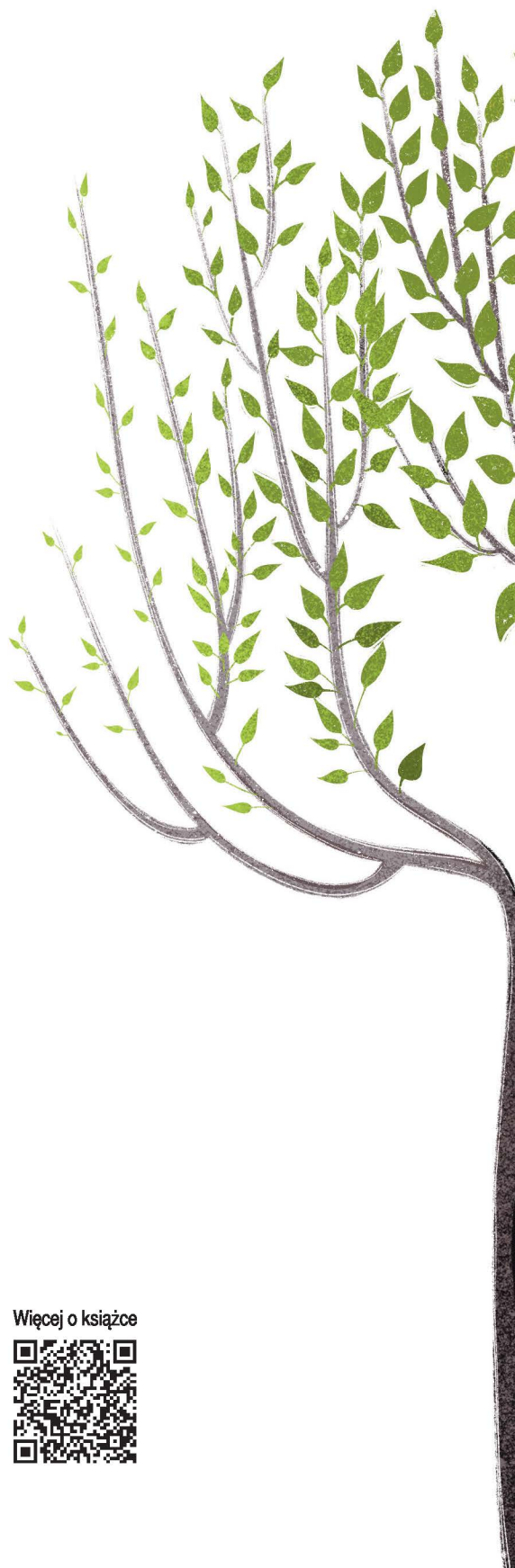
Rozdział V**Postawy badanych uczniów względem seniorów oraz własnej starości w świetle samooceny i oceny pedagogów 139**

1. Ocena efektów realizowanej edukacji do starości z wybranych przedmiotów szkolnych 139
2. Ocena zainteresowań, poglądów i zachowań adolescentów względem osób starych 161

Zakończenie 179**Bibliografia 183****Summary 195****Spis tabel i wykresów 197**

ANNA TRZCIONKA-WIECZOREK

– doktor nauk społecznych w zakresie pedagogiki, nauczyciel akademicki na Wydziale Sztuki i Nauk o Edukacji Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Absolwentka Wydziału Etnologii i Nauk o Edukacji, Wydziału Artystycznego, Wydziału Nauk Społecznych oraz Wydziału Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Jej doświadczenie zawodowe obejmuje pracę jako nauczyciel w przedszkolu, szkole podstawowej i ognisku muzycznym. Prowadzi badania związane z edukacją dzieci w wieku przedszkolnym i szkolnym, w tym w zakresie edukacji gerontologicznej.

Cena 29,90 zł (w tym VAT)

ISBN 978-83-226-3998-6

9 788322 639986

Więcej o książce

